סדר

הגדה כמנהג תימן

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ז

עם פירוש ערבי

הוצאתיו לאור ראשונה ע"פ כתבי יד
המונחים באוצרות הספרים של החכם ר' משה גאסטער
בריטיש מוזיעום אוקספורד וישיבת אוהל משה
ויהודית בראמסגעט

עם מבוא מספיק ותרגום בלשון אנגלי

אנר חצעיר

זאב חנוך גרינבערג.

לונדריש
ד ו ד נ ו ט ט
תרנ"ו לפ"ק.

(A. Codex Gaster, No. 4.)

סדר העשיית בלילי הפסח.

I. (fol. 35a) בעד צלוה אלמעריב יגתמעו אהל אלבית ומן אראדו מעהם ויגסלו כוס אלברכה [1] כאלואגב [2] ויומלוה גפן ויומזגה [3] באלמא ויבתדי אכבר [4] אלגמאעה: ויקדש לחם עלא הדא [5] אלנצאם: יקול [6] ב׳א׳ יתי א׳מ׳ח׳ בורא פרי הגפן: ב׳א׳ יתי א׳מ׳ח׳ אשר קדשנו מכל עם הרוממנו מכל לשון בחר בנו ויגדלינו רצה בנו ויפארינו: [7] תרומה הבדילנו מכל עם ארץ חמדה הנחיל אותנו קדש את שמו בעולם בגלל אבות שעשו את רצונו גבורות עשה למענהו דאין חקר לנפלאותיו: עדת קדושים אותנו קרא כרם חמדה נטע שעשועים ויקראם סגולה לשמו דראשית לקחם מכל גויי הארצות שהם משולים בצבא מרום ומכונגים ככוכבי רקיע ויהיו עליונים בקרב תבל הנכבדים על כל האומות זיו פניהם כזיו השמש ומראה דמותם כמלאכי שרת: להם יראו מלכים דקמו שרים וישתחוו למעז יתי [8] צבאות אשר בם בחר: כל ראיהם יכירום כי הם זרע [9] ברוך

[1] B. F. G. H. add מן דאכל ומן כארג, D. reads וגסלו כוס מקראר׳ה: לא אקל מן רביעית והו קדר מל אלבריצה ונצפחא יגסלוה מן דאכל ומן כארג. [2] וימליה B. [3] C. omits באלמא ויומזגה, E. has instead ויתנאול כל ואחד מנהם. [4] B. adds באלעלם. E. מן פיהם. [5] B. C. E. G. omit להם — אלנצאם. [6] B. adds סבדי מרנן וחם עונין להדי. [7] E omits תרומה — ומצוות מובים from ישראל. [8] B. reads יתי אשר נאמן קדוש [9] B. בדך

יי׃ וַיְקַדְּשׁוּנוּ קְדוּשַׁת עוֹלָם וְשִׁמּוּ הַגָּדוֹל עָלֵינוּ קָרָא אוֹתָנוּ קָרָא
עֵדָה לְשִׁמּוּ סְגֻלָּה נִכְסָלָה מִמֻּמוֹת עוֹלָם׃ וַיְקָרְבֵנוּ לְפָנָיו הַר סִינַי
וַיַּגִּישֵׁנוּ לְפָנָיו חוֹרֵב׃ וַיּוֹרִישֵׁנוּ לִבְרֵי חַיִּים כְּתוֹבִים בְּאֶצְבַּע הַדָּרוֹ׃
וַיִּיעַשׁ לָנוּ יְיָ אֱלֹהֵינוּ נִסִּים וּגְבוּרוֹת וַיּוּגְאָלֵנוּ מִיַּד אוֹיֵב׃
וַיִּתֵּן יְיָ אֱלֹהֵינוּ מִשְׁפָּטִים יְשָׁרִים וְתוֹרוֹת אֱמֶת חֻקִּים וּמִצְוֹות
טוֹבִים׃ וַיִּתֵּן לָנוּ יְיָ אֱלֹהֵינוּ בְּאַהֲבָה מוֹעֲדִים לְשִׂמְחָה חַגִּים וּזְמַנִּים
לְשָׂשׂוֹן אֶת יוֹם טוֹב מִקְרָא קֹדֶשׁ הַזֶּה אֶת יוֹם חַג הַמַּצּוֹת הַזֶּה זְמַן
חֵרוּתֵינוּ בְּאַהֲבָה זֵכֶר לִיצִיאַת מִצְרָיִם׃ וַיִּבְחַר [1]בּוֹ בְיוֹם [2]הַזֶּה
מִכָּל הָעַמִּים וַיּוֹרֵשָׁה בּוֹ וַיְקַדְּשָׁהוּ מִכָּל הַזְּמַנִּים לִהְיוֹת מְהֻלָּלִים בּוֹ
עַל פְּלָאֵי מַעֲשָׂיו לִהְיוֹת מְזַכְּרִים אוֹתוֹ בְּכָל שָׁנָה וְשָׁנָה׃ לְהוֹדִיעַ
כִּי בּוֹ הוֹצִיא יְיָ אֶת עַבְדָּיו מִמִּצְרַיִם מִכּוּר הַבַּרְזֶל אוֹתָנוּ מָלַט
[3]לְהוֹדִיעַ כִּי בּוֹ עָשָׂה יְיָ נְקָמוֹת בְּאוֹיְבֵיהֶם וּבוֹ שָׁקַע צָרֵיהֶם בָּיָם׃
לְהוֹדִיעַ כִּי בּוֹ קִבֵּלוּ עֲלֵיהֶם עֹל מַלְכוּתוֹ בְּרִצּוֹן וְעַבְדוּהוּ בְּלֵיבָב
שָׁלֵם׃ לְהוֹדִיעַ כִּי בּוֹ עָשָׂה יְיָ אֱלֹהֵינוּ נִסִּים וּגְבוּרוֹת לְאוֹהֲבָיו
וְנִפְלָאוֹת רַבּוֹת לְבָנָי יְדִידָיו׃ כִּי בָנוֹ בְּחַרְתָּ וְאוֹתָנוּ קִדַּשְׁתָּ מִכָּל
הָעַמִּים וּמוֹעֲדֵי קָדְשֶׁךָ בְּשִׂמְחָה וְשָׂשׂוֹן הִנְחַלְתָּנוּ בָּ׳א׳ יְיָ [4]מְקַדֵּשׁ
יִשְׂרָאֵל וְהַזְּמַנִּים׃ בָּ׳א׳ יְיָ א׳מ׳ה שִׂמְּחֵנוּ [5]וְקִיַּמְתָּנוּ וְהַגִּיעָנוּ
לַזְּמַן הַזֶּה׃

II. וְיִגְּבוּ אֹמֶן וְיִתְּכוֹן [6]עִלָּא וְיִסְאַרְחַם וְיִשְׁרְבוֹן׃ [7]הִלָּא צְפִיָּה
אַלְקִידוּשׁ [8]הִלָּא אִתְּפְקַ פִּי אַלְחוֹל אִמָּא אִלָּא אִתְּפְקַ [9]אַלְפְּסַח פִּי
אַלְסַבְּת מְקַדֵּשׁ מְעוּמַד יִבְחַדִּי יִקְרָא אִוְּלוּלָא [10]פְּרִשַׁת וְיִכְלוּ אַלָּא

[1] E. omits fr. וְיִבְחַר בּוֹ — לִבְנֵי יְדִידָיו׃ [2] B. omits בְּיוֹם הַזֶּה׃
[3] B. precedes . . . לְהוֹדִיעַ כִּי בּוֹ הוֹצִיא כִּי בּוֹ עָשָׂה׃ [4] B. adds שַׁבָּת וְ׳.
[5] B. וְקִיַּמְתָּנוּ׃ [6] B. הֵם יִתְכּוֹן עֲלֵי׃ [7] (הִלָּא — אַלְקִידוּשׁ) C. has instead אַלְאַקְדַאח לָא אִקַל מִן אַן יִשְׁרַב אַלְשִׁיחַ רְבִיעִית בְּשְׁרִיטָה מְזוּג בְּאַלְמָא׃ [8] B. אִלָּא׃ F. אִדֵי׃ [9] B. D. F. H. omit אַלְפְּסַח׃ [10] פְּצַל F. G. H.

לעשות ויבארך בורא פרי הגפן ואשר קדשנו מכל עם ויקול פי
[1] וצטחא הכדא (fol. 36 a) רַחֲמָנָא לִבְנֵי אַהֲבָה שַׁבָּתוֹת
לִמְנוּחָה וּמוֹעֲדִים לְשִׂמְחָה חַגִּים וּזְמַנִּים לְשָׂשׂוֹן אֶת יוֹם הַמָּנוֹחַ
הַזֶּה אֶת יוֹם טוֹב מִקְרָא קֹדֶשׁ אֶת יוֹם חַג הַמַּצּוֹת הַזֶּה זְמַן
חֵרוּתֵינוּ וג׳ וּיכֹתם מְקַדֵּשׁ הַשַּׁבָּת וְיִשְׂרָאֵל וְהַזְּמַנִּים: ושהחינו:
וּיתכון וישרבון ואן אתפק אלעיד לילה [2] אלאחד יבארך בורא
פרי הגפן ואשר קדשנו מכל עם ויבארך עלא אלנר ב׳א׳ יהי
א׳מ׳ה בּוֹרֵא מְאוֹרֵי הָאֵשׁ [3] ויהבדל הכדא ב׳א׳ יהי א׳מ׳ה הַמַּבְדִּיל
בֵּין קֹדֶשׁ לְחֹל וּבֵין אוֹר לְחֹשֶׁךְ וּבֵין יִשְׂרָאֵל לָעַמִּים וּבֵין יוֹם
הַשְּׁבִיעִי לְשֵׁשֶׁת יְמֵי הַמַּעֲשֶׂה וּבֵין קְדֻשַּׁת שַׁבָּת לִקְדֻשַּׁת יוֹם
טוֹב הִבְדַּלְתָּ וְיוֹם הַשְּׁבִיעִי הַגָּדוֹל וְהַקָּדוֹשׁ מִשֵּׁשֶׁת יְמֵי קֹדֶשׁ
וְהִבְדַּלְתָּ אֶת עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל בִּקְדֻשָּׁתֶךָ ב׳א׳ יהי הַמַּבְדִּיל בֵּין קֹדֶשׁ
לְקֹדֶשׁ ושהחינו ויתכון וישרבון צאר אלסימן לקנהז יין קדוש נר
הבדלה זמן:

III. ואעלם אן [4] פריצה עלי כל שכץ רגל או [5] אמרה אן [6] ישרבו
לילה אלפסח ארבעה כוסות גפן מקדאר כל כוס לא אקל מן
[7] רביעית וואגב אן יבארך בורא פרי הגפן קבל כוס ראשון וכוס
שלישי [8] פַּקַטְ אלכוס אלאוול ידי [9] עליה אלקדוש: אלב׳ יקרא [10] עליה
אלג׳ יבארך עליה ברכת [11] המזון אלד׳ יחם עליה אלהלל: ואעלם
אן אלאכא לילה [12] אלפסח לאזם [13] לאלרגאל ואלנסא אלחשורות

[1] C. F. G. H. וסטחא [2] D. adds אי עיד כאן ברן יום שוב ראשון ברן יום טוב שני. [3] B. יבדיל. [4] B. adds לאזמה. [5] C. אמראה [6] B. adds פי. [7] B. adds פקט. [8] C. קבל שרב כל כוס מן אלארבעה B. omits וואגב — פקט. D. adds וקאל רבינו ע״ה כל כוס וכוס מד׳ כוסות אלו [9] B. D. אומר עליו צריך ברכה בפני עצמו. [10] B. C. F. G. H. add אלהגדה. [11] B. adds ובורא פרי הגפן. [12] D. adds ויכון אלאכא עלי גמיעהם. [13] B. F. H. add אלירסאר ולאלך לאשהאר אלחרירה ואלאכא.

ווקח[1] לזום אראָנכא הו חזן[2] שרב אלארבעה כוסות[3] וחזן אכילת כזית מצה: אמּא באקי אכלה ושרבה אֶן אתכא פהו ממדוח ואֶן לם יכּכי פלא[4] גנאח: [5]ואמּא אלמרור פלא יגב פיה אתּכא פאדא פרגו מן שרב אלקדח אלאוּול פיגסלו אידייהם בגיר[6] ברכה ויקדּמו מאָכדּה ועליהא בקול ומראר ודוכה ופטיר ולוּנין לחם משוי וטביך אלמשוי זכר לפסח ואלמטבוך זכר לחגיגה: תּם יבתדי אלאכבר[7] באלעלם ויבארך ב׳א׳ הלי א׳מ׳ח בורא פּרי האדמה: ויגמסו אלבקול פי[8] אלאכל ולא יאכל כל ואחד אלא[9] כזית[10] פקט ואלכזית הי קדר רבע ביצה באלתקריב: וצפה עמל אלדוכה אלמסמאה חרוסת יאכדו תין או זביב או תמר[11] ויטרסוה מע גלגלאן ואתאבל ויחתאג אן ירמי[12] פיהא ענאקיד סנבל או[13] מן אלצעאתר גיר מטחון חתּא יכון זכר לטיט ולתבן שנשתעבדו בו[14] אבותינו במצרים[15] ולוקח אחת מן השלוש חמצות שבקערה וחולק אחת לשתים ומניח חלק שהוא פרוסה בין שתי השלימות וחצייה האחרון מניחו לאפיקימון תחת:

IV. סימן לסדר של פסח קדש ורחץ: כרפס יחץ: מגיד רחצה: מוציא מצה: מרור כורך: שלחן עורך: צפון ברך: הלל נרצה:

[1] B. omits. [2] ישרב B. C. [3] ווקח B. C. [4] פליס פי דאלך B. [5] B. C. omit אתכא — ואמּא. D. omits from ואמּא until the פירוש P. 5. [6] בלא ברכה F. G. ולא יבארך על נטילת ידים B. C. omits בגיר ברכה. [7] B. omits. [8] אלכּל B. [9] לא אקל מן כזית B. [10] B. adds לחתא לא יחתאגו יברכו בורא נפשות. [11] B. omits. [12] B. C. G. add וקח תעבּיה. [13] B. C. F. G. H. add אטאא. [14] C. F. G. H. אסתכדמו בה אבאינא במצר. B. adds פאצלם דאלך. [15] B. C. omit from ולוקח until § V. and continue תם ימלא אלקדח אלתאני ויקול עליה אלחגדה וקד ראית אן אשרת בעץ שי מן אלחגדה כל הלכה בשרחהא.

בשש עשרה מלות אלו נכלל סדר פסח בצחות רב: רצה בקדש ורחץ שיגמור הקדוש ואחר כך יטול ידיו: כרפס יחוץ: שיעשה טבול בכרפס ואחר כך יחלק אחת מהמצות לחצאין: מגיד הרחצה: שיאמר ההגדה ואחר כך יטול ידיו (fol. 36 b) לסעודה: מוציא מצה שיברך המוציא ועל אכילת מצה: מרור כורך: שיטבל המרור בחרוסת ואחריו כורך מצה ומרור זכר למקדש כהלל: שלחן עורך שיאכל סעודתו ובצפון ברך: שיאכל מחצי המצה הצפונה לאפיקימון: ואחר כך יברך ברכת המזון ויאמר ההלל והוא אמרו הלל נרצה:

וזה הוא פירוש ההגדה.

V. אוול דאלך בורא פרי הגפן אעלם אן אלענב גפן ואסמה אלחקיקי כרם [a]קאל ענד נח ויטע כרם: [a]וקאל כרמים תטע ועֲבָדְתָּ: וקאל מי האיש אשר נטע כרם [1]וקאל כרם תטע ולא [2]תחללנו: פענד מא לגרס יסמא כרם: וענד מא יתמר יסמא גפן וענד מא יכרג תמרה יסמא ענבים [a]קאל פיה ואכלת ענבים כנפשך שָׂבְעֶךָ: וענד מא יעצרה יסמא יין: וענד מא הו זביב יקול בורא פרי העץ לאנה מן סאלר [3b]גראיס: [4]ואנמא צאר [c]עלא אליין מברכין תחלה כמא קדמה [5d]באלנץ [e]עלא אלדגן [e]שבכל חלב תרוש [6]ודגן ראשיתם אשר יתנו להי: ותכון אלברכה בסוף הסעודה על הפת כמא [f]קאל ארץ חטה ושערה וגפן ותאנה ורמון:

[1] D. omits תחללנו — וקאל. [2] נטע כרם ולא חללו וקאל וכרם לא תטעו B. [3] אלגריס D. [4] B. adds מא. [5] אלנץ C. [6] כל חלב יצחר וכל חלב תרוש ודגן B.

[a] l. قِيلَ. [b] غَرَآيِس. [c] على. [d] بِالنَّقْض. [e] וכל is the correct version. [f] l. قيل.

קדּם אלחמה [a]עלא אלגפן וקאלו [2]זל שבו נתברך יעקב אבינו [b]כְּשֶׁבֵּירכו אביו שׁ׳ ויבא לו יין וישת: וקר׳ אשר קדשנו מכל [3]עם אלּדי קדסנא [c]ונזהנא ען גמיע אלאֻמם: ורוממנו מכל לשון. [5d]וכבּרנא ען גמיע אללגאת: בחר בנו ויגדלינו. אכתארנא [6e]ועצּמנא רצה בנו [f]ויפאריגו: רצי עּנא ופכּרנא ואעלא שאננא ואעטאנא [g]הלּא אלאוקאת אּיאם פרח וסרור והיא אּיאם מלאח אלדי חצל לישראל אלכיר אלעצים ואלפרג:

VI. אעלם [7]אּן חג המצות כרגו פיה ישראל ממצרים ופכּהם אללה מן תחת יד [8]קאדרה ומא תואתקו בין מא יכתמר אלעגין אּלא אכלוה פטיר ודאלך [9]סר עצים אלדי מא אכתמר [10]אלעגין אּלא בעד מדּה טוילה: קאלו ז״ל אותה העוגה נתברכה ואכלו אותה שלשים יום מן חמשה עשר בניסן אּלא חמשה עשר באייר [11]ומלבו אלמן אלדי נברא בין השמשות וחו מיכן לישראל והגיע [h]זמנו: וחג השבועות שבו שמעו עשר הדברות [i]ובקיו ישראל [12]יעדּו אלאּיאם [13]ואלאֻסאבוע והיא מצוה מן התורה עדידהם כמא ועד משה וקאל וזה לך האות וג׳ תעבדון את האלהים על ההר הזה עדה לך חמשים יום הודיעו הק׳ב׳ה שלאחר חמשים יום ישמעו עשר הדברות [14k]ותינתן להם התורה: קאל אללה עלה אלי

1 עלי B. 2 B. adds למח מברכין על הדין תחלה. 3 B. adds ריעני. 4 קדּסנא ונזּהנא B. 5 וכבּרנא B. 6 ועצּמנא C. 7 אזולהן B. C. 8 קדרה C. 9 אלסר C. D. 10 C. omits. 11 ואכלו B. D. omits fr. — ומלבו זמנו. 12 ובקו ישראל יעדּון C. 13 ואלאסאבע C. 14 ותחצל B.

a على. b ר m(ater) l(ectionis). c l. قَدَّسنا ونزّهنا. d l. وكبّرنا. e l. وعظّمنا. f ר m. l. g هٰذه. h The Israelites counted seven weeks from the 2nd night of Passover until the 1st day of Pentecost. i وبَقُوا as C. ובקו. k ר m. l.

ההרה והיה שם ואתנה לך את [a]לוחות האבן והתורה והמצוה:
וחג הסוכות נתזכר ענן השכינה אלדי כאן מחיט עליהם כמא
[b]קאל כי [c]בסוכות הושבתי את בני ישראל ותרגם ארי בְּמַטַלַת עֲנָנֵי
אותיבית ית בני ישראל: ואמא ראש השנה· שבו נברא אדם הראשון
[1]ואפתקאד אלעאלם [d]קאל זה היום תחלת מעשיך זה אדם הראשון
שנ׳ נעשה אדם בצלמינו [e]כדמותינו לשון עשירה: (fol. 37 a)
ויום הכפורים· הוא זמן כפרה לישראל והן דומין למלאכי השרת
לא אוכלין ולא שותין וגמיע אלשרוט ועוסקין בתפלה ובתורה:
קאלו ז״ל בכל ימות השנה השטן מקטרג על ישראל חוץ מימים
טובים ויום [2f]הכפורים עדד שטן ושׂטה סוא נאקץ [3]סתת [g]איאם:
[4]ושמיני שלחג [5]הסוכות ויום עצרת· וקיל [6]שביעי של פסח אינו
רגל בפני עצמו ובדלה יום הכפורים וראש השנה והן אֵיאם תובה
ועבאדה ללה תע׳ וקיל השטן ושׂטה סוא נאקץ יום ואחד והו יום

[1] ואסתפקאד C. B. omits הראשון — ואפתקאד. [2] B adds לאן.
[3] סתה C. [4] והו ראשון של פסח ושביעי של פסח ויום עצרת וראשון של
D. חג הסכות ושמיני עצרת וקיל שביעי של פסח אינו . . . [5] C adds
וא׳ של חג הסוכות. [6] C. וא׳ של פסח.

[a] לֻחוֹת written defectivum or לֻחֹת, is the correct quotation (Exod. 24, 12). [b] قيل. [c] בסוכות Vav m. l. for בְּסֻכּוֹת. [d] فَقِيلَ. The ə of the apodosis after וקאל omitted. [e] בצַלְמֵנוּ כִּדְמוּתֵנוּ is the correct quotation. The י is m. l. [f] Supply لِأَنَّ as B. [g] سِتَّةَ أَيَّامٍ. The text in the following passage seems to be corrupt. The main idea is clear viz. that Satan has the power to accuse Israel throughout the whole year, with the exception of six days which are, two days of Passover, one day of Pentecost, two days of Tabernacles and the one day of atonement, that is, only taking into account the three principal festivals of the year.

[a] הכפורים אדא חצל בה [1] נֻפְּרַאן לישראל במעשה [b] העגל ובו ביום נאמר סלחתי [2c] כדבריך וביום פָּקְדִי ופקדתי עליהם חטאתם׳ זה יום הכפורים׳ ובו נאמר ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם: ודאלך לחתא יערפו גמיע אלכַּלְק אן קד נתכפר להם לישראל על מעשה העגל ומן דאלך [d] סמי משכן העדות עדות [3e] הוא לכל בָּאֵי העולם שנתכפר לישראל: ועדד משכן אלדי אקאם אלמקדש אלדי עשה שלמה ארבע מאות ועשר שנים: בזאת יבוא עדד [f] בזאת: ונקול בחג המצות זמן [g] חירותינו ופי חג השבועות זמן מתן תורתינו [h] אלדי היא אלשמחה [i] אלחקיקיה והוא [k] נזול אלתורה לישראל אלמכמלה לחם: ופי חג הסוכות זמן שמחתינו מגמע [l] אלשמחות

[1] כפרה C. [2] B. adds ונאמר. [3] היא C. [4] B. adds והי אלחריה לאנה אכרגנא ב(רוך) ה(וא) מן אלעבידיה ואלכדמה אלצעבה אלי אלחריה.

[a] Vide Tr. *Nedarim* 32 b. [b] Refers to the worshipping of the golden calf in the wilderness. [c] ר m. l. פִּרְכָּךְ after which understand ונאמר as B. [d] l. سُوِّيَ. [e] היא as C. [f] Raši Levit. 16, 3 gives this explanation of the word בזאת. [g] i. e. this expression is inserted in a certain portion of the ritual for Passover called the עֲמִידָה (עָמַד=to stand) which is said standing. B. adds after חירותינו. وهى الحُرِّيَّةُ لِأَنَّه أُخْرِجنا ٱللّٰه من العُبُدِيَّة والخَدْمَة الصَّعْبَة. [h] التى v. Introd. sec. V. [i] الحَقِيقِيَّة either one yad with tešdid or 2 yads without the tešdid الحقيقية which is the usual manner of marking the tešdid in the vulgar dialect. [k] Better تَنْزِيل=Revelation. [l] Probably referring to the tabernacles or tents which the Israelites are accustomed to make every year to commemorate the historical reason for keeping the festival. Therein the Israelites having adorned them with flowers and fruits, rejoice and recite prayers of thanksgiving unto God.

כלחא: אמּא בראש השנה [a]הוא זכרון תרועה אִנְתִבַאה אלעאלם לאלתובה ואמּא ר(בינו) קאל פי שביתת יום [b]טוב ששת ימים שהן ראשון ושביעי של פסח וראשון ושמיני של חג הסוכות: ויום השבועות ואחד לחדש השביעי הן הנקראין ימים טובים: ושביעי של פסח נקרא הים לישראל ונעשה להם נסים הרבה: כי בנו בחרת ואותנו קדשת· ראגע אלא אוֹל מענא אלברכה ב(רוך) מקדש יש׳ והזמנים:

VII. הדה אלברכה עלא גמיע ימים טובים ב׳א׳ תי א׳מ׳ה שהחינו וקימנו והגיענו לזמן הזה· סְבְחאן מַן [c]אחיאנא ואצלחנא [d]ובלגנא [e]אלא הדא אלוקת: ואעלם אן ארבעה [f]כוסות כנגד ארבע גאולות והוצאתי· והצלתי· וגאלתי· ולקחתי· הדה ארבעה [f]כוסות עלא תרתיב אלוגוד לאנה [g]מרבע ארבע כְּראת [h]אלמקוֹיה לאלארבע [i]אלאצתקצאת אלתי יתכוֹן מנהא מעְדַן ונַבַאת וחיואן אבכם וחַיְואן נאמק וכדאלך ארבע תקופות וארבע [k]גִהאת אלעאלם ואלעלה פי אלחרוסת והי אלדוכה זכר לטיט ולתבן: ואלעלה פי [2]אלפַגל לאנה עולה על שלחן [3]מלכים וקו׳ על [1]נטילת ידים מן

[1] מרבּע C. [2] בקול B. [3] B. adds ומטבלו בחומץ שכל דרך בני המלכים לאכול הירקות בחומץ.

[a] فَهُو omitted in apodosis after لَمَّا. [b] Vide Maimonides in his "Laws concerning those days which must be observed as Holidays" הלכות שְׁבִיתַת יום טוב, Cp. I, § 1 from which these two sentences are bodily taken: hence (בינו)ר must refer to Maimonides. [c] l. أَحَيَّنَا. [d] l. وابلغنا. [e] إِلَى. [f] ארבע כוסות drunk on each of the first 2 evenings of Passover. [g] l. مربّع. [h] المقويات. [i] pl. of إِسْطُقِسٌ (στοιχεῖον). [k] Probably referring to the four cardinal points. [l] The Verb נְטַל or נָטַל is probably a denominativum from נַטְלָא (for אַנְטְלָא, gr. ἀνθλίον) a vessel of a capacity of at least a quarter of a lug (לוג = 1/12

[a]מענא אלרפעה [b]קאל ויְנַשְּׁלֵם ויְנַשְּׁאֵם כל ימי עולם: [1]ויקדּמו שני מיני בשר אחד זכר לפסח ואחד זכר לחגיגה לאנּה בארבעה עשר אחר חצות: וקאל אללה לא תשחט על חמץ דם זבחי כלומר לא תשחט הפסח ועדיין החמץ קיים: וקאל וזבחת פסח [2c]ליהי צאן ובקר: אלצאן [3]מנהא כבש הפסח ואלבקר [4]מנהא אלחגיגה וקד [5d]בּיּנוה אלתרגום [6]וְתִכּוֹס פִּסְחָא קֳ(דָם) יהי [c]אלהיך מִן בְּנֵי עָנָא וְנִכְסַת [f]קדשיא מִן [g]תּוֹרֵי והוא בשר [h]חגיגה:

VIII. אמרו [7]חכמים [fol. 37 b] חמשה כוסות של לילי הפסח רמז לחמשה דברים כוס ראשון אומר עליו קדוש היום כנגד המזוג שיש בו השכל שהוא מקודש: כוס שני קורא עליו ההגדה כנגד הלב שהוא מגיד דברי חכמה מפני שהוא משכן החכמה שנ(אמר) ולבי ראה הרבה חכמה ודעת: כוס שלישי מברך עליו ברכת המזון שהוא כנגד הכבד שיש [8]בה [i]נפש חיה שבה אוכל ושותה ומרגיש והוא המחלק המזון לגוף: כוס רביעי גומר עליו

[1] D. omits from ויקדּמו to end §. [2] C. adds אלהיך. [3] מנהם C. [4] מנה C. [5] בּיּנה C. [6] דְּתִכּוֹס C. [7] B. omits § VIII and adds: הם יתנאול אלמצה אלמשומרת ויאכל מנהא תלאתה רגפאן ויקרסם ואחד מנהן נצפין הם יפעל נצפה בין שתי השלמות ואלנצף אלאכר נוהני לאחד מהמסובין לשמרה לאפוקימון ואוהו חמצה בידו ואומר (בְּבַהֲרוֹ . . . .). [8] בו C.

part of a Hin or 0.297 litres or 0.718 pint) used for washing the hands, cf. Tractate *Ḥullin* 104 b; 106 b; 107 a. (Vide Levy, *Chaldäisches Wörterbuch*, Leipzig 1866, s. v. נטל.)

[a] معنى. [b] كما قيل. [c] Correct quotation is ליהי אלהיך as B. [d] בִּיּנֵה. [e] אֱלָהָךְ. [f] קוּדְשַׁיָּא (Emphatic plural of קוּדְשָׁא, קוֹדֶשׁ; lit. sacred things) offerings. [g] Pro תּוֹרֵיָא. [h] v. *Sifré* ed. Friedmann f. 101 a, and Raši Deut. 16, 2. [i] To נפש is ascribed hunger and thirst, cp. Job 33, 20; 38, 39.

את החלל כנגד כל הגוף כולו שהוא [1a] משבח לאל שנ' כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך: כוס חמישי אומר עליו הלל [b] הגדול ששה ועשרים כמנין יהוה מנינו והוא כנגד הדעה שבאדם שמשיג בה ידיעת השם וכוס זה רשות כלומר אם רצה האדם להשיג הברואים הנמצאים מאמיתתו הרשות בידו: ותקנו אותו בסוף מפני שאין אומר אותו אלא בכרס [c] מליאה ונפש שמחה והו(א) דרך רמז כמו [d] שאמ' אין ראוי [e] להטריל בפרדס אלא מי שמלא כריסו לחם ובשר והמשכילים יבינו: וזה שאמר כנגד הגאולות והוצאתי· והצלתי· וגאלתי· ולקחתי: והבאתי· כלומר שחייב אדם לגאול נפשו מארבעה טבעיים שנוצר מהם ויתחבר במעלה חמישית שהיא מעלת נפשות הגלגלים שהוא כנגד חמש שנ' בו והבאתי אתכם אל הארץ זו ארץ החיים כמו שאמר דוד אתהלך לפני ה' בארצות החיים ובידיעת דבר זה יצא לחירות ויהיה עבד ה' ולא עבד עבדים: [2]

IX. חֹם יִמְלֹא אלקדח אלב' ויקול עליה אלהגדה והיא האדה ונוטל וזמצה בידו ואומר בְּבֹהִילוּ יְצָאנוּ מִמִּצְרַיִם הָא לַחְמָא

[1] משבח C. D. [2] B. C. D. add וזה ליל שמורים הוא לה' כלומר אם ירדע סיד זה תחא נפשו שמורה מכל נזק שבעולם כדי שיזכה לחיי העולם עלקין, חבא: D. continues במצרים — ואמא (P. 4, lines 3—13), is used there for ענאקיד, and adds אד הו באללבן ואלחבן ואסם אלמרור ריקע עלי אלבאם ואלמראר ואלהנדבא יקאל אנה אלחנדקוק ואלקרצענה ורחתאג . . . after which ואחד מנחם יגני ואלבאם אקדם מן אלגמיע: (P. 14, l. 2) until § X omitting almost the whole of § IX.

[a] משבח Piel as C. cf. שבח. [b] i. e. the Thanksgiving commencing הודו לה' כי § LXVIII: Vide Alfasi (ריף) on ch. 10 of Tr. *Pesaḥim*. [c] lit. with a full stomach. י m. l. [d] שנאמר. [e] l. לְמַטְרְלָא Pa. Infin. from טְרֵל. cf. Syr. ܛܪܠ.

עֲנָיָא דְּאַכְלוּ אֲבָהָתַנָא דְנִפְקוּ מִאַרְעָא דְמִצְרַיִם כָּל דְכַפִּין וְיֵיתֵי וְיֵיכוֹל כָּל דְצָרִיךְ לְפִסְחָ וְיֵיתֵי וְיִפְסַח שָׁתָא הָכָא לְשַׁנְתָא הָבָאָה בְּאַרְעָה דְיִשְׂרָאֵל שָׁתָא הָדָא אֲנַן עַבְדֵי לְשָׁתָא דְאָתְיָא בְּנֵי חוֹרִי:

[1] פירוש ההגדה. [2] אוֹוֹל מא נבתדי פי שרח הדה אלהגדה ונביין מעאני ולא נטוֹוֹל [a] וקאלו ז"ל לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה [b] פאוֹוֹל דאלך קאלו בבהילו. יכון אן כאן כרוגנא מן מיצר [c] כאן בחפז ויעני בסערה בגיר תלבּת לאן [d] תרגם בחפזון בבהילו יקול אן כרוגהם בְּגֻהָּה לאנהם כרגו קבל יכחמר אלעגין כמא קאל [e] עגות מצות כי לא חמץ וקו' הא לחמא עניא· ויעני אן הדה אלמצה ויעני טעאם אלפקיר לאן אלחמץ [f] אלדי מן אלמצה וְאַחְסַנ לאלטביעה ואלמעדה ואנמא נאכל אלמצה לתדכאר [g] יציאת מצרים דְאַרְמָא לחם עוני מה דרכו של עני בפרוסה אף כאן מקדשין בפרוסה [h] וקו' כל דכפין ייתי וייכול· ויעני כל מן חוא גאיע יגי ויאכל מן הדה אלמצה לאן תרגום רעב כפנא: והדי

[1] B. D. add לם כאנת אלהגדה בלשון ארמית לאנהא כאנת לגחחם פי אלגלות בלשון ארמי. [2] Instead of (P 14, l. 1) ערב אוֹוֹל — תרגם בחפזון בבהילו ויעני בחפז ואנדחאש: ד(בר) B. C. D. read פסח א(חר) בבהילו ויקולו בסערה כרגנא מן מצר: כל דכפין. כל מן אראד ידכל פי אלדין ויתגייר אכל מן סביל ישראל מן כבש הפסח בשרט אן ירמול ויטבול: שָׁתָא הָכָא: ויעני נחנא הדה אלסנה ואקפין הכא ואלסנה אלתאניה פי ארץ ישראל ופי הדה אלסנה נחנא מחל אלעבד באלוֹל ואלמסכנה ופי אלסנה אחריה(!) אחראר מאלכין לאנפסנא והכא יסאל אלאבן או אלסאיל ויקול מה נשתנה § X.

[a] נטוֹל : נביּן ونبيّن المعانِيَ .... the meanings [b] Vide Tr. *Hullin* 63 b. *Pesaḥim* 3 b. [c] ר m. l. [d] תרגום [e] قيل [f] l. أَلَذّ more pleasing, sweeter: [g] l. لتذكير [h] Vide Tr. *Berachoth* 39 b (Raši).

אלקול פי [a] אלוים(?) ואמא ישראל פהם חיבין לאכול מצה פי חדה אללילה (fol. 38 a) חובה לא רשות ופי באקי אלפסח רשות: וכל דצריך לפסח׳ יעני כל מן גא־מן ונתגייר מצוה עליו שיקריב קרבן פסח שנ׳ וכי יגור אתך גר ועשה פסח ליהי כמתל מא ביינא פי אלמצה: שתא הכא לשנה הבאה בארעה דישראל׳ יעני הדה אלסנין ונחן מסתכדמין לאלעממים ופי אלסנה אלאתיה ונחן אחראר ולאלך לימות המשיח מהרה יגלה והיא אלגאולה אלחקיקיה [b] אלדי נחן [c] מועודין בהא פי הדה אללילה מן קו׳ ליל שמרים הוא ליהי קאלו ז״ל אותה הלילה משומרת לפניי הק׳ב׳ה לישראל שעשה להם נסים ונפלאות וינצלו מיד איביהם: היא הלילה שנגלה הק׳ב׳ה על אבינו אברהם ונתגבר על עשרה מלכים היא הלילה שאמר יצחק לעשו וצא השדה וצודה לי [d] ציד: ונתגבר יעקב על עשו אחיו ולא בירכו יצחק אביו: היא הלילה [e] שעתידין ישראל להנצל מיד העמים בימי בן דוד: שמורים לכל בני ישראל לדרתם זה לימות המשיח: ליל שמורים במצ׳: והיא הלילה שנצולו בימי מרדכי ואסתר כשעמד המן עליהם: ושרח [f] הגדה [g] כבר מן קו׳ והגדת לבנך: פ׳ בבהילו לשון [h] נוטריקון ב׳ שני הלילות ב׳ שני [i] תבשילין ה׳ חמשה כוסות י׳ עשר מכות: ד״א עשרה נסיונות שנסנסה אברהם אבינו שלא יצאו ממצ׳ אלא [k] בזכותו: ד״א עשרה נסיונות שנסו אבותינו להק׳ב׳ה שנ׳ וינסו את זה עשר פעמים: ל׳ שלשים יום שאכלו את [l] העוגה: ו׳ ששת

[a] The text seems to be corrupt here. [b] النبى. [c] موعودون v. Introd. sec. V. [d] צֵידָה is the Massoretic reading. [e] literally "ready" cp. عَتِيدٌ. [f] l. אלהגדה or חהגדה. [g] חֻבַּר. [h] נוֹטָרִיקוֹן probably notaricum=notarium. [i] Referring to the קרבן פסח and the קר׳ חגיגה the ordinary Festival offering. [k] cf. *Mechilta* ed. Friedmann f. 19 b. [l] אֹתִי (Num. 11, 22). [m] From the סדר עולם

ימים תאכל מצות: ד׳א עד שש שעות בודקין החמץ ערב פסח: ויחתאג אן יעמל תגייר פי הדה אללילה ודאלך אן יקסם [1]לאלצגאר קלאיא וגוז ולוז ומא ישבה דאלך ויתכאטפו אלמצה מן אידי בעצהם בעץ וירפעו אלמאידה קבל [a]או יאכלו לחתא ינצרו [2]אלצגאר ויקולו מא סבב דאלך: וצפה דאלך אן יסאל אלאבן לאביה ואלתלמיד [b]לאסתאדה [c]ואלאמרה לבעלהא או אלעאלם לנפסה ען כבר הדה הללילה:

X. מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות: שבכל הלילות אין אנו מטבילין פעם אחת והלילה הזה שתי פעמים: שבכל הלילות אנו אוכלים חמץ ומצה והלילה הזה כולו מצה: שבכל הלילות אנו אוכלים שאר ירקות והלילה הזה מרור: שבכל הלילות אנו אוכלים בין יושבין ובין מסבין והלילה הזה כולנו מסבין: והדא אלסואל ואלגואב עבדים ואנמא מא נשתנה הלילה [3]הזה. [4]יעני [d]כמא אכתלפת הדה [e]אללילה אלדי מן אלעאדה אן אלבקול לא צבנ להא ופי הדה אללילה נגמס אלבקול פי [f]אלדוכה מרתין:

[1] לאלסגאר C. [2] אלסגאר C. [3] B. C. omit this sentence.
[4] Instead of (P. 15, l. 11) יעני כמא—אדמתם. B. C. D. have מא אכתלאפם הדה אללילה מן גמיע אללאיאלי שבכל הלילות . . . יקול אן נגמס פי אלדוכה מרתין פי הדה לילה ופי סאיר אללאיאלי מא שי מן דאלך ודאלך ענד מא יאכל אלמרור נגמס פי אלדוכה ותרתי יאכל אלמצה ואלבקול ובאקי אלחלכה בדין:

ch. X the full quotation from which is:—ישראל אכלו מצוגה שחוציאו ממצרים כל שלשים יום ובו ביום כלחה ובערב אכלו את הסלוו.

[a] أَنْ. [b] أُسْتَاذٌ and أُسْتَاذٌ are used indiscriminately. [c] وَٱلِامْرَأَةُ. [d] بما. [e] Understand من جميع ٱللَّيَالِي. [f] ٱلدَّوْكَةُ=a mixture of various kinds of fruit e. g. almonds, raisins, apples etc. corresponding with חרוסת the name usually given to it by the western Jews.

ופי גמיע אלליאלי נאכל חמץ או מצה: ופי חדה אללילה מצה פקט: ופי סאיר אלליאלי נאכל סאיר אלבקול ופי חדה אללילה מרור פקט: ופי סאיר[a] אליאלי נאכל בגיר אתכאא ופי הדה אללילה גמיענא[b] מתכיין: וכל הדא אלאכתלאף אלדי פי הדה (fol. 38b) אללילה לא[c] שהאר אלחריה אלדי כלצנא אללה מן תחת יד מצרים אלדי[d] לים כנא נפעל ונחן משעבדים לפרעה פלמא שא אללה בתכליץ אלאמה ממצרים למעז בריחו את אברהם ויצחק ויעקב[e] בישרם על ידי משה ר' ע'ה' שהם יוצאים מתחת יד מצרים וכשם שבישרם על ידי משה ר' ע'ה' כך יבשרנו על ידי בן דוד[e] אדונינו שיוציאינו מעבדות לחירות מבין הגוים כדכת' והוצאתים מן העמים וקבצתים מן הארצות והביאותים אל אדמתם: ומוסבין[f] מתדכיין[g] מתל עאדה בני מלכים היו[h] יתדכון עלא יסארהם מן קו' עד שהמלך[i] במסבו ומן קו' וישב חזקיהו (את) פניו אל הקיר: תם יגאוב אלעאלם ויחכי מא גרא לנא במצר ומא גרא ליעקוב גדנא מע לבן וכף כאן צפה אלגאולה עלא הדא אלנצאם: מא[2] כבר הדה אללילה מן גמיע אלליאל· כרגו גדודנא מן מצר מן בית אלעבודיה ומא כאנו יפעלו כאנו יכלטו אלתבן פי אללבן ואללבן

[1] מתל קו(לה) וישב המלך אל הלחם לאכול C. [2] C omits from מא כבר to end of §.

[a] اللبالى. [b] مُتَّكِئُونَ. [c] لِاشْهَارِ. [d] Just as in classical Arabic لا is sometimes employed instead of لَيْسَ (v. *Al-Mufaṣṣal* p. ١٩ لا بمعنى ليس), so is ليس employed in Vulgar Arabic instead of لا. [e] ר m. l. [f] understand يعنى. [g] l. مُتَوَكِّئُونَ (מתוכיין). [h] l. يتوكئون. [i] From מסב m. (from סבב)=seats set round, triclinium, couches set in a circle in the Oriental manner. v. Gesenius, *Hebrew and Chaldee Lexicon*, London 1885 s. v.

פי אלתבן למן לפרעה אלרשע אלגמור אלחוסא׃ וכלצחם אללה
ביד שדידה ודראע ממדודה׃

XI. והדא אלגואב עבדים היינו לפרעה במצרים ויוצאנו יי׳ אלהינו משם ביד חזקה ובזרוע נטויה דאלו לא גאל הק׳ב׳ה׳ את אבותינו ממצרים עדיין אנו ובנינו ובני בנינו משעבדים היינו לפרעה במצרים ואפילו כלנו חכמים כלנו נבונים כלנו יודעים את התורה מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים וכל המאריך ביציאת מצרים הרי זה משובח׃ והדא [1] גואב מה נשתנה אלמתקדם דכרה

[1] B.C.D. have the following as commentary to the text of § XI:
עבדים היינו לפרעה יקול אן נחנא כנא עביד לפרעון ואכרגנא אללה ביד שדידה
ודראע ממדודה קאל ובני ישראל יוצאים ביד רמה ודאלך בחצי הלילה שנ׳ וירהי
בעצם היום הזה יצאו בני ישר׳ וקולה הוציאך יי׳ ממצרים לילה׃ תרגם
ועבד לך נסין בלילייא׃ וקאלו ז׳ל אן פרעה אגלם מן גדולי מצרים מע ישראל
פי ארץ גשן ירחמו ישראל לא יכרגו מן מצרים אלא ברצאה ואלו לא גאל
הק׳ב׳ה׳ וגומר עדיין אנו ולא לם יכרג אללה ישראל מן מצר אדן שאד כנא
מסתכרמין אלי אלאן׃ וקולה ואפילו כולנו חכמים . . . ולו כנא עלאם בגאית
אלעלם ואלפהם ועארפין באלתורה פואגב אן נגאבר בכרוג ישראל מן מצר
ותלך אלמעגזאת אלתי חצל להם׃ ואפילו כולנו חכמים . . . אלגואב אעלם אן
אלחכם מא עלם מן גירה מא קאלו אידה חכם חלמד מכל אדם שנ׳(אמר) מכל
מלמדי חשכלתי ואידא כל ששואלין אותו מכל מקום והוא משיב׃ ונבון
מחעלם מן דאת נפסה וחבין דבר מתוך דבר׃ ואלירוד(ר)ע מא אכרג מן אלקדוה
אלי אלפעל חסמא ידיעה׃ משובח׃ ממדוח מהל קול ויהללו אותה אל פרעה׃
תרגם ושבחו יתה לפרעה׃ מעשה בר׳ אלישזר גא בדאלך אלמעשה אללדי
גרא אללדי אחפקו הולאי אלכמסה אלחכמים אלגדולים פי דאלך אלמוצע וחז
בני ברק לבני וישכר והם ר׳ אלישזר ור׳ יהושע אללדי חכמי ישראל
באפלאטן׃ ור׳ אלישזר אללדי כאן פי גאית אלעלם ואלגנא׃ ור׳ עקיבא ור׳ טרפון
תראגעו פי תלך לילה פי תלך אלמעגזאת אלעצאם אללדי חצל לישראל
על חים ובארץ מצרים בתלך אלמכות ואגזלהן כרם טבריה עד שבאו
תלמידיהם . . .

פקאל אן דאלך אן נחן כנּא מסתכדמין במצר באלטין ואללבן ומא אַשְׁבַּהُ דאלך מן כדם אלצַּחְרַא ۔ אלצעבה תם אכרגנא אללה ביד שדידה ודראע ממדודה ולו לם יכרגְנא [a] מן תם [b] לעאדנא מסתכדמין לפרעה נחן [c] ובנינא אנّא אלאן ולו נחן עארפין בהדא [d] אלמעננא וחוא יציאת מצרים וואגב עלינא אן נרויה דאימא פי חדה אללילה [e] ונטוּל פיה מא אמכננא לקו׳ וכל המאריך ביציאת מצ׳ הרי זה משובח: ושרח משובח ממדוח מן קו׳ ויהללו אותה לפרעה תרג׳ וְשַׁבָּחוּ יְתֵהּ יעני מדחוחא:

XII. מַעֲשֶׂה בְּר׳ אֱלִיעֶזֶר וְר׳ יְהוֹשֻׁעַ וְר׳ אֶלְעָזָר בֶּן עֲזַרְיָה וְר׳ עֲקִיבָה וְר׳ טַרְפוֹן שֶׁהָיוּ מְסוּבִּין בִּבְנֵי בְרַק וְהָיוּ מְסַפְּרִין בִּיצִיאַת מִצְרַיִם כָּל אוֹתוֹ הַלַּיְלָה עַד שֶׁבָּאוּ תַלְמִידֵיהֶם וְאָמְרוּ לָהֶם רַבּוֹתֵינוּ הִגִּיעַ זְמַן קְרִיאַת שְׁמַע שַׁחֲרִית: למּא דכר צפה אלטויל פי חדה אללילה קאל אן קצּה גרת בין אלחכמים פי בלד אסמחא בני ברק פתכאברו פי צפה אלגאולה [f] טולחלך אללילה אלא אן גאו [g] תַּלְמִידֵיהֶם ואעלמוחם אן קד טלע [h] עמוד אלפגר ולם ידכרוּ חדא אלמעשה אנّא לחנّא נמתתל כמא נטיק: זה המעשה לאחר חצות כמו שנ׳ בארח חיים בסימן [i] ת׳ע׳ז ולמה אסור לאחר חצות מפני שהוא מצוה מן [k] התורה וקטן היודע לאכול מצה חייב לאכול ואם האריכו בספר יציאת מצרים ישנו התינוקות ונתבטלו מן חנוך המצוות והגדולים אם [l] האריכו (fol. 39 a) בסיפור קודם הסעודה שמא יישנו [m] התינוקות וא׳ע׳פ׳כ׳ אם אכלו אותה שלא

[a] Supply מִצְרַיִם. [b] א לְכַדְנָא m. l. [c] بنونا. [d] المعنى. [e] נטוּל. [f] 2 words طول تلك. [g] pl. of תַּלְמִיד prob. a Hebraism for תלמיד. [h] עָמַר. [i] *Oraḥ Ḥayyim*, cp. 475 לאחר גמר כל הסעודה אוכלים ממצה חשמורה תחת המפה כזית כל אחד . . . . וייהא זהיר לאכלו קודם חצות. [k] Since it is said בערב תאכלו מצות. [l] לא יאריכו. [m] Vide Tractate *Pesaḥim* 109 a.

בכוונה אבל סיפור לאחר חסעודה שרי לן טובא ורמ׳ב׳ם ז׳ל מתיר:[a]

XIII. אָמַר לָהֶם ר׳ אֶלְעָזָר בֶּן עֲזַרְיָה הֲרֵי אֲנִי כְּבֶן* שִׁבְעִים שָׁנָה וְלֹא זָכִיתִי שֶׁתֵּיאָמֵר יְצִיאַת מִצְרַיִם בְּלֵילוֹת עַד שֶׁדְּרָשָׁהּ בֶּן זוֹמָא שֶׁנֶּאֱמַר לְמַעַן תִּזְכֹּר אֶת יוֹם צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ יְמֵי חַיֶּיךָ הַיָּמִים כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ הַלֵּילוֹת וַחֲכָמִים אוֹמְרִים (יָם) יְמֵי חַיֶּיךָ הָעוֹלָם זֶה כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ הָעוֹלָם הַבָּא לְהַבִּיא אֶת יְמוֹת הַמָּשִׁיחַ: אמר ר׳ אלעזר בן עזריה הרי אני כבן שבעים שנה ינני קאל להם ועלא כתרת[b] דרוסי פי[2] אלעאלם וקד הדם גסמי וצרת כאבן סבעין סנה באלעמר לם אסמע חדא[3] אלעלם אנהא תדכר יציאת מצ׳

1 ולולא B. 2 באלעלום C. 3 אלמענא B.

[a] Vide Maimonides *Yad Haḥazakah Hilch. Hameṣ-ūmaṣa*, Chap. VI, § 1. [b] وعلى كثرة دروسى فى ٱلعُلوم as B. The root درس is a Hebraism corresponding with the rabbinical root דרש and signifies to learn, study: This root درس is used several times in the Korān e. g. Sura 6. 105; 7. 168; in the same sense as here used. e. g. أَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ مِيثَاقُ ٱلكِتَابِ أَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ إِلَّا الحَقَّ وَدَرَسُوا مَا فِيهِ Is not the covenant of the book (of the Law) established with them, that they should not speak of God (aught) but the truth; yet they diligently read (or study) that which is in it (7. 168). cf. Beidhawii Sura 6, 105: I, ٣٠٣, l. ٢١:—والدرس القراءة والتعلّم. Others arrive at the same signification of the word from the original meaning of the root (to rub, destroy, be obliterated) used metaphorically as, terere libros =to learn, study.

* Marginal note of MS. בר תמני סר שני הוה עירן בעין יעקב פרק תפלת השחר.

[a] באללויל אלא אן גא בן זומא ושרח לנא הדא אלמענא וקד בייּן ר׳ הדא אלמענא פי מסכת [b] ברכות: ד(בר) א(חר) חרי אני כבן שבעים שנה ולם יקול בן [c] שבעים [1] שנה קאלו עליהם אלסלאם פעם אחת הושיבו ר׳ אלעזר בן עזריה בישיבה של סנהדרין וכולם זקינים ועדיין הוא [2] תשחורת ונתבייש בפניהם ונתפלל לפני חק׳ב׳ה׳ שילבין [3 d] סערו כמותם והלבין והיה זקן כבן שבעים שנה פקאל מא כאן אעלם אלّ דכר יציאת מצ׳ בלילות אלא מא שרחהא בן זומא ואסתדלّ מן קו(לה) למען תזכר את יום צאתך: כל ימי חייך הימים [e] וזיאדת כל לרבות הלילות: וקאלו אלחכמ(ים) ז״ל מענא תאני ימי חייך העול׳ הזה כל להבריא את ימות המשיח: ויעני דכר יציאת מצרים אלא [f] אלאבד לא תנסא מזל אלזמאן:

XIV. בְּרוּךְ הַמָּקוֹם שֶׁנָּתַן תּוֹרָה לְיִשְׂרָאֵל עַמּוֹ בְּרוּךְ הוּא (וא)
כְּנֶגֶד אַרְבָּעָה בָנִים דִּבְּרָה תּוֹרָה אֶחָד חָכָם וְאֶחָד רָשָׁע וְאֶחָד תָּם
וְאֶחָד שֶׁאֵינוֹ יוֹדֵעַ לִשְׁאֹל: חָכָם מַה הוּא אוֹמֵר מַה הָעֵדוֹת וְהַחֻקִּים
וְהַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר צִוָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ [4] אֶתְכֶם אַף אַתָּה אֱמוֹר לוֹ [5] בְּהַלְכוֹת
הַפֶּסַח אֵין מַפְטִירִין אַחַר הַפֶּסַח אֲפִיקוֹמָן: רָשָׁע מַה הוּא אוֹמֵר

[1] B. adds דאלך ליס הוא בן שבעים באלחקיקה קאלו ז״ל מן כתר אלדראסה פי אלתורה אשאך סריע. [2] B. ראשו וזקנו שחור [3] C. שערו [4] B. C. אתכם [5] B. C. D. בהלכות.

[a] إلى [b] Tr. *Berachoth* 12b. [c] ذالك لا هو بن שבעים בלחקיקה קאלו ז׳ל מן כתר אלדראסה פי אלתורה יקשיך בשיבוך סריעא I have adopted this reading of B. for the Translation, since A. here seems somewhat defective. [d] שערו as C. [e] ז זיאדה often used for ה. v. Journal of Royal Asiatic Society Hirschfeld's *"Jew. Arab. Dialect of the Maghreb"*, April 1891, P. 308, § 11 and Hirschfeld's *Assab 'iniyya* Lond. 1894, P. 13. [f] אלאבד=إلى ٱلأَبَدِ on in sempiternum.

מה העבדה הזאת לכם לכם דלא לו ולפי שהוציא את עצמו מן הכלל דכפר בעיקר אף אתה הקדא את שניו ואמור לו בעבור זה עשה יהי לי בצאתי ממצרים לי דלא לו דאלו היה שם לא היה נגאל: תם (מה הוא אומר) מה זאת האמרת אליו בחזק יד הוציאנו יהי ממצרים מבית עבדים: ושאינו יודע לשאל את פתח לו שנ' והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור עשה יהי לי בצאתי ממצרים: והגדת לבנך: יכול מראש החדש ת"ל ביום ההוא אי ביום ההוא יכול מבעוד יום ת"ל בעבור זה לא אמרתי אלא בשעה שמצה ומרור מונחין לפניך: ברוך המקום שנתן תורה וקו' ברוך המקום שנתן תורה לישראל עמו: מקום ישיר אליה תע' לאך עדד מקום ויהי סוא עדד אליוד עשר מראר תגי מאה: ואלהי כמס מראר ואלוו סת מראר ואלהי אלאמרא ה' מראר: יצת אלגמיע מאה וסתה ותמאנין עדד מקום סוא אפהם דאלך: פקאל סבחאן אללה תע' אלדי אעטאנא אלתורה תכמלנא כנגד ארבעה בנים דברה תורה אחד חכם ואחד רשע ואחד תם ואחד שאינו יודע לשאל: (fol. 39b) מענא דאלך לא יכלו מן אלאאלם עאלם ומלעון ומתוצת ואבלה מא מעה עלם אלא מתל אלארץ אלצלבה אלתי לא תזרע ולא תחצד: וכנגדן ארבעת מינין בלולב אתרוג דומה

1 שמצה B. 2 מראטר B. 3 יגי C. 4 ומחוסט! B. C. 5 B. C. D. add בור.

a الأخرى. b متوسّط with sīn, as B. and C. c B adds בור: The sense is هو بور الّا "but he is an ignorant fellow": בור is here used rather in the sense of the rabbinic word בור. vide Aboth II, V. 7, cp. Syriac ܒܘܪ. בור is probably a Hebraism cf. Sura 25.19; 48. 12 where قوما بورا seems to be a trans. of עם הארץ. Vide Hirschfeld, *Beiträge zur Erklärung des Korân*, Leipzig 1886, p. 40.

לחכם שיש בו תורה ומעשים טובים ויעני כאמל פי אלפצאיל אלכלקיה ואלפצאיל [a] אלנטקיה הדס דומה לעם הארץ [1] מעה פצאיל כלקיה מחל אלהדס ריח בלא טעם: אתרוג ריח וטעם החמר טעם בלא ריח מחל אלתם עמו תורה ואין בידו מעשים טובים: ערבה לא טעם ולא ריח מחל אלבור לא מעה [b] פצאיל כלקיה ולא פצאיל נטקיה: [2] ומחל מי שאינו יודע [3] לשאל אבלה מחל אלבהימה סוא: ד׳א נאמר לשון בן בכולם אלחכם קאל כי ישאלך בנך מחר לאמר מה העדות והחקים העדות היא אלמצוות: ואלחקים היא אלמצוות אלתי [c] עלהא [4] באטנה מחל פרה אדומה ושעיר המשתלח: וכתיר מן דאלך שאין טעמן [5] גלוי פנקול פי כל [d] מאכאן עסר גזירת [6] חכת׳ ואלמשפטים היא גמיע אלאחכאם אלדי פי אלתורה דיני ממונות ודיני קנסות ודיני מכות וכלהן פי אלתורה אלתי היא שאהדה עלא ישראל קאל פיה [7e] לקוח את ספר התורה הזה והיה שם בך לעד: וקאל ארון העדות אלדי פיה אלתורה וקאל לוחות העדות ואיצא קאל משכן העדות אלכל שאהד עלא ישראל אם [8] תשמעו איטיב לכם ואם לא תשמעו [9] אודיע [f] לכם:

[1] B. omits מעה — אלהדס. [2] ומחל C. [3] C. adds אלא. [4] עלהא. [5] B. D. add עסרה. [6] C. omits שאין טעמן גלוי. [7] B. omits (וב)גזירת חכת — מחל פרה. [8] לקח B. [9] Instead of אם תשמעו until XV. B. reads אלו סארו פי טאעת אללאה תע׳ וקיימו כל מה שכתוב בתורה גרא עליהם גמיע אלברכות אללדי פיהא ואן לם יסירו בהאלך גרא עליהם גמיע אלקללות אלמכתובאת. [10] D. אריע

[a] l. والفضائل النطقيّة. [b] فضائل. [c] عِلّتها. [d] مكان 1st א in מאכאן m. l. [e] لُقِّح written defectivum. [f] For אם תשמעו — אודיע לכם B has إن ساروا فى طاعة الله تعالى وقيّموا كلّ ما شكتوب بتورة جرى عليهم جميع الّتى فيها وَإِنْ لَمْ يسيروا بذالك جرى عليهم جميع الكتوبات.

XV. פקאל אלחכם מה העדות והחקים והמשפטים אשר צוה אלהינו אתכם אדכל נפסה מעא ישראל אף אחה אמור לו [1]בהלכות הפסח גואבה בגמיע אחכאם אלפסח ומא גרא עלא ישראל ותלך אלמעגזאת אלעצאם אלתי אתפקת בהם ולא תחתאג שרח גיר עלא מא קאל אין מפטרין אחר הפסח אפיקומון והיא לפצה מרכבה מן לפצתין אפיק מין יעני [2]לא ידוק שוא בעד אלמצה מן אלפואכה וגירהא: רשע מה הוא אומר מה העבודה הזאת לכם למא אכרג נפסה מן ישראל וכרג [a]אלא אלתעטיל ואלכפר אף אחה הקהא את שניו: ואנת אריצה [b]גאיצה [3c]ואצרצה וקאל לה פי סבב כבש הפסח צנע אללה לי גמיע הדה אלמעגזאת ולו כנת פי מצרים ואנת מוחק [d]עלא [e]מעאצריך לם תכרג מן מצרים: ואעלם אנה כאן פי מצרים רשעים מן ישראל כאבו גאלבין לא ירגו מן מצרים [4]ויהיו [f]מלעיגין על משה ועל אהרן מיד הביא [5]הק׳ב׳ה׳ עליהם דבר גדול בימי [6]החשך וביקש משה עליהם [7]רחמים אמר לו הק׳ב׳ה [8]חייך שאני [9]משייר לך דוגמא מהן [10]נִשְׁתַּיְּרוּ מכולם דהן ואבירם: שני אחים רשעים גמורים כאנו ענדהם פי אלמדבר אלא מא בלעה אותם [11]הארץ הם ומן כאן [12]מעהם ומא בקא להם אתר קאל ענהם ובאבוד רשעים רִפָּה אן פי [g]חלאך [13]אלמלאעין ומותהם מַצְלַחָה לאלעאלם [14]לחחא יכתפו

[1] C. D. כהלכות. [2] B. adds יאך. [3] C. ואצרסה [4] B. וכאנו C. D. וכאנו ילעיגו [5] B. C. D. פאחדה אללאה [6] B. D. omit בימי החשך. [7] B. C. D. פחשפע עליהם משה [8] C. D. omit. [9] C. D. אשאיר. [10] C. D. נשאר [11] אבחלעתהם אלארץ. [12] B. C. D. add ואטפאלהם ונסאהם. [13] B. רשעים [14] B. C. D. omit.

[a] إِلَى. [b] غائظه. [c] وَأَضْرِسُهُ as C. [d] الى. [e] Better أُولائِك or أُولاكَ. [f] وكانوا يَلْعَجون. [g] مَعْصِيَة.

שרחם: תם מה הוא אומר הו [a]אלמתוצט פי אלנאס [b]ליס הו כאמל ולא הוא נאקץ יקול מא דאלך אלפעל פי דאלך אללילה פקאל לה אנה תע׳ אכרגנא בקוה עצימה מן מצר: ואלנץ עלא אלתם מן קו׳ כי ישאלך בנך מחר לאמר מה זאת דכר לפצה בן: ועלי אלרשע דכר לפצה בנים קאל והיה כי יאמרו אליכם בניכם מה העבודה הזאת לכם: ושאינו יודע לשאל [c]אלבור אלדי מא מעה עלם ראסה: (fol. 40 a) את פתח לו שנ׳ והגדת לבנך אנת אבדא [d]כאברה באלאבתדא בגמיע אלאמור:

XVI. וקו׳ ביום [e]ההוא יכול מראש החדש הל ימכן דאלך מן אול אלשהר: או מבעוד יום או קבל דאלך אלנהאר [2]קאל אלא פי וקת מא אלפטיר ואלמראר בין ידיך: וקו׳ בעבור זה זה כבש הפסח אלדי אמר אללה בדבחה פי מצרים קאל וראה את הדם על המשקוף ועל שתי המזוזות שני עדים לישראל אן קד כרגו מן מדהב אלצאבה לאנהם כאנו יעבדו ברג אלתור וברג אלחמל פלא יסתגיזון אלדבח קאל פי דאלך הן נזבח את תועבת מצרים לעיניהם ולא יסקלונו: ד׳א [3]חכם הדבר [f]מוסב כלפי שלמה כמו שנ׳ ויחכם מכל האדם: פ׳ אפיקימון לשון נוטריקון א׳ אגודים פ׳ פירות י׳ יון ק׳ קלות מ׳ מים ר׳ ובשר נ׳ נרדים: [g]נ׳א׳ כל אלו אסורין לטעום מהם כלום או מאחרים [h]

[1] אלמתוסט B. C. [2] C. D. add ליס. [3] B. C. D. omit fr. ד׳א חכם until XVII.

[a] المتوسّط as B. and C. [b] ע vide p. 15 d. [c] Used in the same sense as the rabbinic word בור. v. supra p. 20d. [d] خَبِّرْهُ. [e] i. e. on 14th of Nissan. [f] Generally constructed with על and not כלפי e. g. P. 24, ll. 2 and 3. [g] pl. of נֵרְדְּ nard; Indian Spikenard; gr. *νάρδος* (sansc. narda; v. Gesenius' *Hebrew and Chaldee Lexicon*, Lond. 1885). [h] Superfluous, perhaps ר׳א (יש אומרים) was intended.

אחר אכילתו בכזית מצה חוץ מן המים שאם צמא ושתה: פ׳ רשע מוסב על עשו הרשע שנ׳ ואת עשו שנאתי וכת׳ זדון לבך הִשִּׁיאֶךָ ומתרגמינן רִישָׁע [a] לִיבָּךְ אַטְעֵיךְ: בעבור זה מוסב על כבש הפסח כלומר בעבור זה שלפני שצוני ה׳ יתברך יצאתי בשבילו ממצרים: פ׳ תם חוזר על יעקב שנ׳ ויעקב איש תם ישב אהלים כל אלו על דרך דרש: קושיא וכי היאך זכרת בפירושך זה יעקב ושלמה ועשו והיאך הם אלא לומר לך מי שמעשהו כיעקב וחכמתו כשלמה ורשעתו כעשו: או בקרוב מהם או בפחות מהם תשיב לכל [b] שואלך כתשובות הכתובות באגדה: והנה לא פירשתי על ושאינו יודע לשאל לפי שאתה יודע שרוב ברוב יודעים לשאול מעצמם ומדעתם אבל האחרים אפשר שיש בישראל שנ׳ פִּקֵּחַ חֵרְמוֹן רַקָּחֵךְ מה הרמון יש באמצעיתו מאכל ופסולת כך ישראל:

XVII. מתחלה ע״ע׳ היו אבותינו ועכשיו קירבנו המקום ב״ה לעבודתו שנ׳ ויאמר יהושע אל כל העם כה אמר ה׳ אלהי ישראל בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם תרח אבי אברהם ואבי נחור ויעבדו אלהים אחרים ואקח את אביכם את אברהם מעבר הנהר ואולך אותו בכל ארץ כנען וארבה את זרעו ואתן לו את יצחק ואתן ליצחק את יעקב ואת עשו ואתן לעשו את הר שעיר לרשת אותו ויעקב ובניו ירדו מצרימה: מתחלה ע״ע׳ קו׳ מתחלה ע״ע׳ מתחיל [c] בגנאי ומסיים בשבח [d] אוֹיל אלהגדה קאל ויאמר יהושע אל כל העם לאלך ענד מה נכנסו לארץ קאל להם יהושע אף גדודכם אלאוֹלין כאנו כפרה יעבדו אלאצנאם אלדי ליס להם

[1] אבי B. C. D.

[a] Yad, m. l. [b] שאלתיך. [c] גְּנַאי or גְּנָיי adj. shameful fr. גְּנָא to be ashamed cf. syr. ܓܢܝ to revile, calumniate. [d] אוֹל or אוול (without the tešdid).

פירהא [a] נפאעה [b] אלא אן ולד אברהם ולמּא כאן [1] בן שלוש [c] שנים התחויל לשוטט בדעתו [2] ויעני [d] יתפכּר [e] מא אלּדי יחדּד [3] אלפלך [e] ומא אלדי ידבּרה: ולמּא כאן בן ארבעים שנה הכיר את בוראו: ערף אן אללה תע׳ מוגוד פי אלעאלם מדבּר [4] בגמיע אלוגוד כלּה: ואסתדלּו עלא קו׳ בן שלש שנים מן קו׳ עקב אשר שמע אברהם עדד עקב ועמר אברהם סרא [5] נאקץ שלש שנים: [f] ואלדי קאל בן ארבעים שנה מן קו׳ עקב אשר שמע אברהם (עדד עקב ועמרה [5] סרא לאן עמרה [g] קעה) קאלו ז״ל תפוש את הנעלם וחשלך את המצוי: לאן אכּר אלעאן נון ואכּר אלקוף פא ואכּר אלבו וו והוא מכאן אלויוד מתל קדואי קריאי פנואל פניאל ללון [h] ללין: וקו׳ (ובכל) ואולך אותו בכל (fol. 40 b) ארץ כנען יעני מאף ארץ כנען ירד אלנאס [i] לעבאדת אללה תע׳ וימתנעון מן עבאדה אלאצנאם אלדי ליס פירהא [6] נפאעה: וקאל ויעבר אברם בארץ וקאל והכנעני והפרזי אז יושב בארץ: לאן כנען [7] אסתקץ לע׳ז:

[1] B. adds ארבעים שנה. [2] C. D. add בקו. [3] B. אלאפלאך
[4] C. לגמיע [5] C. omits סרא—נאקץ. [6] B. מנפעה C. D. פאידה
[7] B. אצתקץ

[a] مَنْفَعَة. [b] إِلَى. [c] Vide *Genesis Rabbah* Paraša 64.
[d] sc. فكر: construed with فى before the thing. [e] sc. هو.
[f] In Vulgar Arabic the correlative pronouns he who, she who, are expressed by الذى without distinction of gender or number i. e. الذى is used instead of مَنْ. v. Spitta l. c. § 147 a. [g] This sentence is superfluous. [h] This passage seems to be very obscure; the author perhaps meant that the arithmetic value of the letters נפו (=136) is to be subtracted from the number of years of Abraham's life (175) which leaves 39 or the 40th year of his life. [i] عِبَادَة.

וקו׳ וארבה את זרעו [1]כתובה וארב וקורא וארבה ישור בה אלא יצחק ואתן ליצחק את יעקב ואת עשו ולם ידכר ישמעאל ובני קטורה לאו ליס הם בני אשה [2a]אחרת: ואמא עשו ויעקב פרמא מן אם [3]ואחרה: רבקה צדקת גמורה מעאהא רוח הקדש ענד מא קאלת עֲלַי לְקַלְלָתְךָ בְּנִי ותרגם עלי אתאמר בנבואה: והי [4]מן שבע נביאות שרת רבקה [5]ורחל ומרים ודבורה וחנה וחולדה הנביאה: [6]וסמיית חולדה לאנהא כאנה תכתפי בבתי כנסיות ובבתי מדרשות תתסמע דברי תורה אלא אן כמלת [7b]וצאדת נביאה: ואתן לעשו את הר שעיר לאנהם כאנו בני שעיר פי [c]גאירת [8]אלעצריאן פסבב אללה להם עשו ונאסבהם באהליבמה בת ענה בת צבעון שהיא יצאה מן האב ובנו והם כלהם שטופים בזמה: וענה הוא אלדי רכב אלבגאל פתסלט עליהם עשו יקתלהם אלגמיע מא בקי אלא תמנע אחות לוטן: [9]ד׳א ואתן לעשו את הר שעיר קאלו ז׳ל בשביל שפנה עשיו כליו מיעקב בשעה שבא מאצל לבן שנ׳ וילך אל ארץ (אחרת) וג׳ ואמא קו׳ ויעקב ובניו ירדו מצ׳ פדאלך מן אגל מא אסתכדמת בהגר והיא בת מלכים בת [d]פרעה קאל פיהא המצרית לאנה נתן אותה פרעה לשרה וקאל הא ליך אגריך דאלך חין [e]מא אכל שרה עלא [f]אברהם: כת׳ וַתַּעַנֶיהָ שָׂרַי בשבילה נתענה זרעה של שרה ונשתעבדו במצרים ולפיכך כת׳ בהן ויעקב ובניו ירדו מצרים:

[1] וכתיב B. [2] B. C. D. אחת. [3] אשה אחת B. [4] B. adds גמלת. [5] אבריגל B. [6] וסמאהא C. [7] וכאנת B. וצארת C. [8] אלעוצריאן. [9] B. C. D. omit fr. ואתן (בר) א(חר) ד until XVIII.

[a] אחת. [b] وصارت. [c] غاية. [d] Vide Raši, Gen. 16. 1. [e] ـه is here pleonastic. [f] Vide *Genesis Rabbah* Paraša 45.

XVIII. בְּרוּךְ שׁוֹמֵר הַבְטָחָתוֹ לְיִשְׂרָאֵל עַמּוֹ בְּ"ה שהק"ב"ה מְחַשֵּׁב אֶת הַקֵּץ לַעֲשׂוֹת כְּמַה שֶׁאָמַר לְאַבְרָהָם אָבִינוּ בֵּין הַבְּתָרִים שנ' וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם יָדוֹעַ תֵּדַע כִּי גֵר יִהְיֶה זַרְעֲךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וְעִבְּדוּם וְעִנּוּ אוֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה וְגַם אֶת הַגּוֹי אֲשֶׁר יַעֲבֹדוּ דָּן אָנֹכִי וְאַחֲרֵי כֵן יֵצְאוּ בִּרְכוּשׁ גָּדוֹל: ברוך[1] שומר יקול סְבְחאן חאפץ ועדה אלדי ועד [a]גדّ אברהם וקאל אנّ בניך יכונו גרים בארץ לא להם ארבע [b]מיית סנה לאנّה עאלם במא יכון קבל אן יכון: וקו' שהק"ב"ה מְחַשֵּׁב את הקץ וקאל בין הבתרים ענד מא קאל וַיַּבְהֵר אותם בַּתְּוֵךְ: וקו' ארבע מאות שנה ונחן לם נגדהם ישבו במצ' אלّא מאתים ועשר שנים מנין רדו ואלדליל עלא דאלך אנّ אלמדّה אלמקדّרה עליהם ארבע מאות שנה ואלחסאב מן חין נולד יצחק שנ' כי גר יהיה זרעך וג' משהיה לו זרע והיו ימיו של יצחק ק' ופ' שנה שלא נכנס בעבודה ומת בזמן שעמד יוסף לפני פרעה כאשר מפסוקי התורה ושבע שנים שבע ושתי שנים רעב ונכנסו בעבודה בעשיריית פאלא [c]אַצַפְתַ אלעשר אלא עמר יצחק תגי מאיה ותסעין סנה ואלמתבקי מן ד' מאית סנה מנין רדו שנים מן בעד אן תסקט מאיה ותסעין סנה אלדי מא נכנסו

[1] B. C. D. have the following commentary upon the text XVIII: ברוך שומר הבטחתו . . . יעני סבחאן אלחאפץ כהדה לישראל: כתוב אחד אומר ועבדום ועני אותם ארבע מאות שנה וכתוב אחד אומר ויהי מקץ שלשים שנה וארבע מאות שנה אותן שלשים שנה משנדבר עם אברהם אבינו בין הבתרים עד שנולד יצחק ומשנולד יצחק עד שיצאו יש(ראל) ממצ(ריים) ארבע מאות שנה. In the above quotation B. reads אחדה pro עהדה.

[a] جدّ. [b] مائة, another instance which shows that owing to the quickness of pronunciation, it was written מיית (miyyatun) just as it was spoken, cf. § LXIX ולפוה pro ואלפוה. [c] إلى.

בעבודה [a]פימן אלסימן פי דאלך רדו שנים: ושלשים שנה
אלזאידה עלא ארבע מאות שנה מבין הבתרים: ואמא קו׳ ודור
רביעי ישובו הנה יעני הם ישבו במצ׳ (fol. 41 a) ג׳ דורות ואלגיל
אלראבע יצאו ממצ׳ והדה אלדורות הוא דור קהת ועמרם ומשה:
וגרשם בן משה הוא אלגיל אלראבע אלדי דכל ארץ ישראל: וקו׳
ואחרי כן יצאו ברכוש גדול יעני אנהם יכרגו מן מצר בסרח עצים:
ואמא קו׳ וגם את הגוי אשר יעבדו יעני באלגוי הנא אלא מצ׳ אלדי
הם מסתכדמין בישראל: פאעלם אללה אברהם אנה [b]יסתנקם
מנהם בעשר מכות וגירהא מן אלבלאיא והו קו׳ דן אנכי ורמז
לו חק׳ב׳ח שכל המכות במטה עדד דן ומטה סרא:

XIX. וְהִיא שֶׁעָמְדָה לַאֲבוֹתֵינוּ וְלָנוּ שֶׁלֹּא אֶחָד בִּלְבַד עָמַד
עָלֵינוּ אֶלָּא בְּכָל דּוֹר וָדוֹר עוֹמְדִים עָלֵינוּ לְכַלּוֹתֵנוּ וְחק׳ב׳ח מַצִּילֵנוּ
מִיָּדָם: וקו׳ היא שעמדה לאבותינו: היא [1]אלגזירה אלדי נגזרה
עלינו בן הבתרים: וסבב דאלך מא קאלו אלחכמים ז׳ל מפני מה
נשתעבדו ישראל במצ׳ מנין רדו שנים: מפני שעשה אברהם אבינו
[c]אנגריא בחלמ׳ חכמים יעני באליעזר: יעני [d]אסתכ(ד) ענד מא
קאל וירק את [e]חניכיו:

XX. צֵא וּלְמַד מַה בִּיקֵּשׁ לָבָן הָאֲרַמִּי לַעֲשׂוֹת לְיַעֲקֹב אָבִינוּ
שֶׁפַּרְעֹה הָרִשָּׁע לֹא גָזַר אֶלָּא עַל הַזְּכָרִים וְלָבָן בִּקֵּשׁ לְעַקֵּר אֶת הַכֹּל

[1] B. C. D. omit fr. היא אלגזירה until XX.

[a] בן فيما for מא often occurs in vulgar Arabic dialects, cf. Hirschfeld's *Chrestom.*, London 1892, p. 19, ll. 6, 14. [b] The X of נקם is seldom used. [c] אַנְגַּרְיָא f. (gr. *ἀγγαρεία*, syr. ܐܢܓܪܝܐ) compulsory service. [d] probably استخدم. [e] חֲנִיכָיו his trained men fr. חָנִיךְ m. properly initiated, hence skilled, of tried fidelity cp. مُحَنَّك tried, proved, v. Gesenius, *Hebr. and Chald. Lex.*, s. v.

שנ׳ אַרְמִי אֹבֵד אָבִי וַיֵּרֶד מִצְרַיְמָה וַיָּגָר שָׁם מְלֻמָּד שֶׁלֹּא יֵרֵד
לְהִשְׁתַּקֵּעַ אֶלָּא לָגוּר שָׁם שנ׳ וַיֹּאמְרוּ אֶל פַּרְעֹה לָגוּר בָּאָרֶץ בָּאנוּ
כִּי אֵין מִרְעֶה לַצֹּאן אֲשֶׁר לְעַבָּדֶיךָ כִּי כָבֵד הָרָעָב בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וְעַתָּה
יֵשְׁבוּ נָא עֲבָדֶיךָ בְּאֶרֶץ גֹּשֶׁן: לְמָא קָאֵל בְּכָל דּוֹר וְדוֹר קָאֵל צָא
וּלְמַד מָה בִּיקֵּשׁ לְעַקֵּר אֶת הַכֹּל לְאַחַר קָאֵל הַבָּנִים בְּנֵי וְהַבָּנוֹת
[a] בְּנוֹתַי וְקוֹ׳ אֲרַמִּי אֹבֵד אָבִי לְאַחַר לָבָן טָלַב הַלָּאַךְ [b] יַעֲקֹב [1] וְנִסְלַח:
וְקוֹ׳ שֶׁלֹּא יָרַד [c] לְהִשְׁתַּקֵּעַ [2] לָם יִנְזַל יַעֲקֹב [d] יִסְכֹּן פִּי מִצְרַיִם אֶלָּא מִן
גְּהָה אֶלְגֻּוֹעַ אֶלְדִּי כָּאן פִּי תְּלַד אֶלְאַיְּאם: וְקוֹ׳ יֵשְׁבוּ נָא עֲבָדֶיךָ
בְּאֶרֶץ גֹּשֶׁן אֶרֶץ שֶׁרָה אֶמְּנֵּן שְׁנָתַן פַּרְעֹה לָהּ בְּשְׁבִיל שֶׁלְּקָחָהּ שנ׳
וַתִּקַּח הָאִשָּׁה בֵּית פַּרְעֹה: ד׳א קוֹ׳ שֶׁלֹּא יָרַד לְהִשְׁתַּקֵּעַ מְלֻמָּד שֶׁלֹּא
יָרַד לְהִשְׁתַּקֵּעַ יְעֵנִי לֹא יְמִדּוֹן לְאֶלְסְכּוֹן בְּמִצ׳ [3] אֶלָּא מְדֵּהּ קְרִיבָהּ
וְקָאֵלוּ ז׳ל אֵן יִשְׂרָאֵל נִשְׁתַּעְבְּדוּ מִנִּין רְדוּ עָלָא מִא קָאֵל לָהֶם יַעֲקֹב
[e] רְדוּ שָׁמָּה יְעֵנִי אִסְתַּדְלוּ מִן עָמַר וְיוֹכֶבֶד לְאַחַר נוֹלְדָה בֵּין הַחוֹמוֹת
[f] וְכָאנַת פִּי וַקְתּ מָא אִרַּדְהָא עַמְרָם בַּת מֵאָה וְשִׁלְשִׁים שָׁנָה וּמֵשָׁה

[1] B. C. D. read for this sentence יְעֵנִי . . . . צָא וּלְמַד מָה בִּקֵּשׁ אִבְרָהָם מִן אֶלְמִצְנָא אֶלְאַוָּל וְתִסְפֹּר מִיָּד לְבָן הָאֲרַמִּי אֶלְדִּי טָלַב יַעֲקֹב וְנִסְלַח: [2] B. C. D. omit לָם יִנְזַל — בֵּית פַּרְעֹה. [3] B. אלאבאד אללא

[a] . . . . הַבָּנוֹת בְּנוֹתַי וְהַבָּנִים בְּנֵי vide Raši to Gen. 31. 43.
[b] To kill Jacob would have been identical with the extermination of all the Israelites since they were all descended from Jacob; hence the expression לְעַקֵּר אֶת הַכֹּל.
[c] Ithpe. infin. of שְׁקַע to sink (heb. שָׁקַע) Ithpe. אִשְׁתַּקַּע to sink, be swallowed up hence to settle permanently in a place cp. Heb. צָלַל, arab. ضَلَّ to be rolled down, disappear, perish.
[d] better לְיִסְכֹּן.
[e] Vide *Gen. Rab.* paraša 81.
[f] ه وكانت (very often ه) is frequently used in Vulgar Arabic for ת thus כאנה pro كانت. Vide Hirschfeld's *Assab ʿiniyya of Musa b. Tūbi*, London 1894, P. 13.

בן שמנים [a]בדברם [1]אלפרעה [2]יצחֿ אלעדד רדו מאתים ועשר שנים:

XXI. במתי מעט כמו שנ׳ בשבעים נפש ירדו אבותיך מצרימה ועתה שמך יי אלהיך ככוכבי השמים לרב: ויהי שם לגוי מלמד שהיו ישראל מצוינין שם גדול עצום כמו שנ׳ ובני ישראל פרו וישרצו וירבו ויעצמו במאד מאד ותמלא הארץ אותם: ורב כמו שנ׳ רבבה כצמח השדה נתתיך ותרבי ותגדלי ותבואי בעדי עדיים שדים נכנו ושערך צמח ואת עירם ערירה: וירעו אתנו המצרים כמו שנ׳ הבה נתחכמה לו פן ירבה והיה כי תקראנה מלחמה ונוסף גם הוא על שנאינו ונלחם בנו ועלה מן הארץ: וישנונו כמו שנ׳ וישימו עליו שרי מסים למען ענתו בסבלותם ויבן ערי מסכנות לפרעה (fol. 41b) את פיתם ואת רעמסס: ויתנו עלינו עבודה קשה כמו שנ׳ ויעבידו מצרים את בני ישראל בפרך: ונצעק אל יי אלהי אבותינו שנ׳ ויהי בימים הרבים ההם וימת מלך מצרים ויאנחו בני ישראל מן העבודה ויזעקו ותעל שועתם אל האלהים מן העבודה: וישמע יי את קלינו כמו שנ׳ וישמע אלהים את נאקתם ויזכר אלהים את בריתו את אברהם את יצחק ואת יעקב: וירא את עניינו זו פרישות דרך ארץ כמו שנ׳ וירא אלהים את בני ישראל וידע אלהים: ואת עמליינו אלו הבנים כמו שנ׳ כל הבן היולוד היאורה תשליכוהו וכל הבת תחיון: ואת לחציינו זה הדחק כמו שנ׳ וגם ראיתי את הלחץ אשר מצרים לוחצים אתם:

[3]הדא דרש פרשת ארמי אבד אבי אלדי כאן פיה גרץ יציאת מצרים [b]פאסתבדא וקאל במתי מעט יעני כאנו ענד דכולהם ארץ

[1] בעמדו לפני פרעה B. [2] צחֿ C. [3] B. C. D. omit until XXII.

[a] (אל פרעה) בדברו.

[b] X of بدأ rarely used in classical Arabic the usual being the VIII إِبْتَدَأَ

מצרים קליל ועגד כרוגהם כתיר מהל כראכב אלסמא פי אלכתר ואלכמאל לאן[a] אלאעאנה עצימה פאלכון פיהם אכתר מן אלפסאד: כעפר הארץ אמרו חכמ' ז'ל דרך כבוד לישראל כשם שאין הצמחים מתגדלים אלא בעפר כך באי העולם צריכין לישראל ה'ה'ד (החזוא דכתיב) והלכו גוים לאורך וג' ד'א ככוכבים כשם שהכוכבים מפיצים זה לזה כך ישראל מפיצין זה לזה הנביאים לחכמים וחחכמים לתלמידים: ד'א לָמָּה משלן בכוכבים השמים ובעפר הארץ לומר לך בזמן שעושין רצונו שלמקום מתעלין עד למעלה מכיפת הרקיע וכן הוא אומר ונתנך לי אלהיך עליון: וכן הוא אומר וּמַצְדִּיקֵי הָרַבִּים כַּכּוֹכָבִים: ובזמן שאין עושין רצונו שלמקום נעשין[b] דיש לכל כעפר שהוא דיוש לכל: ד'א מה הכוכבים חללו הראשון גדול מן השני זרחה חמה[c] ביטלתן: אף כאן ישראל חכם גדול מחכם כיון שעמדו נביאים גדולים בטלו חכמים: עפר מה העפר הזה מכלה כל מיני מתכות והעפר קיים אף כן ישראל מכלין אומות העולם והן[d] קיימין: ד'א מה העפר הזה מתעלה על כל הדשין אף ישראל מתעלין על כל שנשתעבדו בהם:

XXII. וקו' מצוינין שם: יעני הם מעלומין ומשחורין במדאהבהם[1] מ̇שׁ̇חׁ̇ק[2] מן ובנה אצלו ציון: ומן קו' מצינין על חקברות[3] כדי שיהיו הכהנים נזהרין בהם מלטמא למתים: ד'א לפי שלא הסתכל אחד מהן באשת חברו ולא היו פתחיהן מכוונין

[1] C. D. omit במדאהבהם משחק. B. omits ציון — במדאהבהם.
[2] C. D. מהל [3] C. D. יעני יעלמוהא B. יעני יעלמוהא מצוינין מצטאנין

[a] والأغناء. [b] דְּרָשָׁא דַּיִשׁ m. a treading, from דוּשׁ (hebr. דוּשׁ, syr. ܕܘܫ, arab. داس) to tread the earth with one's feet. [c] ר m. l.
[d] Vide *Gen. Rabbah* parasa 41. [e] Tr. *Moed Qatan* f. 1 a.

זה כנגד זה: וקו׳ פרו וישרצו כאנו מולידים ששה [a]בכרס [1]אחת:
אם [2]לגדול שבשרצים את מדמה אותם והיא [b]עכברא ילדא [c]שתא
ואם לקטן שבשרצים את מדמה אותם והיא עקרבא ילדא שתין:
וקאל ר׳ סעדיה אלפיּוּמי ז׳ל אנהם כאנו מולידין שנים עשר מן
קו׳ פרו שנים וישרצו שנים ויִרבו שנים ויעצמו שנים במאד מאד
שנים: והדה מן אלעַגאיבּ אלעצימה אלתי פיהם: וקו׳ (fol. 42 a)
ותמלא הארץ אותם יעני ארץ מצרים והדא לא גמיע אלארץ
וקו׳ והרבי בבנים: ותגדלי בבנות: ותבאי בעדי זו בזת מצרים:
עדים זו בזת הים: כשרדפו אחריהם שדים נכנו זה משה ואהרן
שהן מניקין את התינוקות ושערך צמח הגיע זמן הקץ לגאולה:
וְאַתְּ עֵרֹם: ממעשים [3]טובים: [d]וְעֶרְיָה: מן [4]התורה יעני עאריין
מן אלעלם ואלעמל: ד׳א ושעריך זה מרים: ולא נגאלו ממצ׳ אלא
בזכות האבות: [5]וירעו יעני עבּדונא פי הוּלאי אלולאה אלכפּאר
למא נצרו פי ישראל אלכון פיהם אכתר מן אלפסאד אסר אליהם
[e]ותחיללו עליהם וקתלו אטפאלהם לחתא לא יכתרו: וקו׳ ונלחם
בנו יעני יגתמעו מע אלעדו ויצהרו מצרים מן בלדהם היה ראוי
לומר וְעָלִינוּ אלא כדי שלא לפתוח פה לשטן לפיכך אמר ועלו מן
הארץ ולא אמר ועלינו: אעלם אן הדה אלארבע מאיה אלסנה

[1] C. D. add לעצם אלמעגז אלדי חצל לישראל. [2] B. C. D. omit אם לגדול — ותרבי בבנים. [3] B. C. D. עירום מן המצות [4] ועריה וירשו — על אחת [5] B. C. D. ממשעים טובים כמיה וכניה.

[a] C adds לְעִצְמַ הַמֻּפְלָגְזָה אֲלַּדִי חצל לישראל. [b] probably עַכְבְּרִיתָא or עַכְבּוּרְיָתָא, syr. ܥܟܒܘܪܝܬܐ an adder. [c] l. שִׁרְיָא, syr. ܫܪܝܐ. [d] Both B. and C. on the contrary refer ערם to the Torah and עריה to מעשים טובים. Vide *Mechilta* 5a, ed. Friedmann. [e] וְנִתְחוֹלְלוּ.

מנקסמה אלתלאת מנהא גירות משנולד יצחק עד שמת יוסף והוו ר׳ וס׳: ומשמת יוסף עד שנולד משה רבינו והיא שעבוד ס׳ סנה׳ ומשנולד משה ר׳ שעבוד שמונים שנה ענוי וסימן לדבר שנותיה שלמרים על שם מירור עבודת המצרים[a]:

XXIII. וישימו עליו מלמד שלקדו מַלְבֵּן והניחו אתו על כתיפו[a] שלפרעה כדי לשבר ליבן שלישראל ויאמרו הרואים ומה[b] פרש שהמלכות שלו הניח מלבן על כתיפו שאר כל העם על אחת כמה[1] וכמה: ד(בר) א(חר) שרי מסים שהמסו לבן[2] שלישראל: ויבן ערי מסכנות שמסכנות את[c] בעליהן שפעמים נופל מן הבנין ומת ופעמים נופל הבנין עליו: ערי מסכנות כְּרָכִין לאוצרות: וקו׳ פיתם פי תהום עולה ובולעו: מה בנו אכדתה אלמֻרְגָּה: ורעמסס[d] שהוא מתמוסס מגמה[3] אלבחר: וקו׳ ויחנו עלינו ע׳ק׳ זו עבודת הבנין שהיא קשה מכל המלאכות: וקיל עבודת האיש על האשה ועבודת האשה על האיש: וקו׳[4] בפרך יענו אעטוהם שקא אוולא ובעדא אגרתהם: וקו׳ ונצעק אל[5] ה׳ יעני אנהם תאבו אלא

[1] B. adds וישרמו עליו ש(רי) מ(סים) זה פרעה שעשה עמהם במלכה and C. D. add the above till לאלך האלך חתא ישתגל מעה גמיע אלנאס לאלך כדי לפתוח ליבן של ישראל continue. [2] B. C. D. add יעני צייקוהם ואלאבו קלובהם קאל אחינו המסו את לבבינו ענד אלמרגלים: ד׳א וישרמו עליו ש(רי) מ(סים) שרים אכזראים יעני קסא אלקלוב לא ישפקו עלא ישראל: ד׳א שכל העסק בבנין מתמסכן: [3] B. C. D. read שהיה מתמסמס כאן מוגת אלבחר תכרב פי אלליל מא בנו: [4] B. C. D. add מלאכה שאינו צר״ך לה ומשוי כבד. [5] B. C. D. omit XXIV ונצעק ויאנחו בני ישראל וישמע אלהים את נאקתם יעני and read אל ה׳ . . .

[a] 2 words: של מרים של פרעה. [b] פרעה. [c] Exod. *Rabbah* Paraša I. [d] C. reads שהיה מתמסמס بان مَوْجَةَ البحْر تُخْرِب فِى ٱللّيل ما بنوا.

אללה ופרג [a] עליהם: וקו׳ הימים הרבים היא מאתה וארבעין
סנה: מעת שמת יוסף הצדיק ועד שעמד משה ר׳ לפני פרעה
ומלך מצרים האמור כאן הוא יוסף שמעת שמת יוסף זעקו בני
ישראל מן העבודה והניחו עליהם שעבוד מצרים: ויאנחו
יעני תנהדו מן [b] צעובת אלאסתכדאם: ותעל שועתם יעני
אמה סמע אללה [c] דעאהם לאנהם [d] מצלומין: קו׳ *נאקתם
שהיקהם ודכר אללה להם עהד אלאבות אלדי עהד מע כל ואחד
ויאחד [e] ולולא זכות אבות לעאד כנא מסתכדמין וכשם שלא נגאלו
ישראל אלא בזכות אבות כך לימות המלך המשיח אין נגאלין
אלא בזכות אבות שנ׳ וזכרתי את בריתי יעקוב ואף את בריתי
וג׳ אזכר והארץ אזכר:

XXIV. ד׳א וימת מלך מצ׳ קאלו אנה נצטרע וחיר עמו
שלשה יועצים נביאים איוב ויתרו ולבלעם נתיעץ בהם מה תהיה
רפואתו: אמר בלעם אין לך רפואה עד שתשחוט מן העברים
ותקח מלא בריכה [f] מדמם (fol. 42b) ותטבול בה ותתרפא:
יתרו ברח לפיכך ניצל: בלעם יעץ לרעה לפיכך נהרג: איוב
[1] שתק ושתיקה כהודיה: וקו׳ זו פרישות דרך ארץ כיון [2] שאמר

שהיקהם קאל ענד יחזקאל האנק דום יעני בטל אלשהיק עלא ישראל ואסכת כמא הם יסחקון אללה וקע בהם.

[1] B. C. D. add לפכך נענש פי כל מא כאן מעה וחצל בה שחין גדול ועשה פרעה כן ושחט מן העברים מלא בריכה וטבל בה ונתרפא. [2] Instead of B. C. D. read כיון שאמר . . . הנקרבות יעני אנעואלהם מן נסאהם פריה וריביה.

[a] عنهم :فرّج c. عن p. [b] صُعُوبَة. [c] دُعَاتَهُمْ.
[d] مظلومين. [e] sc. كان. [f] Vide Exod. *Rab.* Paraša I.

* Marg. note במו מעיר מתים ינאקו וקאל ענד ירחו׳ האנק דום.

פרעה כל הבן הילוד וג׳ עמד פרעה ועמו וגזר עליהם זאת הגזירה כיון שראה עמרם ובית דינו גזרו על עצמן [a]ליבטל מפריה ורביה [b]וגירשו נשותיהם מיד אמרה מרים לאביה פרעה גזר על הזכרים ואתם גזרתם על הזכרים ועל הנקיבות: [1]פרעה גזר גזירות סָפֵק ואתם גזרתם גזירות ודאי גזירתכם קשה משל פרעה: ועוד ראיתי ברוח הקדש [c]שעתיד לצאת ממך מי שמושיע את ישראל מיד הלך עמרם והחזיר גרושתו והיא יוכבד שנ׳ וילך איש וג׳ והיא בת מאה ושלשים שנה ונולדו בה סימני נערות: ד׳א קאלו ז׳ל בשעה שגזר פרעה ואמר כל הבין הילוד וג׳ היו [2]משליכין בניהן לים חיים והים משליכן למדבר [d]וזימן להם הק׳ב׳ה חיות טהורות והיו מניקות אותם [e]במדבר: וקיל מן עצם אלמעגז [f]ויוניקהו דבש מסלע ושמן מחלמיש צור וגדלו הילדים והם שאמרו זה אלי וְאַנְוֵהוּ:

XXV. ויוא אלהים את בני ישראל קאלו ז׳ל רחל בת בנו [3g]שלשותלה רמסה עם בעלה בטיט שהיה חולה ונפלו ילדיה לטיט ורמסה אותם בטיט וצעקה בקול גדול לפני הק׳ב׳ה ושמע הק׳ב׳ה צעקתה: וידע אלהים [h]ששולם הקץ של שעבוד ישראל:

[1] B. C. D. omit פרעה גזר—נערות. [2] היו משליכין—למדבר B. reads כאנו ישדחו אולאדהם אחיא אלא אלבחר וכאן אלבחר יקלפחם אלא אלבר: [3] בתו של מחושלח B. C.

[a] yad m. l. [b] וְגֵרְשׁוּ (Kal.) [c] עָתִיד followed by Infin. with ל generally expresses the future simply. cp. عتيد which like the Heb.=ready, prepared. [d] yad m. l. וּזְמַן. [e] v. פרקי דר׳א cp. XLII. B. has this sentence in Arabic كانوا يطرحوا أَوْلاَدَهم أَحْيَاء الى ٱلبحْر وكان البحر يقذفهم الى البَرّ. [f] וַיְנִיקֵהוּ (Deut. 32. 13). [g] של מחושלח as B. and C. [h] yad m. l.

ואת[1] עמלינו יעני[a] שקאהם[b] בתרבייה אלאולאד לאנהם כאנו
יקתלון אלאטפאל ולא ירחמוהם ופיהם קאל[c] עזי פנים וג׳ לא
יחן: וקאלו אן[d] אסטגנינו פרעה העלו לפרעה באסטגנינות
שלהם שמושיען שלישראל עתיד שילקה במים ולפיכך גזר פרעה
כל חבן הילוד היארה ואינם יודעים מעשיו שלהק׳ב׳ה שהוא
משנה עתים שעל ידי מי מריבה הוא נדון: קו׳ ואת לחצינו
צגטנא בהולאי אלולאה אלכפאר לאנהם[e] צייקונא ומא פסחו[f] לנא
נכרג ולא נהגע ורסמו עלא ישראל ולא[g] יצהרו מן ארץ גשן ומן
גמלה אלאשיא עשו עליהם שומרים ונשים בכל בית ובית אחת
מבחוץ ואחת מבפנים שנ׳ ושאלה אשה משכנתה ומגרת ביתה
וקאל דבר נא באזני העם וישאלו איש מאת רעהו ואשה
מאת רעותה:

XXVI. וַיֹּאצִיאֵנוּ יְיָ מִמִּצְרַיִם לֹא עַל יְדֵי מַלְאָךְ לֹא עַל יְדֵי
שָׂרָף לֹא עַל יְדֵי שְׁלִיחַ אֶלָּא הק׳ב׳ה בִּכְבוֹדוֹ שנ׳ וְעָבַרְתִּי בְאֶרֶץ
מִצְרַיִם בַּלַּיְלָה הַזֶּה וְהִכֵּיתִי כָל בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם מֵאָדָם וְעַד
בְּהֵמָה וּבְכָל אֱלֹהֵי מִצְרַיִם אֶעֱשֶׂה שְׁפָטִים אֲנִי יְיָ וַיּוֹצִיאֵנוּ קו׳ לא
על ידי מלאך וקד קאלו וישלח מלאך ויוציאינו אעלם אן קו׳
וישלח מלאך הוא משה ר׳[2] ופדה הדה אלאשכאל אן משה אלמכרג
להם מן מצרים ואנפעלת עלא יְדֵיהֶם אלמכות והו קו׳ וישלח מלאך
אמא ק׳ לא על ידי מלאך פגרצה אלא מכת בכורות פקט אלדי

[1] B. C. D. omit ואת עמלינו until XXVI. [2] B. C. omit . . . ופדה ועברתי בארץ מצרים D. omits . . . מן אלכמאל.

[a] א m. l. for שַׁקְּעֵמוּ. [b] l. בִּטְרְבִיָּה. [c] עַז פָּנִים hard of face *i. e.* impudent, shameless. [d] אִסְטַגְנִינַיָּא אִסְטַגְנִינִין (or —אצט) m. pl. (Gr. ὁ στεγανος) like Heb. התרטמים. [e] Vulg. ضيّقونا. [f] sc. أَنْ. [g] حتّى لا يظهروا.

אנפעלת בגיר כדאלך לא על ידי שליח ונחן נעלם אן משה שליח
דאלך אלגואב ואחד: אמא קו׳ לא על ידי שרף הוא מן גמלה
אלמלאיכה שנ׳ ויעף אלי אחד מן השרפים וקאל שרפים וג׳ ואנמא
סמיו שרפים למעני אלאנתקאם אלדי ינתקמו מן פאעל אלשר
פאעלמנא אן תלך אלנקמה והי מכת בכורות אנפעלת להם
בגיר דאלך ודליל דאלך מן קו׳ ועברתי בארץ מצרים [fol. 43 a]
וג׳ ד׳א כף יקול לא על ידי מלאך לא על ידי שליח וקד קאל
וישלח מלאך ויוציאנו ממצ׳ פהדא [1] כלאף אלגו׳ אעלם אן קו׳
וישלח מלאך הוא אשארה אלא משה אלדי יצאנו ממצ׳ על ידו:
ואמא אלמקול הנא מענאה אן ליס נפוסהם [2] אלדי היא מן נפס
אלפלך [b] אד [3] כל אלנפוס מן אלנפס [4c] אלכלית ליס קד כמלת חתא
יעתני פידהא אד [d] אלעבאדה בחסב אלכמאל כמא קאל ואת עירם
ועריה עאריין מן [1] אלכמאל: ד׳א ויוצאינו יהי ממצ׳ לא על ידי
מלאך כל [5] רסול מן אלנאס וכל [6] מנפד אמר יסמא מלאך: לא על
ידי שרף מרתבה אלעקול אלמפארקה אלדי הי שרפים לא
[7e] יסדרו עלא אדראך אלמפארק עלא מא קאל ר׳ לא [8] פארקו
אלמחסוס ולא כמלו כמאלא [f] עקליא לא על ידי שליח זה נביא

[1] C. adds כיף יכון אלחוסיק. [2] C. אלחי [3] אדכל
pro B. אד כל [4] B. אלכלקיה [5] C. אלרסול [6] B.
omits וכל מנפד אמר. [7] B. C. D. יקדרו [8] D. אדרכו

[a] الجواب. [b] B. reads ... ادخل النفوس من النفس
الخلقيّة *i. e.* There are no souls belonging to the celestial sphere which produce (other) souls from the material (or created) one: v. philosophy of the Jews in the middle ages, Überweg, *History of Phil.* Vol. I, p. 417. [c] الكُلّيّة. [d] قيل. [e] l. يقدروا as B. and C. [f] l. عَقْلِيًّا.

כמא קאל ואשלח אליכם את כל עבדי הנביאים: [1]ד׳א לא על ידי
שליח ולא [a]מעאהם [2b]אסתעדאר טביעי׳ [c]פתחיו [3d]אלמואד
פתחקק לאלך אלא הק׳ב׳ה שנ׳ ועברתי בארץ מצרים ולאלך פי
[4]מכת בכורות וחי אעצם אלמכות:

XXVII. בְּיָד חֲזָקָה וּבִזְרוֹעַ נְטוּיָה וּבְמוֹרָא גָּדוֹל וּבְאוֹתוֹת
וּבְמוֹפְתִים בְּיָד חֲזָקָה זֶה הַדֶּבֶר כְּמוֹ שנ׳ הִנֵּה יַד יְיָ הוֹיָה בְּמִקְנְךָ
אֲשֶׁר בַּשָּׂדֶה בַּסּוּסִים בַּחֲמֹרִים בַּגְּמַלִּים בַּבָּקָר וּבַצֹּאן דֶּבֶר כָּבֵד
מְאֹד: קו׳ זה [5]הדבר יעני מות אלבהאים לאנהם רסמו עלא
[e]ישראל ירעו להם אלבהאים פנזלת הדה אלמכה לתכליץ ישראל
מן אלרעאה ורסמו עליהם אן יגרסו להם גראס פאכדה אלגראד
ואלבריאד ליתכלצו מן דאלך: ויש ממצרים שעובדין את הבהמות
ונלקו בדבר וקיל אן מעבודאת מצר סקטת עלא וגהה פי תלך
אללילה:

XXVIII. וּבְזִרוֹעַ נְטוּיָה זוֹ הַחֶרֶב כְּמוֹ שנ׳ וַחַרְבּוֹ שְׁלוּפָה
בְּיָדוֹ נְטוּיָה עַל יְרוּשָׁלַיִם: זו [6]החרב זה חרבו [f]שלמלאך המות
אלדי [g]ראא דוד פי ירושלים וקת מא עד׳ ישראל פמאת מנהם
סבעין אלף: וחו אלדי [g]ראא בלעם בדרך ענד [h]מואבחין נתחייבו
[i]כליה חמשה מלאכי [k]חבלה להשחיתן והם אף וקצף וחמה
ומשחית וחרון דאלך פי מעשה העגל:

XXIX. וּבְמוֹרָא גָּדוֹל זֶה גִּלּוּי הַשְּׁכִינָה כְּמוֹ שנ׳ אוֹ הֲנִסָּה

[1] D. omits דאלך—(חר) א(בר) ד. [2] אסתעדאר B. C.
[3] אלמואד C. [4] מסכת C. [5] B. C. D. omit זה הדבר until XXVIII.
[6] B. C. D. omit זו החרב until XXIX.

[a] מַעַהֶם א m. l. [b] l. اِسْتِعْدَاد as B. and C. [c] l. فَتَهَيَّأُوا
[d] مَوَادّ. [e] sc. أَنْ. [f] של מלאך. [g] رَأَى. [h] مُوآب حبين
2 words. [i] כְּלָיוֹן destruction. [k] חַבָּלָא, syr. ܚܒܠܐ.

אֱלֹהִים לִבְרוֹא לַעֲשׂוֹת גּוֹי מִקֶּרֶב גּוֹי בְּמַסֹּת בְּאֹתֹת וּבְמוֹפְתִים וּבְמִלְחָמָה וּבְיָד חֲזָקָה וּבִזְרוֹעַ נְטוּיָה וּבְמוֹרָאִים גְּדוֹלִים כְּכֹל אֲשֶׁר עָשָׂה לָכֶם יְיָ אֱלֹהֵיכֶם בְּמִצְרַיִם לְעֵינֶיךָ: וקו׳ זה גלוי [1]השכינה יעני גלויה לנביאים והוא קו׳ יֵרֶא יְיָ עליכם וישפט על פרעה וקו׳ באתת ובמופתים יעני אֵלֶּה משה פעל [a]מגזאת ואיאת ובראהין בְּחַצֻּרֹה גמיע ישראל והו קו׳ לעיניך: וקו׳ או הנסה אלהים יקול אן קד וקע [b]מעגז או [c]אתנין לְאֻמָּה פי אלעאלם אמא [d]אנתו תראדפה עליכם אלמעגזאת במצרים והו מא וקע פיהם עשר מכות ואכרג ישראל אמה מן וסט אמה מן מצר כדאלך כלאץ דור מן בין דור:

XXX. וּבְאֹתוֹת זֶה הַמַּטֶּה כְּמוֹ שנ׳ וְאֶת הַמַּטֶּה הַזֶּה תִּקַּח בְּיָדְךָ אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה בּוֹ אֶת הָאֹתוֹת: ק׳ זה המטה ר׳ לוי [2]אומר אותה המטה שנברא בין השמשות מסרו הק׳ב׳ה לאדם הראשון בגן עדן: ואדם מסרה לשת ושת לחנוך וחנוך למתושלח ומתושלח לנח ונח לשם ושם לעבר ועבר לאברהם ואברהם ליצחק ויצחק ליעקב ויעקב ללוי ולוי ליוסף: כיון שמת יוסף נשלל מביתו והיה יתרו מאצטגנינֵי פרעה וראה את המטה ולקח אותה כיון שברח משה למדין מצא

[1] Instead of זה גלוי השכינה until XXX B. C. D. read ובמורא גדול זה גלוי השכינה והוא אלפרין אלאלאהֵ׳ ואלענארה אלאלאהיה אללדי ואלענארה pro ואלענאראה. In the above B reads צאחבתהם בקו׳ או הנסה אלהים לבוא:

[2] B. C. D. omit ר׳ לוי אומר until XXXII.

[a] مُعْجِزَات. [b] مُعْجِزَة. [c] Vulg. for إِثْنَان. [d] أَنْتُمْ.

* Marginal note גו גו ב׳ פעמים ראשונה אחת לישראל שניה כנגד מצ׳: זה הפס׳ ביה אלפא ברתא שרצה הק׳ב׳ה ליתן לחם את התורה אלא שאמרה מדת הדין לפני הק׳ב׳ה נסי אותם תחלה:

אח המטה וחקוק עליה רצד עוש באחב וקיל אן הדה אלמטה אבן שלמרגליח ומן שאדה אלעלום תמתל [a]באלמרגלות וקיל אנהא [b]מרבעת כנגד אותיות השם בן ארבע אותיות וקו׳ פי אלמטה הזה יעני אלמכצוץ אלדי נברא בין השמשות כמא [c]באן פי אלמדרש:

XXXI. ובמופתים זה הדם כמו שנ׳ ונתתי מופתים בשמים ובארץ דם ואש ותימרות עשן: קו׳ זה הדם קיל אן פרעה למא קאל מי הו׳ כאן עקאבה במי הו׳ יעני גרק הוא [d]ושיעתה: וסט אלבחר אמר הק׳ב׳ה אתה עובד את הים אני נפרע ממנו תחלה [e]ויהיה דם: ולא הניחו בנות ישראל לטבול בים לכך נלקו בדם: וקיל אן [f]אעצם אלמעגזאת פי אלדם ישרב ישראלי ומצרי פי אנא ואחד פינקסם אלמא נצפין אלא גחת אלישראלי מא ואלא גחת אלמצרי דם: ואן שרבו בחמן רגע מא קאלו ממכת דם העשירי ישראל:

XXXII. דבר אחר בדד החזקה שתים ובזרוע נטויה שתים ובמורא גדול שתים ובאותות שתים ובמופתים שתים אלו עשר מכות שהביא הק׳ב׳ה על המצרים במצרים דאלו הן דם צפרדע כנים ערוב דבר שחין ברד ארבה חשך מכת בכורות ר׳ יהודה

[a] Vide Yalkut, *Shim'oni* § 168 מרגליתא, Gr. *μαργαρίτης* precious stone, pearl v. Levy, *Chald. Wörterb.* l. c. [b] l. מרבעה. [c] l. כבין. [d] sc. في. [e] According to the Midrash it is said that God, in the event of a nation going astray after strange gods, vented his ire first upon its gods and then upon the nation itself. Vide Exod. *Rabbah* § 9 where proof is adduced from Isaiah 24. 21 יפקד הו׳ אל צבא המרום במרום . . . על האדמה in which the first part of the verse is referred to the gods of a nation. [f] أعظم.

הלה נותן בהן סימן דצך עדש באחב[1] ובמורא גדול זה גלוי השכינה והוא אלפלץ אלאלאהו ואלעזאיה[a] אלאלאהיה אלדי צחבתהם כמא קאל או הנסה אלהים: במסות הי אלמעגזאת: באותות[2b] אלמיאה אלדי אנקלבת דם והיא[c] כאנה[3] מא: וקו׳ ובעצים ובאבנים[d] כאנה תהטל דם: ואלמטה רגע תנין והו חנש יתכלך וסט אלבחר ואלמטה אלדי בלעה אלתנינים ומטות החרטמים: ובמופתים אלבראחין אלעזאם אלדי הוא כרם טביעה מתל אלנאר[4e] וסט אלברד: ואלנוראד אלדי נשרת אלאבואב ודכלת אלבויות פי מצרים וכאן פי רקחא[f] סמומיה עזימה: וקו׳ ובמלחמה זו שעל הים שנ׳ יקי איש מלחמה: וביד חזקה באלדבר עלי מא דכר: ובזרוע נטויה אלחרב אלדי וקע קאל כי יהוה נלחם להם במצרים: ובמוראים גדולים אלדי[g] ביינא קבל ענאיה אללה תצה[5h] בהם: וקו׳ ביד חזקה שתים כל לפצתין שתי מכות אלדי אחדת אללה במצרים וכלהן מדה כנגד מדה:

XXXIII. וגא ר׳ יהודה ע׳ה חקק אלכלאם וקאל[i] הולאי אלמכות אלדי הן מכתובאת פי אלמטה דצך עדש באחב: הדה

[1] B. C. D. omit ובמורא גדול—אלהים. Inserted previously vide P. 39 note 1. [2] אלאיאת אלדי אנקלב דם B. [3] אקתלב דם C. D. [4] וחי כאן מא C. D. [5] וסם C. [6] אצחבתהם for תצה בהם B. [6] B. C. D. insert here a passage in Hebrew very similar to P. 39 § XXX—XXXI commencing ר׳ לוי אומר . . . אותה המטה.

[a] الإلاهيّة. [b] الآيات as C. The passage was probably meant to be الآيات يعنى ٱلماء ٱلّتى إنقلبت إلى دم. [c] وهى كانت. [d] كانت. [e] C. has مثل النار وسم البرد. Just as the fire heats the cold وَسَمَ = lit. to brand. [f] سَمُوم. [g] بيّنّا. [h] أصحبتهم as B. [i] ר m. l.: for هؤلاء.

אלמכות [a] ביניה פי אלתורה ופי דאלך קאלו אלצפרדע סבעה אצנאף שוּ אדקּ מן שוּ פאלסגיר מנה ידבّ עלא אלתראב ואלכביר יכרג מן אלבחר [fol. 44a] ויקפז [b] אלא אלאנסאן ויקטע אלאנסאן בסבלתה ולה דנב ואחד: [c] ואלערוב [d] ארבעת אצנאף זבובין [e] ויתושין וצרעין [f] וחזירין וקיל ארי ונמר ודוב וזאב ונשר ואלגראד ז׳ אצנאף שוּ אדקّ מן שוּ מא [g] גשּשה אלאוّל דקّקה אלתאני: וכל מכה גלסה ז׳ איّאם ובין כל מכה ומכה שהרא כאמלא פכאנה אלכلّ פי סנה כאמלה: וכל המכות מדה כנגד מדה: [2] דם כבר נתפרש: צפרדע שהיו אומרים הבריאו לנו שקצים

[1] B. C. D. omit חלה אלמכות—כנגד מדה.

[2] For דם—רוץ מוחו p. 44 l. 8. B. C. D. read וקאלו ז״ל בשביל שהיו מחרימין לחם חמין ושושין להם מרחצאות נחפך חמים לדם: ובשביל שאמר לישראל לכבר חבתים וחרחובות והשוקים נהפך עפרם לכנים: ובשביל שאמרו לישראל להביא להם דובים וארזות ונמרים להקריב לע״ז חבריא הק׳ב׳ה׳ עליהם הערוב: חמשה מינים ארי ונמר ודוב ונשר וזאב ובשביל שהיו ישראל רוצין בהמתן חבריא עליהן דבר שנאמר וימת כל מקנה מצרים: ומהיכן חסוסים שרדפו בהן פרעה ומצרים והן שש מאות רכב בחור וכבר נאמר הנה יד ה׳ הויה במקנך אשר בשדה בסוסים: פירוש אלגואב אן פרעה גלם מן גדולי מצרים מע ישר׳ פי ארץ גושן ליזחרסו ישראל ללא יכרגו מן מצרים: דבר אחר

[a] كِنَّان. [b] على. [c] עָרֹב m. a species of fly, gad-fly, so called from sucking (blood): LXX κυνόμυια, dog-fly. Almost all the Hebrew interpreters understand it to be a collection of noxious beasts, as if a miscellaneous swarm (ערב = to mix) Gesenius, *Heb. and Chald. Lexicon* l. c., s. v. [d] أَرْبَعة. [e] יתושין pl. of יַתּוּשׁ or יַתּוּשָׁה a gnat: related to תָּשַׁשׁ (תְּשַׁשׁ) to be weak, Arab. تَاسَى to have a light weight v. Levy's *Chald. Wörterb.* l. c., s. v. [f] Probably a species of wasp cf. חָזַז to pierce through, perforate. [g] גששה vulgar form, for גשּה (جَشَّ) which applies to all verbs whose second radical is doubled, *e. g.* דקק for דקّ (دَقَّ).

ורמשים: כְּנִים שהיו ישראל מכבדין חוצות[a] ושווקים נחפך עפרם לכנים: ערוב שהיו אומרים לישראל צודו לנו דובים ואריות וכיוצא בהן: ואלדָּבר כמא רסמו[b] עליהם ירעו[c] מואשייהם ואלשחין כמא היו מחימין להן חמין ולצנן[d] גופן: וברד כאנו יגרסו להם גראיס אַשְׁגאר אלתַּמאר: ואלאַרְבֶּה כאנו יזרעון להם: ואלחֹשֶׁך לפי שהיו בישראל פושעים גמורים ולא היו רוצים לצאת ממצרים אמר הק׳ב׳ה אם אביא עליהם מכה בגלוי וימותו ויאמרו המצרים כשם שעבר עלינו כך עבר עליהם לפיכך חביא הק׳ב׳ה עליהם חשך והיו ישראל מקברים[e] מיתיהם ומצרים אינם רואים שנ׳ ואכסה ערותך:

XXXIV. אמרו רבות׳ עשר מכות באו עליהם מן השמים ברד וחשך מכת בכורות ומחן מן הארץ דם צפרדע כנים ערוב

אלו שנאמר בהם חרא את דבר יי׳ מעבדי פרעה חניס את עבדיו ואת מקנהו אל חבתים הן הן היו תקלה לישראל מכאן אמרו כשר שבגוים הרוג ויפה שבנחשים רצץ את מוחו: ובשביל שהיו ישראל מרחיצין אותם במים חביא הק׳ב׳ה עליהם שחין: ובשביל שהיו יש׳ נוטעים להם גנות ופרדיסים חביא הק׳ב׳ה עליהם ברד: ובשביל ששאשום מציבי אילנות ונוטעי נטיעות חביא עליהן הק׳ב׳ה ארבה: אמרו חכמים ז׳׳ל חמכות עשר שלש ביד אהרן ואלו הן דם צפרדע כנים קאל פיהן אמור אל אהרן: ושלש ביד משה ארבה חשך וברד: ושלש ביד הק׳ב׳ה ערוב דבר ומכת בכורות והשחין נשתתפו בו כולם הק׳ב׳ה ומשה ואהרן והמכות ישבו שנה כל מכה ומכה שבעה ימים: ושלשה ועשרים יום היה משה מתרה בהם: וירכון בין כל מכה ומכה סהה אֵלָּא צאר אלגמיע שנים עשר חדש:

[a] שְׁנָקִים (שוק). [b] sc. אַרְנְ. [c] مواشيهم (مَاشِيَةٌ).
[d] This sentence is somewhat defective. It is probably taken from Exod. *Rabbah* § 11:—שחין למה בא עליהן מפני ששמו את ישראל לחום לחם חמין ולצנן לחם את חצונן לפיכך לקו בשחין כדי שלא יוכלו לגע בגופן:
[e] the first י m. l.

שלוש ביד שכינה ערוב דבר מכת בכורות וביד משה ברד ארבה חשך: וביד אהרן דם צפרדע כנים ואחת על ידי כולן והוא השחין וכשם שנפרע הק׳ב׳ה ממצ׳ כך עתיד ליפרע מבני אדום במכות גדולות שנ׳ גדל עונך בת אדום: וקאל אלסאלל ומי [a]איכן הסוסים שרדף בהם פרעה ומצ׳ שש מאות רכב בהור וכבר נאמר הנה יד ה׳ הויה במקנך אשר בשדה אלא אלו משלה [b]ירא את דבר ה׳ הן היו תקלה לישראל מכאן אמרו הכשר שבגוים הרוג ויפה שבמחשים [c]רוץ [d]מוחו: [1]ובשביל שהיו ישראל מדליקין להן הנרת הביא עליהן חשך: ובשביל שהשליכו בניהן לים הרג הק׳ב׳ה כל בכוריהם: ולמה כאן ביד אהרן דם צפרדע כנים אמר הק׳ב׳ה למשה המים שהגין עליך כשהשלכת ליאור: והעפר שהגין עליך כשהרגת את המצרי שנ׳ ויך את המצרי ויטמנהו בחול אינו דין שילקו על ידיך לפיכך היו ביד אהרן: ור׳ [2]לוי היה נותן להם סימן סלה לדן בבחב בתחלה סכר אמת המים שלהן: ואחר כך הביא עליהן [e]קלנין: וא׳כ זרק בהם חצים: [f]לגיונות, [g]דורמסיות, נפט, [h]בלסטרא, כובשין, [i]בפילקי חשיכה,

[1] B. C. D. identical with A. ובשביל—ביד אהרן. [2] B. C. D. omit fr. ור׳ לוי until XXXV.

[a] l. וּמֵהֵיכָן: הֵיכָא or הֵיכָן where. [b] l. מְשַׁל הַהֶגֶא. [c] l. רְצוֹץ imper. [d] v. *Mechilta* l. c. 27 a. [e] קְלָנִין, קְלָאנִין f. (perhaps connected with Gr. ὄχλος) a crowd, swarm, troop. v. Levy, *Chald. W.*, l. c., s. v. [f] L. Legio, cf. syr. ܠܓܝܘܢ. [g] דורמסיא for דורמוסיא which should properly be הִרוֹלְמוֹסְיָא (= אַנְדְרוֹלוֹמוֹסְיָא, Gr. ἀνδροληιμός) plague, pestilence, massacre. For pl. vide *Pesiktā*, 67 a. ויהי בחצי נותן להם הורמוסיות. [h] בְּלִיסְטְרָא or בְּלִיצְטְרָא f. (Gr. βλητρισμός, βελοστασις, L. Ballista) projectile, heavy artillery vide Jerus. *Sot.* VIII 22 b. ברד כנגד בליצטרא שלהן (v. Levy, *Neuhebr. u. Chald. Wörterb.* Leipzig 1883, s. v.) [i] פִּילְקִי f. (Gr. φυλακη)

בכורות: חם יקדמו אלמאדה ויקול רבן גמליאל ובעץ מואצע רזידו הדה אלהגדה קבל רבן גמליאל:

XXXV. רבי יוסי הגלילי אומר מנין אתה אומר שכלקו המצרים במצרים עשר מכות על הים לקו חמשים מכות: במצרים מה הוא אומר ויאמרו החרטמים אל פרעה אצבע אלהים היא על הים הוא אומר וירא ישראל את היד הגדולה אשר עשה יי במצרים: כמה לקו באצבע עשר מכות אמור מעתה במצרים לקו עשר מכות על הים לקו חמשים מכות:

XXXVI. ר' אליעזר אומר מנין שכל מכה ומכה שהביא הק'ב'ה על המצרים במצרים היתה שלארבע מכות (fol. 44b) שנ' ישלח בם חרון אפו עברה אחת זעם שתים צרה שלוש משלחת מלאכי רעים ארבע אמור מעתה במצרים לקו ארבעים מכות ועל הים מאתים מכות:

XXXVII. ר' עקיבה אומר מנין שכל מכה ומכה שהביא הק'ב'ה על המצרים במצרים היתה שלחמש מכות שנ' ישלח בם חרון אפו אחת עברה שתים זעם שלוש צרה ארבע משלחת מלאכי רעים חמש אמור מעתה במצרים לקו חמשים מכות ועל הים לקו מאתים וחמשים מכות:

XXXVIII. כמה מעלות מובות כפולות ומוכפלות למקום ב'ה עלינו: אלו הוציאנו ממצרים ולא עשה בהם שפטים דיינו: אלו עשה בהם שפטים ולא עשה דין באלהיהם דיינו: אלו עשה דין באלהיהם ולא הרג את בכוריהם דיינו: אלו הרג את בכוריהם ולא נתן לנו את ממונם דיינו: ומנין שנתן לנו את

guard, watch, prison cf. *Pesiktā* ויהי בחצי 66 b, 67 a ואחר כן . . . . . חבריאן בפילקיות כגון החשך then he put them in prison *i. e.* in darkness.

מְמוֹכָם שנ׳ וְיִשְׁאוּלוּם וְיִנָּצְלוּ אֶת מִצְרַיִם: אִם עֲשָׂאוּהָ *כְּמַצּוֹלָה
זוֹ שֶׁאֵין בָּהּ [1]דָּגָה: וְאִם עֲשָׂאוּהָ כְּמַצּוֹדָה זוֹ שֶׁאֵין בָּהּ [2]דָּגָן: לְמָה
מְחַבֵּב הַכָּתוּב אֶת בִּזַּת הַיָּם יוֹתֵר מִבִּזַּת מִצְרַיִם אֶלָּא מָה שֶׁהָיָה
בַּבָּתִּים נִטְלוּהוּ בְּמִצְרַיִם וּמָה שֶׁהָיָה בְּבָתֵּי סוֹרְאוֹת נִטְלוּהוּ עַל
הַיָּם: דָּבָר הוּא אוֹמֵר כְּנֶפֶשׁ יוֹנָה נֶחְפָּזָה בְּכֶסֶף זוֹ בִּזַּת מִצְרַיִם:
וְאַבְרוֹתֶיהָ בְּיֶרְקְרַק חָרוּץ זוֹ בִּזַּת הַיָּם: וְתוֹרְבִי וְתוֹגַדְלִי זוֹ בִּזַּת
מִצְרַיִם: וְתַבְוּאַי בְּעִדִּי עֲדָיִם זוֹ בִּזַּת הַיָּם: תּוֹרֵי זָהָב נַעֲשֶׂה לָךְ
זוֹ בִּזַּת הַיָּם: עִם נְקֻדּוֹת הַכֶּסֶף זוֹ בִּזַּת מִצְרַיִם: אֵלּוּ נָתַן לָנוּ אֶת
מְמוֹנָם וְלֹא קָרַע לָנוּ אֶת הַיָּם דֵּיֵנוּ: אֵלּוּ קָרַע לָנוּ אֶת הַיָּם וְלֹא
הֶעֱבִירָנוּ בְּתוֹכוֹ בֶּחָרָבָה דֵּיֵנוּ: אֵלּוּ הֶעֱבִירָנוּ בְּתוֹכוֹ בֶּחָרָבָה וְלֹא
שִׁקַּע שׁוֹנְאֵינוּ בְּתוֹכוֹ דֵּיֵנוּ: אֵלּוּ שִׁקַּע שׁוֹנְאֵינוּ בְּתוֹכוֹ וְלֹא סִפֵּק
צָרְכֵּינוּ בַּמִּדְבָּר אַרְבָּעִים שָׁנָה דֵּיֵנוּ: אֵלּוּ סִפֵּק צָרְכֵּינוּ בַּמִּדְבָּר
אַרְבָּעִים שָׁנָה וְלֹא הֶאֱכִילָנוּ אֶת הַמָּן דֵּיֵנוּ: אֵלּוּ הֶאֱכִילָנוּ אֶת הַמָּן
וְלֹא נָתַן לָנוּ אֶת הַשַּׁבָּת דֵּיֵנוּ: אֵלּוּ נָתַן לָנוּ אֶת הַשַּׁבָּת וְלֹא קֵרְבָנוּ
לִפְנֵי הַר סִינַי דֵּיֵנוּ: אֵלּוּ קֵרְבָנוּ לִפְנֵי הַר סִינַי וְלֹא נָתַן לָנוּ אֶת
הַתּוֹרָה דֵּיֵנוּ: אֵלּוּ נָתַן לָנוּ אֶת הַתּוֹרָה וְלֹא הִכְנִיסָנוּ לְאֶרֶץ
יִשְׂרָאֵל דֵּיֵנוּ: אֵלּוּ הִכְנִיסָנוּ לְאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל וְלֹא בָּנָה לָנוּ אֶת בֵּית
הַבְּחִירָה דֵּיֵנוּ:

XXXIX. עַל אַחַת כַּמָּה וְכַמָּה טוֹבָה כְּפוּלָה וּמְכֻפֶּלֶת לַמָּקוֹם
בָּ״ה עָלֵינוּ הוֹצִיאָנוּ מִמִּצְרַיִם עָשָׂה בָהֶם שְׁפָטִים עָשָׂה דִין בֵּאלֹהֵיהֶם
הָרַג אֶת בְּכוֹרֵיהֶם נָתַן לָנוּ אֶת מָמוֹנָם קָרַע לָנוּ אֶת הַיָּם הֶעֱבִירָנוּ

[1] and [2] The order of these verses is inverted B. C. D.

* Marginal note כמצולה דגה: מצולה הזה מצולת הימים שהן הימים חזקים שהדגים נראים בה לפי שאין מים עכורין:

ד״א דגן פ׳ במצודה הרא רשת שעושין בה חטין לפי שיראו העופות את החטים ובאים ללקוט מהם ונחפשים ברשת.

בתוכו בחרבה שקע שנאמרו בתוכו ספק צרכינו במדבר ארבעים שנה האכילנו את המן נתן לנו את השבת קירבנו לפני הר *סיני נתן לנו את התורה הכניסנו לארץ ישראל בנה לנו את בית הבחירה: לכפר בו על כל עוונותינו: ומחזירין השלחן ואומרין רבן גמליאל אומר כל שלא אמר שלשה (fol. 45 a) XL. דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו ואלו הן פסח מצה ומרורים: פסח שהיו אבותינו אוכלים בזמן שבית המקדש קיים על שום מה על שם שפסח המקום ב"ה על בתי אבותינו במצרים שנ' ואמרתם זבח פסח הוא ליי אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים בנגפו את מצרים ואת בתינו הציל ויקד העם וישתחוו: חס ירפא אלמצה בידה ויקול

XLI. **מצה זו שאנחנו אוכלים על שום מה על שום שלא הספיק בצקן שלאבותינו להחמיץ עד שנגלה עליהם מלך מלכי המלכים הק'ב'ה ונגאלם מיד שנ' ויאפו את הבצק אשר הוציאו ממצרים עגות מצות כי לא חמץ כי גרשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה וגם צדה לא עשו להם: חס ירפא אלמרור בידה ויקול

XLII. מרורים אלו שאנחנו אוכלים על שום מה על שם שמירררו המצרים את חיי אבותינו במצרים שנ' וימררו את חייהם בעבודה קשה בחומר ובלבנים ובכל עבודה בשדה את כל עבודתם אשר עבדו בהם בפרך:

XLIII. ובכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו כאלו הוא יצא ממצרים שלא את אבותינו בלבד גאל אלא אותנו שנ'

* Marginal note in MS. פ' סיני הוא סין ונתוספה לו יוד כנגד עשר הדברות שנתנו בו: כך פרשת רש"י ז"ל.

** Marginal note ולמה אינו מראה הצלי כשהוא אומר פסח כדרך שהוא אומר במצה ובמרור מפני שאינו נוהג אלא בארץ ישראל שאסור להראות קדשים בחוצה לארץ:

הואתנו הוציא משם למען הביא אותנו לתת לנו את הארץ אשר נשבע לאבותינו: וצריך כל אחד להגביה כוסו מן לפיכך עד גאל ישראל:

XLIV. לפיכך אנו חייבין להודות להלל לשבח לפאר לרומם לגדל ולהדר ולנצח ולברך למי שעשה לנו הלאבותינו את כל הנסים האלו הוציאנו מעבדות לחירות ומשעבוד לגאולה ומיגון לשמחה ומאבל ליום טוב ומאפילה לאור גדול ונאמר לפניו הללויה:

[1]הללויה אלתלאת אלדי הן פסח ומצה ומרורים:

XLV. מן לם יעתקדהן ויתכלם בהן לם יכרג ואגבה: ולכל [2]ואחד מנהן סבב: ועלה אלפסח סבבה [a]ביין והוא כלאץ ישראל מן אלחלאד ענד מא וקעת אלמגפה עלא מצרים וסלמו ישראל קאל ואת בתינו הציל והדא לאשתאר אלמאעה ואעתקאד אלעאירה פי אלעלה [b]אלספלא כמא קאל כי לוה הארץ: קד ביינא עלה אלפסח וכונה לאשתאר אלמאעה: וכדאלך אלמצה עלתהא ביינה לאן כמא אלפסח ללאסתעגאל כדאלך אלמצה ללאסתעגאל והו קו' שלא הספיק בציקו [c]שלאבותינו להחמיץ יעני למא פכהם אללה פי תלך אלסאעה לם [d]יזיד [e]יצברו פימא

1 הוללאו—ואגבה B. reads רבן גמליאל אומר: קוא אלכלאם עלא אלחגדה ורגע למעני אלפסח ומצה ומרורים ומן לם ישרף עלתהן מא כרג ען ולכל ואחד—תלך אלאחוות (fol. 45 b) Instead of 2 ואגבה:

B. C. D. read אלשפקה ובין עלתהם פסח על שם שפסח הק'ב'ה והוא ואלארלא: ואלמצה על שם שלא הספיק יעני בין מא יכמר אלעגין: ועלת אלמרור על שם שמיררו המצרים לאן מא תעב תלך אלדמה יטעם אלמרור חלו:

[a] بين. [b] فِي عِلَّة ٱلسِفْلَة. [c] של אבותינו. [d] l. يَزِدْ.
[e] l. لِيَصْبِروا.

וכתמר אלעגין ולא אריצא עמלו להם [a] זואד והו קו׳ וגם צדה לא עשו להם: וקאלו אן תלך [b] אלעגנא כפתחם ל [c] יום: לאנהם טלבו אללחם בתו לחדש השני והם יצאו בחמשה עשר בניסן הדי ל יום כמא תביין פי אלנץ:

XLVI. וקו׳ על שם שמרו יעני אנהם אמרו הורותהם מן [d] צענה אלכדמה באלטין ואללבן ומא אשבה דאלך מן כדם אלצחרא: פכאנו יטעמו אלחלו מר: [e] אלא אן אללה רחמהם ולכלצהם מן אלעדאב פכאן חדא אלמרור הו לתדכיר תלך אלאתות: (fol. 45 b) וקו׳ בחמר [f] ובלבנים גרש [g] פרעה יבלי אגסאדהם להתא לא יכתרו דאלך עלמנא אן יציאת מצרים לאזמה לכל שלש מן ישראל לדאלך יחתאג אלאנסאן [h] יורי נפסה באנה אללי כרג מן מצר לחתא יתדכר אלאיאת ואלמעגזאת אללי פעל אללה לישראל קאל ואותנו הוציא משם:

XLVII. האדה כאתמה אלהגדה וחו [i] אללי נצר אלאנסאן פי מערפה יציאת מצרים וערף פצל אללה עלא ישראל אללי יצאו מעבדות לחירות ומלכו אנפסהם: ומשעבוד לגאולה [j] אללי כאנו ישראל יכדמונהם והוא אלשעבוד פפכהם אללה והיא אלגאולה: ומיגון לשמחה יעני אנהם לם יכפו פי אלכדמה והן אליגון [k] פכפו ען אלעבודה וגע גמהם פרג [l] ועיד ופי מא כאנו פי יד מצרים הם ממלוכין בגיר שריעה כרגו מן תחת אידיהם [m] קאל ולקחתי

[1] B. C. D. omit בחמר ובלבנים until § XLVIII.

[a] l. أَزْوَادًا. [b] l. العجْنة. [c] l. يَوْمًا. [d] l. صَعْبَة.
[e] sc. فِيهِ. [f] sc. أَنْ. [g] (أَنْ) يَرَى. [h] وهى الّتى. [i] إلى
[j] ولمّا خرجوا. [k] وَلَمَّا كفّوا. [l] فَوَجَعُ غَمِّهِمْ صار فَرَحًا وَعِيدًا
من تحت أَيْديهم فقال.

אתכם לי לעם: ויעני יכונו לה אֻמָּה מלצוצה באלשריעה פלדאלך ואגב עלא אלאנסאן ותדכר אלאם אלשדה פי אלאם אלרכא: ואלאם אלצוק פי יום אלפרח וישכר כאלקה ויסבחה וימגדה פי יום פרגה מתל [a]מא ילכרה יקת צוקה: קאלו ז'ל חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על [b]הטובה שנ' צרה ויגון אמצא ובשם הי אקרא: וכן הוא אומר הי נתן והי לקח יהי שם הי מבורך:

XLVIII. ד'א ובכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו פי גמיע אלאגיאל ואגב עלא אלאנסאן אן ילכר יציאת מצ' ומא אלפק טול אלזמאן: אעתבר [c]נדי שירת [1]הים קבל קרית שמע והיא תלאתין [d]סטר עלא תרתיב אלעאלם והו ישיר אלא עאלם [2]אלעקול והיא עשר מראתב אלדי דכר פי הלכות יסודי [e]התורה אלולהן [3]חיות הקדש ואכרהן אישים: [4]ועאלם [5]אלאפלאך תשעה

[1] B adds בכל יום ויום. [2] והו ישיר B. D. והו עולם המלאכים
[3] אלדי הן B. D. read אלולהן—אישים C. אלא עאלם אלאפלאך חיות הקודש ואופנים ואראלים וחשמלים ומלאכים וכרובים ואלהים ובני אלהים ואישים: [4] B. omits this sentence. [5] C. D. add עשרה.

[a] مثلما just as (sicuti). [b] Tr. *Berachoth* 33 b. [c] Probably a corruption for نكعى (دعى i. to call, recite, supplicate c. إلى p.) but on account of the quickness of pronunciation it may have sounded like Naddi and hence spelt similarly in the Vulgar dialects. cf. § LIX ולפוה for وألّفوه. [d] Vulgar for ثلاثون سطرًا the thirty lines of the song of Moses corresponds with the arrangement of the world which is divided into three parts each consisting of ten classes, making altogether 30 classes to which the 30 lines correspond (1) the world of spirits, (2) the world of spheres and (3) the world of elements. Vide Maimonides, *Jesod Hatorah* II, § 3. [e] *Jesod Hatorah* II, § 7.

גלגלים [a] וערבות אלמדות באלגמיע: ועאלם [b] אלאסתקצאת עשרה
והן אש ורוח ומים וארץ: ויתכוון מנהא מעדן ונבאת והיואן
אבכם והיואן נאטק [c] ואוד ועשן: והיא אלבכאראת אלתי תצעד
מן אלארץ לנזול אלמטר ומן דאלך [1] אלמעני כאן יהוה (אדני)
אלהים: שלשה [2] יודות [d] יתי לאנה ב׳ה מולך על שלשה עולמות
והו אלמפרץ עליהא: וכדאלך אלקדושה ג קקק לדאלך אלמעני
וקד שרחה [e] אלתרגום [3] ואלקים ואחד באלצרב ואלקסמה:
ואלמאלה ואחד והו ב׳ה מנזה ען אלגמיע והכל צריכין לו והוא
אינו צריך להם:

[1] B. C. אלמענא. [2] B. D. שלוש יודין [3] B. C. D. ואלקוף

[a] v. Tr. *Ḥagiga* 12b in which it says ערבות שבו צדק ומשפט וצדקה גנזי חיים גנזי שלום וגנזי ברכה ... Araboth is that heaven in which is found justice, equity, virtue, the treasures of life, peace and blessing: further it contains the souls of the departed pious ones, the spirits and souls which will be created and the dew by means of which God will revive the dead ..... In it are the Ofanim, the Seraphim and the holy Ḥajoth, the ministering angels (and the throne of majesty) over whom the living and exalted God rules in Araboth, as it is said "make a way for him who rides in Araboth (Ps. 68. 5). Vide also *Jesod Hat.* III, § 6 and *Moreh Nebuch.* I, ch. 70. [b] إِسْطُقُسّ pl. إِسْطُقُسَات (gr. στοιχεῖον). [c] אד (י m. l.). [d] יְיָ used in Targum as in Hebrew for the tetragrammaton. MS of Targum (c. 1439) and 1st Ven. Ed. always transcribe the tetragrammaton with three yads thus:—יְיִי (Levy, *Chald. Wörterb.*, s. v.). [e] The Targum for the Verse is:—
וּמְקַבְּלִין דֵּין מִן דֵּין וְאָמְרִין קַדִּישׁ בִּשְׁמֵי מְרוֹמָא עִלָּאָה בֵּית שְׁכִינְתֵּהּ קַדִּישׁ
עַל אַרְעָא עוֹבַד גְּבוּרְתֵּהּ קַדִּישׁ לְעָלַם וּלְעָלְמֵי עָלְמַיָּא.

XLIX. וקו׳ לפכך אנו חייבין להודות להלל פלדאלך ואגב
עלינא אן נסבח ונמגד ונעלן ונעצם אלדי [1]פעל לנא גמיע תלך
אלמעגזאת אלעצאם ואכרגנא מן אלצלאם [a]אלא [2]אלצוא אלבאהר
אלעצים והדה אלאלפאץ אלמעגא בהן ואחד ודאלך אנסאע
[b]באלגה: [c]אתרא אללגה אלסריאניה כאנה משהורה ענדהם:
אעתבר באלהגדה לגה סריאנית מא פיהא אלא לפצה פקט: והיא
יצאנו: ואלבאקי [d]סריאני: וכתיר פי אלתורה ואלנביאים לגה
סריאנית לפץ כתיר למן אעתבר: ויד׳ אלהלל אלא חלמיש
למעינו מים אלדי פי אלעין: *הללויה א הללו עבדי יי ב הללו
את שם יי: ג יהי שם יי מבורך מעתה ועד עולם: ד ממזרח שמש
עד מבואו מהולל שם יי: ה רם על כל גוים יי: ו על השמים
כבודו: ז מי כיי אלהינו: ח המגבירהי לשבת: ט המשפילי
(fol.46a)לראות בשמים ובארץ: י מקימי מעפר דל יא מאשפות
ירים אביון יב להושיבי עם נדיבים יג עם נדיבי עמו: יד מושיבי
עקרת הבית: טו אם הבנים שמחה הללויה:

L. יו בצאת ישראל ממצרים יעידוה: ביה יעקב מעם לועז:
יז היתה יהודה לקדשו: יח ישראל ממשלותיו: יט הים ראה ויינס
כ הירדן יסוב לאחור כא ההרים רקדו כאלים: כב גבעות כבני
צאן: כג מה לך הים כי תנוס: כד הירדן תסוב לאחור: כה ההרים

[1] צנע B. [2] אלנור B.

[a] من الكلام إلى. [b] باللغة. [c] أترى أن. [d] The word عِبْرَانِيّ must have been intended.

* Marginal note of MS. לם קאל הללו יה ולם יקול הללו יי׳ לפי שאין אדם יכול להגיע בכל שבחו אלא במקצתו וזה קילוס חשמש בכל יום והוא ממזרח שמש וג׳.

תרקדו כאלים: כו גבעות כבני צאן כז מלפני אדון חולי ארץ:
כח מלפני אלוה יעקב: כט התהפכי הצור אגם מים: ל המלמיש
למעינו מים:

LI. לא תם יבארך ב'א' יי א'מ'ה אשר גאלנו וגאל את
אבותינו ממצרים והגיענו ללילה הזה לאכול בו מצה ומרורים
ויקול [1]אתה גאלת את אבותינו ממצרים בלד חזקה ובזרוע
נטוילה: בהיות אבותינו בתוך ארץ מצרים היו מעגים [2]ומשעבדים
תחת יד פרעה מלך מצרים: גם שם פרו ורבו כעפר האלץ וכאריז
לבנון גבהו בקומה: דבר פרעה למחות את שמם ולאבד זכרם
מקרב תבל: הוא רעמו בעצה אחת היו ויתחכמו סוד על זרע
ישראל: וימרדו את חייהם בפרך ובתשניק גדול קצרה רוחם: זרע
ישורון אנחה [3]לבשו כי יד אויב גברה עליהם: חי וקיים שמע
בקולם מלך מלכי המלכים האזין להם: טוב וישר גדל מהם משה
ידיד בחזון [4]השלח: יחד הראם באותות שדי ובמיני נגעים שנשפטו
בני חם: כל בכוריהם לטבח והאשית בטעם לדבר גדול הסגיר:
לכן נפלה צעקה גדולה במצרים בכי ומספד בכל חוצותיה:
מעבדות לחירות יצאו ידידים ואין כושל במספר שבטים: ויהגם
בטובו צור עלמים [5]ויגיעם להם סוף ברחמים רבים: סגר הים
בחמון גליו שונא ורודף בהמון חילו: ערוהם נשאו למרום לבקש
רחמים מאביר יעקב: פיהם פתחו גאולי יי לשבח למלכם על רוב
נפלאותיו: צלל רכבו באויבי עמו והשליך שונאיהם לתוך מי
מצולה: קרע יי את מי ים סוף לקריסים שבועה שנשבע לאברהם
אבינו: ראו ידידים בפגרי שונאיהם שהם מוטלים על שפת הים:
שירה ורומרה והדברי הלל אמר משה לפני קונהו: תהלה ותפארת

[1] E. omits (P. 54, l. 1) אתה גאלת — פדויים לפני גואלם.
[2] ומשובדים B. C. [3] לבשו B. C. [4] השלח B. C. [5] וחגעם B. C.

הַדְּבָרִי הִשְׁבָּחוּת אֲמְרוּ פְּרוּיִים לְפָנֵי גּוֹאֲלָם: וְיִקּוֹל כֵּן יְיָ אֱלָהִינוּ הַגּוֹיְעֵנוּ לְמוֹעֲדִים הַלְּרַגְלִים אֲחֵרִים הַבָּאִים לְקַרְאֹתֵינוּ לְשָׁלוֹם שַׁמְּחִים בְּבִנְיַן עִירֵךְ וְשָׂשִׂים בַּעֲבוֹדָתֵךְ וְנֹאכַל שָׁם מִן הַזְּבָחִים וּמִן הַפְּסָחִים שֶׁיִּגּוֹעַ דָּמָם עַל קִיר [1] מִזְבַּחֲךָ לְרָצוֹן וְנוֹדֶה לְךָ שִׁיר חָדָשׁ עַל גְּאֻלָּתֵינוּ וְעַל פְּדוּת נַפְשֵׁינוּ בְּ״א׳ יְיָ גָּאַל יִשְׂרָאֵל׃

LII. הִלְלוּ עַבְדֵי יְיָ לְמִי אוֹמְרִין הִלְלוּיָה [a] אֶלְגּוֹ׳ לְאַנָּא נְעִנְּזִן גְּמִלָּה אֲרֻצָאפָה [b] תַּע׳ וְלָא נְקַדֵּר נְצַפָּה אֶלָּא בְּבַעְיָ [2] אוּצָאפָה פְּנְקוּל הִלְלוּ יְיָ בְּחֻצְרֵי הַשֵּׁם: ד״א לְפִי שֶׁבִּשְׁנֵי אוֹתִיּוֹת הִלְלוּ נִבְרְאוּ שְׁנֵי [3] עוֹלְמוֹת הָעוֹלָם הַזֶּה וְהָעוֹלָם הַבָּא שֶׁנֶּ׳ כִּי [d] בְיָהּ יְיָ [e] צוּר עוֹלָמִים: (fol. 46b) לְמָה אֵין גּוֹמְרִין אֶת הַהַלֵּל בִּשְׁמוֹנַת יְמֵי הַפֶּסַח אֶלָּא בִּשְׁנֵי יָמִים טוֹבִים הָרִאשׁוֹנִים בְּלֵבַד וְאַמָּא [4] בְּתִשְׁעַת יְמֵי [5] הַחַג גּוֹמְרִין אוֹתוֹ: [6] אֶלְגּוֹ׳ אֵין גּוֹמְרִין אוֹתוֹ בִּשְׁאָר יְמֵי פֶּסַח לְפִי שֶׁאֵין קָרְבְּנוֹתָיו הַלּוֹקִין זֶה מִזֶּה [7] וְאַמָּא חַג הַסּוּכּוֹת קָרְבְּנוֹתָיו

[1] מִזְבַּחֲךָ B. C. [2] C. omits אֶלָּא בְּבַעְיָ אוּצָאפָה. [3] עוֹלָמִים C. D. [4] בְּשִׁבְעַת D. [5] וְאַמָּא בְּחֹ״ל בִּשְׁנֵי חֲרָמִים B. [6] B. omits אֶלְגּוֹ(אַב)—זֶה מִזֶּה. [7] B. omits גּוֹמְרִין אוֹתוֹ—וְאַמָּא.

[a] التجواب. [b] تَعَالَى. [c] עוֹלָם is m. but the pl. עוֹלְמוֹת is found more frequently than עוֹלָמִים. [d] With letters יה i. e. half the number of the letters of the tetragrammaton: Vide *Midrash Shocher Tōb* ed. Venice, Ps. 118, fol. 42d. [e] צוּר he formed i. q. יָצַר (derived from the idea of cutting) cf. Ar. صَوَّرَ id. cf. Jer. 1. 5, I Kings 7. 15. This passage is usually translated (e. g. Authorised Version and Revised V.): "For in the Lord Jehovah is an overlasting rock" (Isaiah 26. 4); but the translation must here (in our text) be altered to suit the context.

[a]הלוקין לדאלך גומרין אותו: ואין אומרין הלל בפורים [1]מפני שקריאת [b]המגלה היא [2]החלל:

LIII. בצאת ישראל וג׳ מעם לועז׳ [c]לאלהא תגמע כתיר מן [3]אללגאת: הים ראה וינס: ראה ארונו שלוסק [d]ונרתע וקאלו ז׳ל כשאמר הק׳ב׳ה נטה את ידך על הים ובקעהו הלך משה אצל הים ואמר לו כך אמר לי הק׳ב׳ה [e]שתיבקע אמר לי אין אני נבקע ממך חזר משה לפני הק׳ב׳ה ואמר לא רצה הים ליבקע מיד בא עליו הק׳ב׳ה בזעם כיון שראה [f]מעין גבורתו אמר לארץ בבקשה ממך עשי לי [g]מחולות שאכנס בחללידך כיון שברח שחק עליו משה ואמר מה לך הים כי תנוס אמר הים אין אני נס מלפניך אלא מלפני [h]הק׳ב׳ה: זה סיני גם שמים נטפו גם עבים נטפו [5]מים:

[1] B omits מפני—החלל. [2] ד׳ א׳ למה אין גומרין החלל אלא ביום ראשון לפי שאין שם שמחה שלימה אינו כמאל לאן מא קד נזלה להם אלתורה: ד׳ א׳ לפי שאין להם הנחה שלא נקרע להם הים אבל בשאר מיעם לועז לאן אכתר לגת מצרים ומים שוברים הן וישובים ושוקטין: [3] C. D. [4] מחילות B. C. [5] B. C. D. add הירדן תסוב לאחור ענד מא ראתו אלי ירידתו יבס אלירדן לאן מא יסירו פיה אלא באלסנאביק (ורחבו חמשים אמה): החרים רקדו כאלים ענד מא נזלה אלתורה קאל הרים נזלו מפני הלי זה סיני וכו׳ גם שמים נטפו גם עבים נשפו מים (ותרגם טוריא זעו מן קדם הלי דין סיני אתרגיזת ואתרגיש) C. in above, omits the brackets; D. omits אתרגיזת.

[a] Vide Tr. *Yoma* 3a; and Tr. *Eruchin* 10a (end) and 10b. [b] Vide Maimonides *Hilchoth Megillah* and *Ḥanucah*, cp. III, § 6. [c] sc. اللغة الصريّة. [d] l. ונרתע: vide Gen. 50. 26. [e] שתיבקע =י m. l. שתתבקע. [f] מעין=contents, tenor, purport, cf. Tr. *Aboda Zara* 3b and *Berachoth* 29a. cp. Arab. مَعْنَى. [g] מחילות as B. and C. [h] v. *Mechilta* l. c. 30b; *Yalkut Tehillim* § 114 and Exod. *Rabbah* cp. 21.

גבעות כבני צאן· לימות המלך המשיח מהרה יגלה: מלפני אדון חולי ארץ· כמא [a]קאל נטית ימינך תִּבְלָעֵמוֹ ארץ לאנהם זכו לקבורה לפי שעלו עם יוסף לקבור את [b]אביו: והפכי הצור אגם מים· דאלך ענד מא קאל אללה למשה והכית בצור ויצאו ממנו מים והוא אלצכר אלעצים: חלמיש· הוא אלצַכְרָה [c]אלמאסייה: [d]וידי הדה אלברכה בעד אלהלל אלדי יקרא אשר גאלנו LIV.

וגאל את אבותינו ממצ' ויקול כן ילי אלהינו יגיענו למועדים יקול כדאך אללה תע' יבלגנא אלא אלאיאד אלמְקַבְּלָה: ושם נאכל מן הזבחים ומן הפסחים נַדְעֵי אלא אללה במַגִּי אלמשיח ובִנְא־ אלמקדש ונקרב עליה בשר חגיגה וקרבן פסח: שמחים בבנין עירך וששים בעבודתך אלשמחה [e]אלצאהרה בבנין ירושלים: ואלששון פי אלקלב באטנה פי אדראך אללה תע' ופי תקריב גמיע אלקַרַאבין אלואגבה והוא אלעֲבוֹדָה אלצַאהרה: [f]ולאצל עֲבַאדה אללה תע' וקו' נודה לך שיר חדש הדא לימות המשיח: [g]תגדד חאלת ישראל ויכון פרח וסרור פי [2]אלאמה: ב' גואל ישראל

[1] אלקאסירה B. C. D. [2] B. D. add בקולה ביום ההוא ויושר השיר הזה לילי צבאות.

[a] l. وَقِيلَ. [b] Vide Raši and Nachmanides on Exod. 15. 12. Nachmanides remarks that whenever it is said: "God stretched forth his hand", it is an indication of God's vengeance, e. g. here, the Egyptians were punished by being drowned in the red sea; but it is followed by the expression תִּבְלָעֵמוֹ אָרֶץ (id.) the earth swallowed them, that is to say, they deserved a burial since they went up (to Canaan) with Joseph to bury his father (vide Gen. 50. 6—7). [c] l. القَاسِيَةُ cf. Heb. קשׁה. [d] وَيُدْعَى v. sup. § XLVIII. [e] الظاهرة. [f] وَٱلأَصْل. [g] تَتَجَدَّد حالة in Vulgar Arabic, verbs of this class generally express the 3rd

פי הדא אלוקת [1]אלמסתקבל: ואמּא [a]אלדי דכר אכר [b]קריית שמע פי אלכלּ יקול גאל ישראל לאנּה וצף פי אלמאצי פי יציאת [2]מצ׳: הם יבארך [3]עלא ככר וחצי משום לחם עוני: מה דרכו LV. שלעני בפרוסה אף כאן מקדשין [c]בפרוסה: ואמּא בשבת וימים טובים: [d]וחתּא שביעי שלפסח פיבצוע על שני ככרות משום לחם משנה שהיו לוקטין בערבי שבתות וימים [e]טובים וקאל ר׳ מי אלפסח ובראשון בלבד הוא שצריך לחם [f]עוני: ויבארם על המּצא ועל אכילת מצה והיא אלעמּדה וקת אלגלות [g]פקט: ואמּא בזמן שבית המקדש קיים [h]פלאצל כבש הפסח: ואלמצה ואלמרור תאבעה וקאל על מצות ומרורים יאכלוהו: ובעד יבארך על אכילת

[1] אלמקבל B. [2] Here ends the פרוש or commentary of D. [3] Instead of עלא ב׳ ככרות וחצי שני B reads עלא ככר—שצריך לחם עוני כככרות משום לחם משנה כשאר ימים טובים ואמּא אלפרוסה משום לחם עוני: מה דרכו של עני בפרוסה אף כאן בפרוסה:

radical by repeating the 2nd, but very often the Tešdid is also added which is of course superfluous in the first conjugation.

[a] الّذى used in the sense of مَا that which, what. v. Spitta l. c. § 147 and W. Wright's *Arabic Gram.*, London 1862, I, § 347.

[b] l. פְּרִישָׁה. [c] Vide Alfasi in *'Arbe Pesaḥim*; Tr. *Berachoth* 39 b (Raši); Tr. *Pesaḥim* 115 b and 116 a, Maimonides *Hilchoth Ḥameṣ ūMaṣa* VIII, § 6. [d] حتّى is sometimes used as a conjunction like Waw, signifying "and" or rather "even". Vide Lane's *Arabic Dictionary*, vol. II, p. 509. [e] Vide R. Asher (חר״אש) in *'Arbe Pesaḥim*; Tr. *Sabbath* 117 b and *Tur Oraḥ Ḥayyim* cp. 475: Heb. בצע=Arab. بضع to break off. [f] Vide Maimonides *Hilchoth Ḥameṣ ūMaṣa* VI, § 1. [g] فَقَطْ.

[h] فَلْ a common contraction for فَ with the article cf. لِلْ, بِلْ.

מרור ונוֹמס פי אלדוכה ויאכל ויגמע מצה ומרור מַעָא ויאכל בלא ברכה זכר למקדש כהלל: ויעני ליס [a]מעא יש שמחה [b]עלא חֻבַּאת וליס בה כבש [c]הפסח [1]פעאוד קאל פיהן מַעָא בלא ברכה אֻפְּהַם דאלך: [2]ויאכלו מא טאב להם מן אלעַיְש וישרבו ויקטעו אַכַר [d]מאכלהם בלמצה: [3]ואעלם אנה לא יבארך על (fol. 47 a) כוס ב בורא פרי הגפן לפי שאין מברכין ב׳פ׳הג׳ אלא על כוס שלקידוש ושלברכת המזון: ואין מברכין על הגפן כלל אלא אחר כוס רביעי:

LVI. יחר דיני [e]הסדר יטול [e]ידיו ויברך על נטילת ידים: ויקח המצות כסדר שהניחם הפרוסה בין שתי השלמות ויאחזם בידו ויברך המוציא ועל אכילת מצה ואחר כך יבצע מהשלימה העליונה ומהפרוסה משתיהן ביחד [f]ויטבל במלח ויאכל בהסבה ביחד כזית מכל אחד ואם אינו יכול לאכול כשני זתים ביחד יאכל

[1] B. adds לאנה אלאצל פלא יגֵן אן אלמצה ואלמרור שתי מצות אללא אנהן תאבעאת לכבס תפסח. [2] B. omits this sentence. [3] — ואעלם ואעלם אנה לא יברך בורא פרי הגפן אלא על כוס B. reads כוס רביעי ראשון ושלישי פקט לאן ברכת המזון קטעת ואמא על הגפן פלא יברך אללא על כוס אחרון פקט: [4] B. omits יחר דיני הסדר — אלאקדאח גפן (p. 60, l. 4).

[a] מעא perhaps for מַעָנָא (מַעֲנָא). [b] إِلَّا. [c] The idea of the Maṣa and bitter herbs is mentioned twice in the Haggada; the first time, they are mentioned and eaten separately with a benediction, but the 2nd time they are eaten together without a blessing in respect to the opinion of Hillel; hence the term فعاود. [d] l. مَأْكُولهم. [e] For the source of § LVI until LVII v. Mainides *Hilch. Ḥameṣ ūMaṣa* cp. VIII § 6 . . . end of chapter and *Tur Oraḥ Ḥayyim* cp. 475, §§ 1. 2. [f] ויטבלם, ויאכלם.

את המוציא תחלה ואחר כך שלאכילת מצה: ואח'כ יקח כזית מרור וישקענו כולו בחרוסת ולא ישחנו בתוכו שלא [a]תבטל מרירותו: ומטעם זה צריך לנער החרוסת מעליו ויברך על אכילת מרור ויאכלו בלא חסבה: ואח'כ נוטל מצה שלישית ובוצע ממנה וכורכה עם המרור וטובלם בחרוסת ואומר זכר למקדש כהלל ואוכלם ביחד בהסבה: [b]ומשיברך על אכילת מצה לא יסיח בדבר שאינו מענין הסעודה עד שיאכל כריכה זו כדי שתעלה ברכת אכילת מצה וברכת אכילת מרור גם *לכריכה זו: ואם אין לו ירקות לטיבול ראשון אלא מרור יברך בורא פרי האדמה עליו ועל אכילת מרור: ובטיבול שני [c]יטבלם בחרוסת ויאכלנו בלא ברכה: וצפה אלמצה אלמשומרת אן [d]יתחפצו בהא [e]לא יקע עליהא מאء מן [f]דו חצד [1] לאן כָּל דָּגָן וקע עליה מאء חראם אכלה פי אלפסח לאן קד חצל פיה בעץ תכמיר ואמא אן נקול לעל יקע [2] פיה מאء מן גיר עלמנא פלא [3] עליה שיء מן דאלך וואגב אן יטחן אלבר לשם מצה: [g]וימתדר [4] בלולימה [h]ויאכל וישרבו מא [5] טאב לחם ויקטעו אכר [6] מאכלהם באלנצפ אלרגיף

[1] לאן—לשם מצה G. reads אלי אן יעגן וכדאלך יטחן ויעגן ויכבז לשם מצה. [2] וקע עליה D. F. H. [3] פליס ילזמה D. F. H. [4] באלולימה D. F. H. [5] שאו D. G. [6] בלקמה פמיר D. F. G. H.

[a] יתבטל. [b] ומשבירך. [c] ויטבלנו. [d] يحتفظوا. [e] l. لِئَلَّا=in order that not, lest, followed by the subjunctive. [f] נו. [g] ويمتدون v. Introd. sec. V. [h] pl. ويأكلون.

* Mariginal note of MS. — ולמה ארן מברכין על כריכה זו לפי שברירך עליהן בתחלה על אכילת מצה ועל אכילת מרור לאן מן אלחכמים מן קאל יברך על המצה לבדה ועל המרור לבדה: ומנהם מן יקול כורכים זה על זה ומברכים: לכך אנו עושים לקיים דבר זה וזה ונצא ידי חובתינו:

אלמצרור [1] פי אלמַפָּה לא בגירה מן [2] גמיע פּראכה לקול ר׳ז׳ל אין מפטיריין אחר [3] הפסח [4 a] אפיקימון: ובזמן הזה שאין בשר פסח אכילת מצה היא המצוה: הם ירפעו אלשלחן ויגסלו אידיהם [b] וימלו אלאקדאח גפן ויבארך ברכת המזון עלא הדא אלכוס אלתאלתה ויבארך עליה בורא פרי הגפן [c] ויתכון וישרבון:

LVII. וזה פירוש ברכת המזון ויצוה אפצאלה תע׳ עלא גמיע כלאלקה אלדי כלק פי אלעאלם: יקול הזן את העולם כולו בטוב [d] אלכיר: בחן [5 e] אלחק אלראפר: בחסד אלפצל אללה תע׳: וברחמים הדה אלרחמה מנה תע׳ עלא [f] מוגאדתה: והדה אלברכה תיקן אותה משה ר׳ ענד נזול אלמן לישראל: אלא לעולם ועד: וגאء עזרא ע׳ס׳ אתם אלברכה מן כי הוא זן אלא הזן ברחמיו את הכל:

[1] D. F. H. omit באלנצח—אלמפה. [2] D. F. H. אנואע
[3] G. המצה כלל [4] D. F. H. add כלומר אין עושין סלוק לאכילה ממיני מדנים כלל א׳ ע׳ פ׳ מתן חוזר ואוכל כזית מצה באחרונה ופוסק כדי שיהא הפסק סעודתו וטעם מצה בפיו שאכילתה הרא המצוה:
[5] B. אלפיץ

[a] This sentence signifies according to Levy (vide Levy, *Neuhebr. u. Chald. Wörterbuch* s. v.) "We do not allow the guests (of the table) to say אפיקומן (*ἐπί κωμον*) i. e. to the carousal! to the drinking-bout! after the eating of the Paschal lamb." Nothing may be eaten after having drunk the 4th cup of wine, and eaten the morsel of preserved Maṣa. This morsel of Maṣa is now called *Afikomon*, evidently through a misunderstanding of the term, or from a confusion of the idea of the last piece of Maṣa with the Maṣa itself. The word *Afikomon* is now generally translated "Dessert" in accordance with the explanation of Tr. *Pesaḥim* 119b (q. v.). [b] l. ויִמְלְכוּן. [c] l. ויִתְּכוּן. [d] l. בטוב يعنى بالخير. [e] الحظّ. [f] المَوْجُودَاتِهِ.

ודלילה כאמ׳ פּוֹתֵחַ אֶת יָדֶךָ וקו׳ דוד ע׳ס׳ וחוא בְּעֵת משה וקבל עזרא: זן מקיית ומדבּר [1a] ומקוי לגמיע כלקה [2] בְּלְגְדָאא [b] אלמחיא לה: ודאלך רחמה מנה תע׳ עלא גמיע אלוגוד: ובכיף אן משה תיקן החזן על החמן ואין מברכין החזן אלא על חמשת מיני [c] דגן: אלגר׳ תעלם אן קד גא פי אלמן וימטר עליהם מן לאכול ודגן שמים נתן למו דגן מדגן בגזירה [d] שוה:

LVIII. חם [e] ידי ברכת הארץ אלדי תיקן אותה יהושע בן נון ענד מא דכלו אלארץ וחיא נודה: וחו שכר לה תע׳ אלדי אדכלנא אלארץ אלמכתארה [3f] ופא בְּעֻחְדָתֵי אלצאדק וחו קו׳ וְאָמַר אַעֲלֶה אֶתְכֶם מֵעֳנִי מצ׳ אל הארץ אשר נשבעתי לאברהם

[1] ומחוי B. [2] באלגדא B. [3] וופּא B.

[a] ى m. l. for مُقَوٍّ. [b] l. المُكَيَّلِ. [c] The 5 kinds of corn referred to are:—wheat (חטה), spelt (כוסמת), barley (שעורה), oats (שבולת שועל) and rye (שיפון). Vide Maimonides *Yad Hahazakah Hilch. Ḥameṣ ūMaṣa*, V, § 1. [d] As the 2 terms מן and דגן are mentioned in the same verse and are spoken of in exactly the same manner, so by the rule called גזירה שוה what is applied to the one may also be inferred to apply in exactly the same cases to the other. Thus the blessing instituted by Moses to be said after the manna, was also applied to דגן (i. e. the 5 kinds of corn) by this method of reasoning. The inference is usually made from 2 verses, in which the same expression is used, but rarely from one verse. The word מן occurs in the Korân, Sûra 7. 160 وانزلنا عليهم المَنَّ والسَّلْوَى but it is in all probability a Hebraism as is the next word. The two words may be simply a transcription of the Hebrew מן and שלו (v. Exod. 16. 13). [e] يُدْعى. [f] وَوَفَى.

ליצחק וליעקב [1a] פאשכרה עלא דאלך: ויזכר אלברית (fol. 47b)
יקדמהא עלא אלתורה והיא ברית מילה אלדי אמר בהא אברהם
אבינו: ולא תקריבו כבש הפסח עד שמלו כדאלך אלתורה עלא
מא קאל ר' בשלשה דברים נכנסו ישראל לבריית: יעני לא קיבלו
התורה אלא במילה וטבילה והרצאת קרבן: מילה היתה במצ'
שנ' וכל ערל לא יאכל בו: וטבילה שנ' ויכבסו שמלתם: וקרבן
שנ' וישלח את נערי בני [b] יש': ועדד בריית ותורה סואא נאקץ פי
אלתורה תנתין אנכי ולא יהיה לך: ובריית נאקץ ואחדה וחי אנכי
אלדי ישראל אדרכו יראו במראה הנבראה והם ומשה [c] סואא
ובאקי אלדיברות [d] קאל פיהא דבר אתה עמנו ונשמעה:

LIX. חיים [2] ומזון מדת מא אלגדאא ללאנסאן טול חיאתה:
ועל תורתך שלמדתנו והי אלגאיה ורחב יהושע ובית דינו חדה
אלברכה מן ועל כולם אלא על הארץ ועל המזון: ובעד חדה
אלברכה אלנחמה תיקן אותה דוד ושלמה בנו תיקן דוד מן רחם
אלא משכן כבודיך לאנה אלדי אסתפתח ציון לאן לם יסתפתחא
יהושע אלא דוד: [3] פלמא בנא שלמה בית המקדש רגע אתם מן
ועל הבית לאנה אלדי בנאה: וגאא עזרא [e] אתם אלברכה מן
ומלכות בית דוד אלא אכר אלברכה: וקו' ומלכותך לאנה ב'ה'
מלך לאלעאלם [f] ומעתני ב'ה בגמיע מא יחתאג מן אלגדאא וגירה.
ומלכות בית דוד יעני [4] נסאל מן אללה ב'ה' אנהא לא תנקטע אלא
אלאבד: ואן כאן שבת זאד רצה והחליצינו בכל מצותיך יעני

1 פשכרה B. 2 B. adds אלחיאה. 3 פלמן B. 4 B omits נסאל מן אללה ב' ה' אנהא.

a فشكره as B. b Vide Tr. *Kerithoth* 9a. c سوّى.
d l. قالوا. e أنتم. f ר m. l. for مُعْتَنٍ.

נסאל מן אללה ב'ה' אן יקוּיּנא ויעינּא עלא עמל [1] אלמצוות [a] משתּק מן חלוצים יעני מגדּדין [2b] מסתהדיין [3] לאלחרב:

LX. ותם [c] ידי הטוב והמטיב [d] ולפּוהא חכמי משנה על הרוגי בית תור אלדי נהרגו כולם אלפים [e] ורבבות קתלהם קיסר המלך מן מלכי אדום בעד אלחרבן ואגתמעו מן ישראל אליהא ובנוהא וכאן מעהם בן כזבא המלך ודימו שהוא המלך המשיח לאנּה כאן פי גאוה אלעלם: ור' עקיבה הוא נושא כליו עלא מא דּכר ר' פי אכר ספר [f] שפטים וגמע עליהם קיסר גיש עצים לא יחצא וכאן פי תלך אלמדינה שלוש חומות חומה שלבזל וחומה שלנחושת וחומה שלאבנים וכולן נבלעו בארץ יעני [g] גאצין פי אלארץ ודכלו עליהם וקתלוהם אלגמיע וכל דאלך כמא [h] נתנאו ועשו להם מקדש והקריבו בו וליס יגוז [i] אלא פי ירושלים במקום

[1] אלמצוח B. [2] מגתחדין B. [3] B. omits.

[a] مُشْتَقّ. [b] مُجْتَهِدِينَ I adopt the reading of B. because مستهدين does not at all suit the context. جهد in VIII, is followed by على rei, but the preposition لِ is often used instead, in Vulgar Arabic. The idea of this passage is an entreaty to God to arm his people with his law, to fight the battle of life; hence the expression مجرّدين (with unsheathed sword) because they are ever ready for the fray when thus equipped. [c] يدعى [d] ולפּוהא instead of ו(אַ)לפּוהא. [e] This is obviously an exaggeration. It simply signifies an immense number; according to the historian Dio Cassius the number of Jews said to have died of hunger and fire, in the fall of Bethar, was 500,000 (vide Graetz, *History of the Jews,* London 1892, vol. II, p. 422). [f] I have not been able to investigate this source. [g] غَاسِينَ. [h] l. אתגאו Ithpa.fr. גאה to be great cf. Syr. ܓܐܐ. [i] l. وَإِنْ لا يجوز إِلّا.

אשר בחר יהי: וגלסר [a]מקאתל מדה טוילה [1b]וגו ישראל וקברוהם ומא [c]אכל מן אלטראהש שרף מן [1]לחומהם ולא [b]אגרו: ובעד דאלך תיקנו חכמי משנה ע"ס הדה אלברכה ואצאפוהא אלא ברכת המזון ודי הטוב והמטיב הטוב שלא הסריחו והמטיב שניתנו לקבורה: ודכר פי הדה אלברכה שלש מלכיות מלך העולם מלכינו המלך הטוב: דאלך לא נקול אן דאלך מן כתר אלגיש אלדי חכם עליהם לאנה ב"ה' מלך על שלשה עולמות והוא מלך ופלך [d]ואסתקק:

LXI. חם ידי הדה אלנצרץ מגדול ישועות דואם מלכות בית דוד ומגן המלך המשיח: ובעדה כפורים רשו ורעבו אלאסוד פקרו וגאעו: ודאלך מחל [2]לעז אלרשעים: ואמא מן אחבע טאעה אללה ב"ה' וסאר פי טרקה [e]אנה יסבב לה כל מא (fol. 48 a) יחתאג ובעדה הודו ליהי כי טוב אלשכר [f]ללה תע' אלדי פצלה לא ינקטע: וימלא אלקדח אלראבע ויתם עליה אלהלל מן חית בלג והו לא לנו וגו' אלא אכר אלהלל:

LXII. חם יבחדי ויקול שפוך חמתך על הגוים אשר לא ידעוך ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו כי אכל את יעקב ואת נוהו השמו:

LXIII. לא לנו יהי לא לנו כי לשמך תן כבוד על חסדך על אמתך: למה יאמרו הגוים איה נא אלהיהם: ודאלהינו בשמים כל אשר חפץ עשה: לה עצביהם כסף וזהב: לו מעשה ידי

[1] B. omits לחומהם—וגו ישראל. [2] B. עז.

[a] l. مُقَاتِلِينَ *Ḥâl* acc. [b] أَجَاعُوا ; وجاعُوا. [c] أكلوا.
[d] These 3 words should be read in pl. الملائك والأفلاك والإسطُقسات vide p. 50, note d. [e] فانّه fa of the apod. omitted, after امّا.
[f] لله.

אָדָם: לוֹ פֶה לָהֶם וְלֹא יְדַבֵּרוּ: לָהּ עֵינַיִם לָהֶם וְלֹא יִרְאוּ: לָטּ אָזְנַיִם
לָהֶם וְלֹא יִשְׁמָעוּ: מ אַף לָהֶם וְלֹא יָרִיחוּן: מא יְדֵיהֶם וְלֹא יְמִישׁוּן:
מב רַגְלֵיהֶם וְלֹא יְהַלֵּכוּ: מג לֹא יֶהְגּוּ בִּגְרוֹנָם: מד כְּמוֹהֶם יִהְיוּ
עֹשֵׂיהֶם כֹּל אֲשֶׁר בֹּטֵחַ בָּהֶם: מה יִשְׂרָאֵל בְּטַח בַּיהוָה: מו עֶזְרָם
וּמָגִנָּם הוּא: מז בֵּית אַהֲרֹן בִּטְחוּ בַּיהוָה: מח עֶזְרָם וּמָגִנָּם הוּא:
מט יִרְאֵי יְהוָה בִּטְחוּ בַּיהוָה: נ עֶזְרָם וּמָגִנָּם הוּא: נא יְהוָה זְכָרָנוּ יְבָרֵךְ:
נב יְבָרֵךְ אֶת בֵּית יִשְׂרָאֵל: נג יְבָרֵךְ אֶת בֵּית אַהֲרֹן: נד יְבָרֵךְ יִרְאֵי
יְהוָה הַקְּטַנִּים עִם הַגְּדוֹלִים: נה יֹסֵף יְהוָה עֲלֵיכֶם: נו עֲלֵיכֶם וְעַל בְּנֵיכֶם:
נז בְּרוּכִים אַתֶּם לַיהוָה עֹשֵׂה שָׁמַיִם וָאָרֶץ: נח הַשָּׁמַיִם שָׁמַיִם לַיהוָה:
וְהָאָרֶץ נָתַן לִבְנֵי אָדָם: ס לֹא הַמֵּתִים יְהַלְלוּ יָהּ: סא וְלֹא כָּל יֹרְדֵי
דוּמָה: סב וַאֲנַחְנוּ נְבָרֵךְ יָהּ: סג מֵעַתָּה וְעַד עוֹלָם הַלְלוּ יָהּ:

LXIV. סד אָהַבְתִּי כִי יִשְׁמַע יְהוָה אֶת קוֹלִי תַּחֲנוּנָי: יעידוה
כִּי הִטָּה אָזְנוֹ לִי וּבְיָמַי אֶקְרָא: סה אֲפָפוּנִי חֶבְלֵי מָוֶת: סו וּמְצָרֵי
שְׁאוֹל מְצָאוּנִי: סז צָרָה וְיָגוֹן אֶמְצָא: סח וּבְשֵׁם יְהוָה אֶקְרָא אָנָּא יְהוָה
מַלְּטָה נַפְשִׁי: סט חַנּוּן יְהוָה וְצַדִּיק וֵאלֹהֵינוּ מְרַחֵם: ע שֹׁמֵר פְּתָאיִם
יְהוָה: עא דַּלוֹתִי וְלִי יְהוֹשִׁיעַ: עב שׁוּבִי נַפְשִׁי לְמְנוּחָיְכִי: עג כִּי יְהוָה
גָּמַל עָלָיְכִי: עד כִּי חִלַּצְתָּ נַפְשִׁי מִמָּוֶת: עה אֶת עֵינִי מִן דִּמְעָה:
עו אֶת רַגְלִי מִדֶּחִי: עז אֶתְהַלֵּךְ לִפְנֵי יְהוָה בְּאַרְצוֹת הַחַיִּים: עח
הֶאֱמַנְתִּי כִי אֲדַבֵּר: עט אֲנִי עָנִיתִי מְאֹד: פ אֲנִי אָמַרְתִּי בְחָפְזִי כָּל
הָאָדָם כֹּזֵב: פא מַה אָשִׁיב לַיהוָה כָּל תַּגְמוּלוֹהִי עָלָי: פב כּוֹס יְשׁוּעוֹת
אֶשָּׂא: פג וּבְשֵׁם יְהוָה אֶקְרָא: פד נְדָרַי לַיהוָה אֲשַׁלֵּם: פה נֶגְדָה נָּא לְכָל
עַמּוֹ: פו יָקָר בְּעֵינֵי יְהוָה הַמָּוְתָה לַחֲסִידָיו: פז אָנָּא יְהוָה כִּי אֲנִי עַבְדֶּךָ:
פח אֲנִי עַבְדְּךָ בֶּן אֲמָתֶךָ פִּתַּחְתָּ לְמוֹסֵרָי: פט לְךָ אֶזְבַּח זֶבַח תּוֹדָה:
צ וּבְשֵׁם יְהוָה אֶקְרָא: צא נְדָרַי לַיהוָה אֲשַׁלֵּם: צב נֶגְדָה נָּא לְכָל עַמּוֹ:
צג בְּחַצְרוֹת בֵּית יְהוָה: צד בְּתוֹכֵכִי יְרוּשָׁלִַם הַלְלוּ יָהּ: צה הַלְלוּ אֶת
יְהוָה כָּל גּוֹיִם: יעידוה שַׁבְּחוּהוּ כָּל הָאֻמִּים: צו כִּי גָבַר עָלֵינוּ חַסְדּוֹ:
צז וֶאֱמֶת יְהוָה לְעוֹלָם הַלְלוּ יָהּ: צח הוֹדוּ לַיהוָה כִּי טוֹב כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ:

LXV. יעידוה: יֹאמַר נָא יִשְׂרָאֵל כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ: עַתָּה יֹאמְרוּ
נָא בֵּית אַהֲרֹן כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ: קְ יֹאמְרוּ נָא יִרְאֵי יְהוָה כִּי לְעוֹלָם
חַסְדּוֹ: קְאָ מִן הַמֵּצַר קָרָאתִי יָהּ: קְבָ עָנָנִי בַּמֶּרְחָב יָהּ: קְגָ יְהוָה לִי
לֹא אִירָא מַה יַּעֲשֶׂה לִי אָדָם: קְדָ יְהוָה (fol. 48b) לִי בְּעֹזְרָי וַאֲנִי
אֶרְאֶה בְּשׂוֹנְאָי: קְהָ טוֹב לַחֲסוֹת בַּיהוָה[a] מִבְּטְחַ בָּאָדָם: קְוָ טוֹב
לַחֲסוֹת בַּיהוָה מִבְּטְחַ בִּנְדִיבִים: קְזָ כָּל גּוֹיִם סְבָבוּנִי בְּשֵׁם יְהוָה כִּי
אֲמִילַם: קְחָ סַבּוּנִי גַם סְבָבוּנִי בְּשֵׁם יְהוָה כִּי אֲמִילַם: קְטָ סַבּוּנִי
כִּדְבוֹרִים דֹּעֲכוּ כְאֵשׁ קוֹצִים בְּשֵׁם יְהוָה כִּי אֲמִילַם: קְיָ דָּחֹה דְחִיתַנִי
לִנְפֹּל וַיהוָה עֲזָרָנִי: קְיאָ עֻזִּי וְזִמְרָת יָהּ: קְיבָ וַיְהִי לִי לִישׁוּעָה: קְיגָ
קוֹל רִנָּה וִישׁוּעָה בְּאָהֳלֵי צַדִּיקִים: קְידָ יְמִין יְהוָה עֹשָׂה חָיִל: קְטוֹ
יְמִין יְהוָה רוֹמֵמָה: קְכוֹ יְמִין יְהוָה עֹשָׂה חָיִל: קְכָזָ לֹא אָמוּת כִּי אֶחְיֶה
וַאֲסַפֵּר מַעֲשֵׂה יָהּ: קְכָחָ יַסֹּר יִסְרַנִּי יָהּ וְלַמָּוֶת לֹא נְתָנָנִי: קְכָטָ פִּתְחוּ
לִי שַׁעֲרֵי צֶדֶק: קְלָ אָבֹא בָם אוֹדֶה יָהּ: קְלאָ זֶה הַשַּׁעַר לַיהוָה: קְלבָ
צַדִּיקִים יָבֹאוּ בוֹ:

LXVI. קְלָגָ שִׁיר מִזְמוֹר הָלְלוּ יָהּ: בְּעֵד שׁ׳צ׳ מֵאוֹת וְשָׁלֹשׁ וְעֶשְׂרִים
סִימָן לָהֶן שְׁנוֹתָיו שֶׁלְּאַחֲרָן: וּמִן הַנָּא יְגִיבוּן כָּל דָּבָר וְדָבָר שֶׁהוּא
אוֹמֵר וְהֵן עוֹנִין אַחֲרָיו: יְקוֹל אוֹדֶךָ כִּי עָנִיתָנִי וַתְּהִי לִי לִישׁוּעָה:
יְעִידוּה: אֶבֶן מָאֲסוּ הַבּוֹנִים הָיְתָה לְרֹאשׁ פִּנָּה: יְעִידוּה: מֵאֵת יְהוָה
הָיְתָה זֹאת הִיא נִפְלָאת בְּעֵינֵינוּ: יְעִידוּה: זֶה הַיּוֹם עָשָׂה יְהוָה נָגִילָה
וְנִשְׂמְחָה בוֹ: יְעִידוּה: אָנָּא יְהוָה הוֹשִׁיעָה נָּא: יְעִידוּה: אָנָּא יְהוָה
הַצְלִיחָה נָּא: יְעִידוּה: בָּרוּךְ הַבָּא וְהֵן אוֹמְרִים בְּשֵׁם יְהוָה בֵּרַכְנוּכֶם
מִבֵּית יְהוָה: יְעִידוּה: אֵל יְהוָה וַיָּאֶר לָנוּ: יְעִידוּה: אִסְרוּ חַג בַּעֲבוֹתִים
עַד קַרְנוֹת הַמִּזְבֵּחַ: יְעִידוּה: אֵלִי אַתָּה וְאוֹדֶךָּ: יְעִידוּה: אֱלֹהַי
אֲרוֹמְמֶךָּ: יְעִידוּה: הוֹדוּ לַיהוָה כִּי טוֹב כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ: יְעִידוּה:
וְאַחַ׳כ׳ אוֹמְ׳ הַלֵּל הַגָּדוֹל וְזֶה הוּא:

[a] This page of the Heb. text was left unpunctuated in the MS.

LXVII. הודו [1]לה׳ כי טוב כי לעולם חסדו: הודו לאלהי
האלהים כ׳ל׳ח׳: הודו לאדני האדונים כ׳ל׳ח׳: לעושה נפלאות
גדולות לבדו: כ׳ל׳ח׳ לעושה השמים בתבונה כ׳ל׳ח׳ לרוקע הארץ על
המים: כ׳ל׳ח׳ לעושה אורים גדולים כ׳ל׳ח׳ את השמש לממשלת
ביום: כ׳ל׳ח׳ את הירח וכוכבים לממשלות בלילה: כ׳ל׳ח׳ למכה
מצרים בבכוריהם: כ׳ל׳ח׳ ויוצא ישראל מתוכם: כ׳ל׳ח׳ ביד חזקה
ובזרוע נטויה: כ׳ל׳ח׳ לגוזר ים סוף לגזרים: כ׳ל׳ח׳ והעביר ישראל
בתוכו: כ׳ל׳ח׳ וניער פרעה וחילו בים סוף: כ׳ל׳ח׳ למולידך עמו
במדבר: כ׳ל׳ח׳ למכה מלכים גדולים: כ׳ל׳ח׳ ויהרוג מלכים אדירים:
כ׳ל׳ח׳ לסיחון מלך האמרי: כ׳ל׳ח׳ ולעוג מלך הבשן: כ׳ל׳ח׳ ונתן
ארצם לנחלה: כ׳ל׳ח׳ נחלה לישראל עבדו: כ׳ל׳ח׳ שבשפלינו זכר
לנו: כ׳ל׳ח׳ ויפרקינו מצרינו: כ׳ל׳ח׳ נותן לחם לכל בשר: כ׳ל׳ח׳
הודו לאל השמים: כ׳ל׳ח׳ ואחר כך אומר נשמת כל חי וישתבח
עד ומעולם ועד עולם אתה אל: ואז יאמר [1]יהללוך יי כל מעשיך
וחסידיך צדיקים עושי רצונך וכל עמך בית ישראל ברנה
יודו לשמיך כי אתה יי לך טוב להודות (fol. 49 a) ולשמך
נעים לזמר ומעולם ועד עולם אתה הוא האל ב׳א׳ יי [2]המלך
המהולל המשובח המפואר חי וקיים תמיד ימלוך לעולם ועד:
ושותה בהסבה בלא ברכה תחלה ומברך אחריו על [3]הגפן: ואם
[4]שתהו בלא הסבה צריך לשתות פעם אחרת בהסבה ומברך
ב׳פ׳חג׳ לפי שהסיח דעתו מלשתות עוד: ולא יצלח אף ירוק בעדה
[a]שי טול אללול [b]סוא אלמא מן אלעטש:

[1] E. inserts יהללוך—לעולם ועד l. 14 before ... הודו לה׳ כי טוב.
[2] האל B. [3] E. inserts the whole of the blessing commencing על הגפן.
[4] B. omits LXVIII—ואם שהתו.

[a] شَيْء v. Introd. sec. V. [b] l. سِوَى.

LXVIII. והדא שרח לא לנו יהי הל [1]נקול הדא מן כתר עלמנא אלא [a]ליס מן אללה ב׳ה׳ תע׳ מצאתך אלא כי לשמך תן כבוד מהל קו׳ לא בצדקתך ובישר לבבך: וקאל לא למענכם אני עשה בית ישראל כי לשם קדשי: ויצחק ע׳ע׳ז׳ אלדי יעבדו אלאצנאם אשר לא יראון ולא ישמעון ולא יאכלון ולא יריחון: וקאל דוד פה להם ולא ידברו: ישראל [2]בטח ביהי: [b]תוכלון עלא אללה ב׳ה׳ אלמעין לחם: קאל לא [c]המתים יהללו יה והו יקול ושבח אני את המתים אלגו׳ לא המתים יהללו יה אלו הרשעים שהם נקראים מתים שנ׳ כי לא אחפוץ במות [d]המת: ושבח את המתים אלו הצדיקים שנקראו במיתתן חיים שנ׳ ובניהו בן יהוידע בן איש חי: וקאל ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם: וכי [3]יש לך אדם שמשבח לו מעתה ועד עולם אלא אלו הצדיקים שהן מזמרין במיתתן שנ׳ יעלזו חסידים בכבוד ירננו על משכבותם רוממות אל בגרונם: שומר פתאים יהי אלו הקטנים שכן קורין בכרכי הים לינוקא פתיא: קאל אני אמרתי בחפזי כל האדם כוזב: קאלו [e]בשעה שהיה דוד מקפץ על ההרים ובורח מפני שאול היה אומר איה דברי בני אדם שהם אומרים המלוכה לדוד הרי אני מקפץ על ההרים הרי כל אדם כוזב:

[1] הל נקול אן הדא ליס הוא מן עלמנא אללא B. reads הל נקול—תע׳ מן אללאה תע׳. [2] B. omits ישראל בטח—יהללו יה. [3] B. omits וכי יש—ועד עולם.

[a] ע instead of אלא ליס. [b] תְּכַלְכְּלוּן. [c] v. Tr. *Berachoth* 18 a; Tr. *Sabbath* 30 a. [d] במות המת *Qimchi* (Ezek. 18. 34) explains this in the sense of "one who is deserving of death", just as the Targum בְּמוֹתָא דְמִתְחַיַּב לְמָמָת. [e] Probably based upon *Yalkut Šim'oni* § 133 which is very similar to it.

LXIX. צרה ויגון אמצא ובשם יהי אקרא כשם שמברכין על
החטובה בטובת [1] נפש כך מברכין על [a] הרעה וקאל איוב יהי נתן
ויהי לקח יהי שם יהי מבורך: ד'א כוס ישועות אשא קאלו בכל
יום ויום הק'ב'ה יושב עם הצדיקים בגן עדן ודורש להם
התורה מבי בראשית עד לעיני כל [b] ישראל: וכיון שמשלים נותן
להם כוס שלברכה ומניחו באמצע פותח אדם הראשון ואומר
הכהן יברך פתח אהרן ואמר במקום גדולים אל תעמד: ומיד
עונין אבות העולם ואומרים אין אנו מברכין במקום מלך ומיד
נותנין הכל רשות לדוד המלך שיברך וכן הוא אומר כוס ישועות
אשא ובשם יהי אקרא: קאל אני עבדך בן אמתיך כאן [c 2] יקול בן
עבדך אלגו' כמא אנה מזרע רות המואביה יעני כמא קאל לא יבא
[d] עמוני [3] ומואבי דרך האיש לקדם ואין דרך האשה לקדם ואמא
לם קאל אני עבדך בן אמתיך מתל אלעבד [4] אלמולוד אלדי הו עלא
ראי סידה ומחבוב עגדה גדיא מא ליס כדא אלעבד אלמשתרא:
לך אזבח זבח תודה ולמה נבחר זבח תודה מכל הזבחים אלא
זה הזובח ויצרו ומתודה עליו שנ' זובח תודה יכבדנני:

LXX. מן המצר קראתי יה עניני במרחב יה קאלו בשעה
שנכנס דוד לארץ [e] פלשתים מצאו אחי גלית ואמר הדין הוא
מלכא דישראל דקטל ית אחי וקם וקמטיה ואותביה תותיה
ואמר איכול (fol. 49b) ואשתי וארמי יתיה לעין שמשא ואקטול

[1] B. omits בטובת נפש. [2] ולם B. [3] B. adds קאלו עמוני ולא עמונית מואבי ולא מואבית. [4] אלממלוך B.

[a] v. Tr. *Berachoth* 33b. [b] v. Tr. *Pesaḥim* 119b and *Yalkut Šim'oni* § 874. [c] I adopt the reading of B. (יִגְדֹּל) כאן יקול ולם יקול since does not give a clear sense. [d] v. Tr. *Yebamoth* 77a. [e] v. *Šocher Tōb* l. c. p. 42c, Ps. 118.

יתיה [a] ברחבא וקרא דוד שם המפורש [1] ואתעביד ליה נסא ואתרוחא ליה ארעא ועקם כדכתיב תרחיב צעדי תחתני: ולמה כל גוים סבבוני שלשה [b] פעמים סבוני כדבורים אלא שעתיד גוג ומגוג לעלות על ירושלם שלשה פעמים כשם שעלה סנחריב: ימין ה' [2] עשה חיל זה במצרים קאל פיה ה' איש מלחמה: ימין ה' רוממה בימי יהושע כשעמדה לו חמה והרג שלשים ואחד מלך ממלכי כנען: ימין ה' עשה חיל לימות המשיח במלחמות גוג ומגוג קאל ויצא ה' ונלחם בגוים ההם כיום הלחמו ביום קרב: ומתל בלימין לאנהא אקוא [c] מן אלשמאל: פתחו לי שערי צדק זה בית המקדש לאנה [d 3] מעד לעבאדה אלדי יגלסו בית דין שלשבעים ואחד [4] והיא לשכת [e] פלהדרין: קאל פי דאלך אבא בם אודה יה זה השער לה' צדיקים יבאו בו: יזכה לגן עדן והו חיי העולם הבא: עלא מא קאל ר' ז"ל פי אכר הלכות [f] תשובה עלא העולם הבא היכל יהוה ושער ה':

LXXI. אבן מאסו הבנים היתה לראש פנה קאלו זה [g] אברהם אבינו שהיו מלעיגין עליו אומות העו' שנקראו [5] בונים: היתה לראש * פנה עם הצדיקים: וקיל אלו ישראל קאל משם רעה אבן

[1] ואהרחיש B. [2] B. omits מלחמה—ימין ה'. [3] מעאד B. [4] תסע"א B. [5] בנים C. B. adds את הנגדל.

[a] בחרבא. [b] Midrash *Šocher Tōb* p. 42 c, Ps. 118. [c] v. *Šocher Tōb* p. 42 d, Ps. 118. [d] l. מְעַגֶּנֶת. [e] פַּלְהֲדְרִין (v. Jerus. Tr. *Yōma* I, 38 c., and Tr. *Ḥagiga* II, 78 b)=פַּרְחֲדְרִין=πάρεδροι= Coadjutors to officers of the state. לשכת פרהדרין v. Tr. *Yōma* 1 a, 8 b. [f] v. *Maimonides, Hilchoth Tešubah* VIII, § 4. [g] v. *Šocher Tob* p. 42, Ps. 118.

* Marginal note of MS. וקיל זו התורה מאסו אותה הרשעים שנ' בה לוחות האבן היתה לראש פנה.

ישראל: מאסו הבונים מאסו אותם אומות [a]העולם: היו לראש פנה לאלהם זֹבְדֹה [b]אֱלוֹגוּד: וקיל זה נח: וקיל זה יצר רע שנקרא אבן שנ' והסירותי את לב האבן מבשרכם מאסו הבונים מאסו אותו הצדיקים: היה לראש פנה עם [c]הרשעים: ד'א מאסו הבנים זה דוד מה הוא הבונים זה שמואל וישי בשעה שאמר לישי הַתַּמּוּ הנערים אמר לו ישי עוד שאר הקטן שנ' אצם הששי דוד השביעי: ומה הוא עוד שאר הקטן שהיה מאוס בעיני אביו מפני שכשהיה קטן היה מתנבא ואומר עתיד אני להחריב מקום פלשתים והורג גלית הפלשתי עתיד אני לבנות בית המקדש מה עשו בו אנשי ביתו הניחו אותו עם הצאן לרעות אותן: אמר שמואל שלחה וקחנו וישלח ויביאהו התחיל שמואל מזלזל בו: אמר לו [1] הק'ב'ה' קום מפניו ה'ה'ד' היתה לראש פנה: עשיתיו ראש למלכים: ברוך הבא בשם יי זה המלך המשיח: למה חולקין ברוך [d] הבא בשם יי: קאלו בשעה שהצדיק נפטר מן העו' מלאכי השרת אומרין ברוך הבא ורוח הקדש אומרת בשם יי: אסרו חג בעבותים יעני מן [2] תחתיר קרבן מקרבנות בחג חייב [3] ליטפל בו עד שיביאנו לבית [e] המקדש:

LXXII. לֹם כאן אלחלל כנגד שנותיו [f] שלאחרן לפי שנקרא

[1] אמר לו קום מפני משיחי חה' ד' אבן C reads אמר לו—למלכים.
[2] B. adds מאסו הבונים היתה לראש פנה נעשה ראש למלכים: ענדה.
[3] C. להיטפל

[a] v. *Raši* on Ps. 118. 22. [b] v. *Ibn Ezra* on Ps. 118. 22. v. Tr. *Succah* 52a. [d] A slight pause is made after the word חבא on account of the disjunctive accent under that word. The text however explains it from an aggadic point of view the origin of which I have not been able to discover. [e] v. *Maimonides Ma'ase Haqorbānōth* cp. XVIII. [f] v. § LXVI.

קדוש יי שנ׳ לאהרן קדוש יי והיה ההלל שהוא שבח ליי כנגד שנותיו שלאהרן שהוא קדוש יי: ד׳א אמר דוד אהרן חטא במעשה העגל ונתכפר לו ואני חטאתי בבת שבע יתכפר לי לכך חיה כנגד שנותיו: לם סַמֵּךְ הלל הגדול לאנ״ה סה״ה [a] ועשרין פַּצְּלֵי אַכַּר כל׳ פצל כי לעולם חסדו כנגד שם המפורש שהוא יהוה: ד׳א מפני מה נקרא הלל הגדול מפני שנזכרו בו שני מלכים גדולים והם סיחון ועוג:

LXXIII. [1] חייב אדם [b] לשחות ולעסוק בהלכות [fol. 50a] פסח וביציאת מצ׳ ולספר בנסים ובנפלאות שעשה הק׳ב׳ה לאבותינו עד שתחטפנו שינה:

LXXIV. מי שאין לו [2] מצה משומרת אלא כזית מברך על אכילת מרור ואוכל וכשגומר סעודתו ממצה שאינה משומרת מברך על אכילת מצה ואוכל אותו כזית ואינו טועם אחריה כלום: מי שאין [3] לו יין בלילי פסח מקדש על הפת מברך המוציא ובוצע ומניח ידיו עליו עד שגומר הקדוש ומברך על אכילת מצה ואוכל ואחר כך אוכל שאר ירקות ומסלק השלחן ואומר מה נשתנה הלילה וכל ההגדה עד גאל ישראל ומברך על המרור ואוכל ואח׳כ׳ כורך מצה ומרור ואוכל:

[1] B. omits LXXIII. [2] מי שאין לו מצה until the end. v. Appendix C (C. E.). [3] LXXIV until כלום B. is almost identical with E. v. Appendix C, p. 79, l. 6. [4] LXXV—מי שאין לו יין B. is almost identical with E. v. Appendix C, p. 78. —ואעלם ינצרפוא and adds what is almost identical with E. Appen. C, p. 79, l. 3. ומן לם—בלא ברכה.

[a] Vulgar for وَعِشْرُونَ. [b] § LXXIII—LXXV v. *Oraḥ Ḥayyim* cps. 481—484.

LXXV. מאן[1] דבעי לברוכי בתרי או בתלתא בתים מברך ברישא בבתיה ואוכל כל מה דצריך ומברך ברכת המזון והדר מבריך לכל חד וחד בביתיה ושתי אינהו כסא דקידושא ודאגדתא ואכלי ירקא ומצה ואיהו לא אכיל ושתי בהדיהו ושביק להו למגמר סעודתיהו ומברכי אינהו ברכת המזון ואי לא ידעי מקרא מלה במלה והדר אזיל לביתא אחרינא ועביד הכי והדר אזיל לביתיה וגומר הלילא ושתי כסא דהלילא ואי בעי לאקדומי להנך בתי בריש בריך להו ולא אכיל ולא טעים והדר אזיל לביתיה ומקדש ואם ירצה יגמור הכל בביתו ואח"כ ילך לקדש בבתים האחרים ולא יאכל ולא ישתה עמהם:

LXXVI. ואעלם אן מתל מא יקדש אללילה אלאולא כדאך יקדש לילה תאני וליס בינהמא פרק אלא אן אללילה אלאוולה מן התורה ואלתאניה מדברי סופרים:

[1] B. C. omit § LXXV until end.

APPENDIX A.

(FROM MS. E)

[fol. 86 b] תּם יגיבון אמן וכל ואחד יתקרי וקת מא ישרב לאן ואגב אן יתכי לילה אלפסח צפה אלחר(ייה) הו וקת שרב אלארבעה כוסות ופי וקת אכל אלמצה [1] אמא באקי אכלה ושרבה אן אתכא פהו ממדוח ואלא פלא גנאח: ולא יכון אלאתכא אלא עלא אלאסאר: ואלאמראה ליסת תחתאג אתכא אלא אן כאנת חשובה (?) ומתחרגה [a] באלמצוות פהי תחתאג אתכא: ולא עדר לאחד [b] הו אן ישרב לילה אלפסח ארבעה כוסות גפן [c] ולו אלא אלנסא אלאול [d] ידי עליה אלקידוש אלתאני יקרא עליה אלהגדה אלתאלת יבארך עליה ברכת המזון ואלראבע יתם עליה אלהלל וכל כוס מנהם לא בד מן מא יבארך עליה ב'א' יוי אל'מ'ה' בורא פרי הגפן: ובעד דלך ישרבה: אמא על הגפן ועל פרי הגפן פלא תגאב אלא עגד פרוגה מן אלשראב גמלה: וקד ביננא פוק אן אדא אתפק אלעיד אלסבת אול מא יקרא פצל ויכלו ובעד דלך יבארך בורא פרי הגפן ובעד דלך אשר קדשנו מכל עם וידכל דכר אלסבת מע אלעיד כמא ביננא ויכתם מקדש השבת וישראל

[1] גנאח—אמא almost identical with A, p. 4, lines 2—3.

[a] متحرّية V, pursue after. [b] הו for يَعْنِى=i. e. [c] ולא superfluous. [d] يُدْعَى.

וחזמנים ובעד דלך יבארך שהחינו: ואיצא קד ביינא צפה אלקדוש אדא אתפק אלעיד לילה אלאחד ואן אלסימן נקנחז יין קדוש נר הבדלה זמן . . . מן מוצעה: פאדא פרגו מן שרב קדח אלקדוש [a]גאבו אלמא ׳ וגסלו אידיהם תם יקדמוא מאידה ועליהא מצה משומרת וכצר(ה) מן אלבקול ומחוחא ומרור ודוכה ולונין לחם ואחד משוי וואחד משבוך: תם יתנאולוא מן אלכצר לא אקל מן כזית לכל ואחד ויבארך ב׳א׳ יקי א׳מ׳ה בורא פרי האדמה: [b]ויגבון אמן: ויגמסו אלכצר באלדוכה ויאכלון: תם יגטון אלמאידה ויזלוהא קליל מן קבאלה אלדי יקרא אלאגדה [c]וימלו אלקדה אלתאני ויקרוא עליה מא נשתנה ובאקי אלאגדה: ואמא [1]צפה אלמצה אלמשומרת אן [d]תחפץ פיהא אן לא יקע עלי אלבר מן דו חצד מא׳ לאן כל בר וקע עליה מא׳ חראם אכלה באלפסח לאן קד חצל פיה בעץ תכמיר ולא יחרם אלבר אלא אן עלם אן קד וקע עליה מא׳ או אן באן פיה אמא אן נקול איאך וקע עליה מא׳ פלא עלינא של׳ מן דלך לאן אלאצל עגדנא אחזוקי (אי)סוריא לא מחזקינן וואגב אן יטחן אלבר פי אלפסח לשם מצה וכדלך יעגן ויכבז לשם מצה אלגרץ אן יקצד פיה אכלה מצה ואנה לא [e]קאמה אלמצוה פקט פהדא הו אלדי יסמא מצה משומרת ולא יעגן באלפסח באלמא׳ אלחאר ולו באלנזיע ביומה [fol. 87 a] אלא במא׳ באית ואן [f]תעדא ועגן חרם אכל אלכבז: ולא צלח אן תגלס אלאמראה תחת אלגים ותעגן או פי אלשמס ולא תתרך

[1] ואמא—משומרת corresponds with A, p. 59, l. 11—l. 15.

[a] גאבו جاؤوا ب= they come with (something) i. e. they bring. In the vulgar dialects, the preposition ب has been united with the verb جاء to form one word جاب to bring. [b] ויגבון ويُجيبون. [c] וימלוהא ويملئوا. [d] תחפץ يتحفّظ V=to take care of. [e] לא קאמה for لإقامه. [f] תעדא تعدّى (V=to transgress).

אלעֻנּהּ וחשחגל בגירהא וחחתאג אנא [a]יין ללמא ואחד תעגן פיה וואחד תכבז פיה ולא צלח אן תעמל עגנהּ כבירהּ אלּא מִקְדאר מא יכרג מנה חלה כמא ביּנּא שיעור חלה וּאָן תעדּת ועמלת שי מן חדה אלוגוה אלכבז חַלִיל: ולא צלח אן יעגן אלמצה אלתי תֻּוכַל באליום אלאוּל מן אלפסח לא בחליב ולא בעַסַל ולא בכמר ולא בדֻהן וּאָן עגן ואכל לם יכרג ען ואגב אכל אלמצה: [1]ואמּא צפהּ אלחרוסת והי אלדוכהּ או יֻוכַד תין או זביב או תמר וימרס בכּל וירמי פיה אתאביל וקד ירמו פיה גלגל מטחון וואגב אן ירמא פיה לילה אלפסח אתאביל גיר מטחונהּ עדקין או תלתהּ סְנְבֻלַ(ה) או צע(אתר) או חאשא ומא ישבהה חתּי יבאן פיה שבה אלתבן פי [b]אלטון דכר למא אסתעבדו בה אבאינא במצר אד הו באללבן ואלתבן: ואסם אלמרור יקע עלי אלכסّ ואלמُראר [c]ואלהנדבא [d]ואלתמכה [e]ואלחרחבונה יקאל אנה אלחַנְדַקוק [f]ואלקרצעונה כל ואחד מן האולי אלכמסהּ יסמّא מרור: וכזית מן ואחד מנהם [g]וגני: ואלכسّ אב(ד)א מן אלגמיע: ויחתאג אן יעמל (נ)כרהּ לילהּ אלפסח לחתּי [h]ונצרו אלצגאר ויסאלוא מה נשתנה הלילה הזה: [2]וצפהּ ללך אן

[1] ואלחבן—ואמّא corresponds with A, p. 4 במצרים—וצפהּ עמל.
[2] וצפה—סבב לֹאלך corresponds with A, p. 14 ויחתאג—לאלך.

[a] אנא יין for إِنَاءٌ fr. إِنَاءٌ a vessel. [b] الطِين. [c] هِنْدَبَة א pro ה v. Introd. sec. V. Talmud. חִנְדְבִי Tr. *Pesaḥim* 39 a. Syr. ܚܰܢܕܒܳܐ. Lat. intubus. v. Levy, *Neuheb. u. Chald. Wörterbuch* l. c. s. v. [d] חַמְכָּה f. a species of bitter herb, v. Tr. *Pesaḥim* 39 a. cf. *'Aruch* s. v. [e] חַרְחֲבִינָה another species of bitter herb. v. Tr. *Pesaḥim* 39 a, Alfasi and Maimon. compare it with arab. قَرَظٌ which according to Freytag denotes the fruit of the acacia tree. v. Levy, *Neuheb. Wörterb.* l. c. s. v. [f] قِرْصَعَنَّة Eryngium. [g] يُغْنى (is sufficient). [h] ينظروا.

יקסם ללצגאר קלאוא וגוז ויכטפון אלמצה מן יד בעצה(ם) בעץ
ויזילו אלמאידה קבל אן יאכלו ומא ישבחו דלך לחתי יס(תנכ)רו
אלצגאר ויקולו מא סבב דלך ואעלם (אן קראה) אלאגדה) הי
פריצה ואגב לילה אלפסח לק' תע' זכור את יום הזה אשר יצאתם
ממצ' וקו' והגדת לבנך ביום ההוא לאמ' והדה הי אלאגדה אלדי
[a]אסתקנו בהא ישראל פי זמאן [b]אלגלות:

APPENDIX B.

[fol. 91a] תם [c]יבארך בורא פרי הגפן [c]ויתכו וישרבו אלקדח
אלתאני תם יגסלו אידיהם מדה תאניה לאן קד [d]אשגלו כואטרהם
פי(?) [e]קראה אלהגדה פלא בד מן אלגסל מדה תאניה ללאכל:
תם יתנאול קרצין מן אלמצה ויכסר ואחד נצפין ויתנאול ואחד
נצף ויבתדי יבארך ב'א יי א'מ'ה המוציא לחם מן הארץ: ואנמא
יעמל ואחד (ו)נצף ליכון שביה טעאם אלצעין אלדי עאדתה
אלמכסור אכתר מן אלס(לימין): אמא בבאקי אלאעיאד פלא
יבארך עלי [fol. 91b] קרצין סלימין מתל אלסבת כמא קד בינא:
תם ינאול כל ואחד מן אלחאצרין כזית תם יעוד יבארך ב'א יי
א'מ'ה אשר קדשנו במצותיו וצונו על אכילת מצה ויגמסו אלמצה
באלדוכה ויתכו ויאכלו: תם יתנאול אלמרור ויעטי כל ואחד כזית
ויבארך ב'א יי א'מ'ה אשר קדשנו במצותיו וצונו על אכילת
מרור: ויגמסונה באלדוכה ויאכלוה ולא ילבתה פי אלדוכה ללא
[f]טעמיה אלמרור: תם ירגע ויאכל מצה ומרור מע ויעטי

[a] תחקינו. [b] Dr. Hirschfeld has edited part of the Yemen Prayer bk. which is similar but not identical with Appendix A. v. his *Chrestomathy* l. c., p. 6., l. 19—p. 8., l. 22. [c] ويتكئوا.
[d] إستغلوا. [e] يقرأه. [f] Used in same sense as Heb. טעם, taste.

לכל ואחד ויגמסוה באלדוכה ויאכלוה בלא ברכה זכר למקדש:
תם ימתדוא באלאכל יאכלו מא [a]שאו וישרבו מא שאו ועגד
פראגהם מן אלאכל ואלשראב עלי אלאכל יאכלו כזית מצה ויקטעו
בהא אלאכל ולא צלח אן ידוק בעדהא מאכול טול אלליל לחתי
יכון קשע לימתה ושעם אלמצה בפאה לאן אכלהא חו אלמצוה
ואלבאקי מפילה: תם יגסלו אידיהם ויבארכו ברכת המזון עלי
אלקדח (אלתלאת) ויבארך בורא פרי הגפן ויתכו וישרבו: ואעלם
אן לא בד מן גסל אלאקדאח עלי כל דפעה: תם [b]ימלי אלקדח
אלראבע ויחמד עליה אלהלל:

APPENDIX C.

[fol. 93b] ואעלם אן מן לם [c]יכון מעה גפן לילה אלפסח
פליקדש [1]אלכבז [2]כמא יעמל בלילה אלסבת יגסלו אידיהם [3]ויקדמו
אלמאידה [d]מעבאה כמא יצפנא [3]פוק תם יתנאול קרץ ונצף ויבארך
המוציא אשר קדשנו דשחחינו ויעטי כל ואחד כזית תם ירגע
ויבארך אשר קדשנו במצותיו רצונו על אכילת מצה [4]ויגמסו פי
אלדוכה ויתכו ויאכלו: תם יבארך עלי אלירק בורא פרי האדמה
ויגמסו אלכצר פי אלדוכה ויאכלו תם יגטו אלמאידה וינקלוהא
מן עגד קארי אלהגדה תם יקרו אלהגדה אלי אכריהא תם יגסלו
אידיהם תאניה ויאכלו מן אלמצה בלא ברכה [5]תם יבארך עלי
אלמרור ויאכלוה תם יכלטו מצה ומרור מעא ויאכלו בלא ברכה

[1] חפת F. [2] F. omits כמא—אלסבת. [3] F. omits ויקדמו—פוק.
[4] F. omits ויגמסו—אלחג. [5] F. omits תם—בלא ברכה.

[a] شاؤوا. [b] يَمْلَأُ. [c] و m. l. [d] المَعْبُوَّة, arranged: عبا not used in IV.

תם יתם באקר אכלה ויכתם בכזית מצה תם יגסלו אידיהם ויבארך
ברכת המזון תם יתם באקי אלחלל תם יבארך [1]יהלולוך תם
ינצרפוא: ומן לם יכון מעה כצר אלא מרור פקט [2]יגסלו [3]אידיהם
ויאכלו כזית מן אלמרור ויבארך בורא [fol. 94a] פרי האדמה
דעל אכילת מרור ויאכלוה פאדא פרג [4]אלאגדה ואכלו אלמצה
יאכלו מן אלמרור בלא ברכה: ומן לם יכון מעה מצה משומרת
אלא כזית [5]יבארך ורקת אלאכל עלי אלמצה אלתי ליסת משומרת
המוציא לחם ויאכלו אלי אן יתם אלאכל יבארך עלי דלך אלכזית
אלמשומר אשר קדשנו על אכילת מצה [6]ויאכלו תלך אלמצה
אלמשומרת לחתי יקטע ולימתה באכל אלמצה אלחקיקיה: [7]וקד
ביינא [8]לך פוק מעני מצה משומרת כיף הי: ואעלם אן מחל מא
יקדשו אללילה אלאול [9]כדאך יקדשו לילה תאני ומסתוגבין באכל
אלמצה ואלמרור ושרב ארבעה כוסות ובסאלר מא עמל פי אללילה
אלאול וליס בינהם פרק בל אן אללילה אלאול מן התורה ואללילה
אלתאניה מדברי סופרים פאעלם דלך ואחפצה:

[1] F. omits יבאר׳ יהלל׳. [2] B. adds פליקדש אלא אן יתם אלקידוש ויבריך שהחיינו ויחכון וישרבון. [3] B. adds. בלא ברכה. [4] B. פאלא פרגו מן קראת אלהגדה [5] For ויאכלו—יבארך. F. has ואוכל B. reads פיתרך תלך אלכזית. [6] Instead of ויאכלו—חקיקיה בחסבה כדי שיפסיק אכילתו בכזית מצה משומרת. [7] B. omits —ויקר end. [8] F. om. this sentence. [9] F. om. אן אללילה אלאול. כדאך—

CORRIGENDA.

Page	2	line	14	צוּוּדִיעֵי	Page	48	line	5	וּלְהַדֵּר
,,	3	,,	4	מִקְרָא	,,	49	,,	11	שִׁבֵּץ
,,	3	,,	9	אוּר	,,	50	,,	4	וְקַח
,,	4	,,	1	אלאחכא	,,	52	,,	1	לְפִיכָךְ
,,	10	,,	19	בְּבַהִירְוֹ	,,	54	,,	3	שֵׁם
,,	12	,,	20	שֹׁאֵא	,,	55	,,	1	לְרֹאלֵךְ
;,	14	,,	6	ואלחלמיד	,,	56	,,	5	אלצכר
,,	14	,,	12	בֵּרֵן	,,	57	,,	7	וירבארך
,,	17	,,	12	לְמֹא	,,	61	,,	11	באלגוא
,,	17	,,	23	נֶלְמֵיבְּ	,,	63	,,	27	אִתְנָאוּ
,,	28	,,	4	וחדה	,,	64	,,	17	יַעֲקֹב, מַמְלְכוּת
,,	33	,,	18	צוּיקוחם	,,	65	,,	1	פֵּח
,,	36	,,	14	בַּאֲרֵץ	,,	65	,,	10	נְתַן
,,	36	,,	15	בַּלוּלָה	,,	67	,,	11	אַרְצָם
,,	37	,,	6	רֹאלֵך	,,	68	,,	12	אלא
,,	38	,,	20	הִשְׁכִּירוּ	,,	75	,,	5	וּכְצַר(ה)
,,	40	,,	1	הוּה	,,	78	,,	13	הַמּוֹצִיא
,,	47	,,	11	תֹּם	,,	79	,,	1	תֹּם

sheba and was pardoned, therefore he (David) was compared to Aaron (lit. to his years). Why is the "great Hallel" (Ps. CXXXVI) thus named? because it consists of 26 verses (lit. divisions), each verse ending with the words כי לעולם חסדו (lit. the last part of every one being כי ל' ח') corresponding with the Tetragrammaton which is יהוה. Another reason why it is called the great Hallel is because the two great kings Sihon and 'Og are mentioned therein.

the expression עוד שאר הקטן (which was apparently spoken with an air of indifference)? It signifies that he was an object of contempt in the eyes of his father, because when he was (quite) a child he prophecied saying (lit. and said) "I will in the future destroy the camp (lit. place) of the Phillistines and slay Goliath the Phillistine; I will (also) build the temple; on account of this, the members of his house set him to feed the flock (lit. what did the men of his house do? they placed him with the flock to feed them). (Continuing the conversation above) Samuel said, "Send and fetch him" (lit. take him) (I Sam. XVI. 11). He (thereupon) sent (a messenger) and had him brought. Samuel then began to despise him; (but) God said "Rise before him for he is destined to become the corner-stone, I have made him the chief of kings". ברוך הבא בשם ה׳: "Blessed be he who cometh in the name of the Lord" (Ps. CXVIII. 26). This refers to the Messiah.

Why do we make a pause in the middle of the expression ברוך הבא בשם ה׳? (Because) they (the sages) have said that when a righteous man departs (lit. in freed) from this world the ministering angels exclaim ברוך הבא and the holy spirit replies בשם ה׳. אסרו חג בעבותים: "Bind the sacrifice with cords even unto the horns of the altar" (Ps. CXVIII. 27) *i. e.* on account of the great number of (lit. the collection of) the offerings (which were brought) on the festival (of Tabernacles) one was obliged to spread them out (or to hang them up) until he brought them (lit. it) to the Temple.

LXXII. Why does the "Hallel" correspond with the life of Aaron (lit. the years of Aaron)? because he was called קדוש ה׳ The holy one of the Lord, as it is said לאהרן קדוש ה׳ ("They envied Moses in the camp) and Aaron the holy one of the Lord" (Ps. CXVI. 16). The "Hallel" which is שבח לה׳ a praise unto God, corresponds with the life of Aaron who was קדוש ה׳. Another explanation is, that David said Aaron sinned in the instance of the (golden) calf and was forgiven (lit. and it was atoned for him) I also sinned with Beth-

world), concerning which (viz the future world) our teacher (Maimonides) has said in the last part of Hilchōth Tešubah that it was the "Temple of the Lord, the gate of the Lord".

LXXI. אבן מאסו הבונים וגו׳: "The stone which the builders rejected has become the corner-stone" (id. 22). This denotes Abraham at whom the nations of the world, called בונים (builders) scoffed. חיתה לראש פנה: Some say it denotes the Torah which the wicked despised as it is said concerning it "(I will give thee) the tablets of stone .... and the law" (Exod. XXIV. 12) which became a corner-stone *i. e.* among the righteous. Some say (lit. it is said) that these (righteous people) refer to the Israelites as it is said (speaking of Joseph as representing Israel "The archers have sorely grieved him and shot at him and persecuted him; but his bow abode in strength and the arms of his hands were made strong, by the hands of the mighty one of Jacob), from thence he became the shepherd, the stone of Israel" (Gen. XLIX. 23—24). מאסו הבונים: *i. e.* the nations of the world despised (lit. rejected) them (the Israelites). חיתה לראש פנה: They became the corner-stone for the very reason that they were the despised of men (lit. because they were the contempt of creatures). Some say that it (the stone) refers to Noah, while others explain it to denote (lit. it is said that this denotes) the evil inclination which is called אבן as it is said "And I will remove the heart of stone from your flesh" (Ezek. XXXVI. 26); hence they refer the words מאסו הבונים to the righteous (who combat their evil inclination) and explain the words חיתה לראש פנה to mean that they (the righteous) became a corner-stone among the wicked. Another explanation is that the word אבן denotes David and חבונים, Samuel and Jesse with reference to the occasion when he (Samuel) said to Jesse "Are these all thy sons?" (lit. are thy sons complete? I Sam. XVI. 11). Jesse replied "There is yet the youngest remaining" (id.) as it is said ("Jesse begat his firstborn Eliab and Abinadab the second .....) Ozem the sixth and David the seventh" (I Chron. II. 15). But what is the meaning of

the brother of Goliath met him and said, Lo this is the king of Israel who killed my brother. He then seized him and sat upon him (lit. placed him under himself) and said I will eat [fol. 49b] and drink and then throw him before the glaring sun (lit. in the eye of the sun) and will kill him with the sword; at which David pronounced the Tetragrammaton, and a miracle was wrought for him in that the ground was extended for him and he fled (lit. flew) as it is said "My steps became large under me" (Ps. XVIII. 37. II Sam. XXII. 37). כל גוים סבבוני וגו׳: "All the nations encompassed me": Ps. CXVIII. 10). Why is the expression סבבוני mentioned three times? Because (lit. but) Gog and Magog were (destined) to come up against Jerusalem three times just as Sannacherib did. ימין ה׳ עשה חיל: (id.). "The right hand of the Lord has done valiantly": This refers to (the miracles which were wrought in) Egypt, concerning which it is said ה׳ איש מלחמה "The Lord is a man of war" (Exod. XV. 3). ימין ה׳ רוממה: "The right hand of the Lord was exalted" (Ps. CXVIII. 16). This refers to the time of (lit. days of) Joshua on the occasion when the sun stood still for him and he slew 31 kings of Canaan (Josh. X. 12). ימין ה׳ עשה חיל: points to the days of the Messiah in the wars against Gog and Magog, for it is said "Then shall the Lord go forth and fight against those nations as when he fought on the day of battle" (Zach. XIV. 3). The right hand of the Lord is mentioned (lit. he instanced the right hand of the Lord) because it is generally more powerful than the left. פתחו לי שערי צדק "Open the gates of righteousness for me" (Ps. CXVIII. 19). This denotes the holy temple, because it was especially devoted to the worship of God (lit. to his worship) in which the ecclesiastical assembly of 71 used to sit viz. in the chamber of the state officials. Concerning this he (David) exclaimed (lit. said). אבא בם אודה יה וגו׳ "I will enter them, I will give thanks unto God, this is the gate of the Lord into which the righteous will enter" (Ps. CXVIII. 19). He (the righteous man) will be worthy of the garden of Eden (*i. e.* the life in the future

the Lord" (Ps. CXVI. 13). They (our sages) have said, that God sits in the garden of Eden with the righteous every day and explains the Torah to them from the Beth of בראשית until לעיני כל ישראל. When he finishes, he gives them a cup (of wine) for the blessing and places it in the centre. Adam commences by saying "Let the priest say the blessing". Aaron then commences and says "Thou shalt not stand in the presence of great men", at which the ancestors (lit. the fathers of antiquity) forthwith reply "We may not say the blessing in the presence of a king." All of them then immediately grant David the king permission to bless. It was on this occasion that he said "I lift up the cup of salvation and call upon the name of the Lord" (Ps. CXVI. 13). He (David) also said "I am thy servant the son of thy handmaiden but did not say "the son of thy servant" because (lit. the answer is that) he was descended from Ruth the Moabitess that is to say, since it is said that "the Ammonite and the Moabite should not come (into the congregation of God for ever)" (Nehem. XIII. 1) [in which the masculine עמוני is used and not עמונית: similarly מואבי and not מואבית]. It is customary for man to be mentioned first (lit. to precede) and not for woman. With reference to the question why he (David) used the expression אני עבדך בן אמתך, he is compared to a servant born (in one's own house) who is in the favour (lit. opinion) of his master and who is very much beloved by him, which is not the case with a slave that is bought.

לך אזבח זבח תודה וגו' (Ps. CXVI. 17) "I will offer to thee the sacrifice of thanksgiving". Why is the sacrifice of thanksgiving preferable to all (other) sacrifices? The answer is, because (lit. but) he sacrifices his inclination and confesses to it, for it is said "He who sacrifices a thanksgiving offering honours me" (Ps. L. 23).

LXX. מן המצר קראתי יה ענני במרחב יה "Out of my distress I called upon the Lord: The Lord answered me (and set me) in a large place" (Ps. CXVIII. 5). They (the sages) have narrated that when David entered the land of the Phillistines,

tinues) ישראל בְּטַח בה׳ וגו׳ (O Israel trust in the Lord). They trust in God who assists them. It is said לא המתים יהללו יה "the wicked (who are called מתים) will not praise God" (Ps. CXV. 17) and (in another place) it is said ושבח אני את המתים "Therefore I praised the wicked" (Eccles. IV. 2) (which seems incompatible with the former statement). The answer is that the word מתים in the former statement refers to the wicked who are called מתים as it is said "I have no pleasure in the death of him that deserves to die" (Ezek. XVIII. 32) while the latter statement refers to the righteous who are called חיים even when they are dead, as it is said ובניהו בן יהוידע בן איש חי (II Sam. XXIII. 20). The Psalm (CXV) continues ואנחנו נברך יה וגו׳ "We shall bless God from now to eternity". But does there exist any one who can bless Him from now to eternity? (The answer is that) it refers to (lit. but these people are) the righteous who sing praises (to God) even when they are dead as it is said "The pious will exult in honour, they will sing in their graves (lit. upon their beds), the high praises of God will be in their mouth (lit. their throat) (Ps. CXLIX. 5). שומר פתאים וגו׳: These are the young ones, for in the sea villages, they called children פְּתַיָּא (the simple ones). He (the Psalmist) continues אני אמרתי בחפזי וגו׳ "I said in my haste all men are liars" (Ps. CXVI. 11). They (the sages) have said that at the time when David ran hastily (lit. skipped) over the mountains and fled from Saul he said "Where now are the words of men who say, the kingdom is David's"; behold me now fleeing across the mountains; "indeed (lit. behold) all men are liars".

LXIX. צרה ויגון אמצא ובשם וגו׳ אקרא "I have found trouble and sorrow yet do I call upon the name of the Lord" (Ps. CXVI. 3b—4a). Thus just as we bless God for the good in the goodness of our soul, so should we bless him for evil, as Job said "The Lord gave and the Lord hath taken away blessed be the name of the Lord" (Job I. 21): Another explanation: (*i. e.* of ובשם וגו׳ אקרא). כוס ישועות אשא (ובשם וגו׳ אקרא) "I lift up the cup of salvation and call upon the name of

it, from the place where he has reached viz. לא לנו until the end of the Hallel.

LXII. He commences to say שפוך חמתך (p. 64) (and continues with לא לנו).

LXIII.—LXVII. (p. 67) לא לנו וגו׳—חי וקדם חמיד ומלוך לעולם ועד [fol. 49a] He then drinks (the cup of wine) in a leaning posture without saying the previous blessing; but after it he says the benediction על הגפן וגו׳. If however they (the people at table) have drunk (the wine) without leaning, it is proper (lit. necessary) to drink another cup of wine (lit. to drink again) in a leaning position and to say the blessing בורא פרי הגפן (but he may not drink another cup) because it would disturb his mind to drink more. It is not right to taste anything else after it the whole night, with the exception of water, in order to quench one's thirst (lit. on account of thirst).

LXVIII. This is the explanation of the text לא לנו וגו׳ לא לנו כי וגו׳ Do we say that this (viz. all the wonders which God performed for us) was due to (lit. on account of, proceeding from) the greatness of our knowledge but was not due to God the exalted one? No, (one cannot think thus, because) it (the verse לא לנו וגו׳) is joined to כי לשמך תן כבוד, but for the sake of thy name give (us) honour. Similarly (when Moses was dissuading the people from their own righteousness) it is said "Not for thy righteousness or for the righteousness of thine heart (dost thou go to possess the land)" (Deut. IX. 5). ("When they entered unto the heathen ..... they profaned my holy name ..... but I had pity for my holy name which the house of Israel had profaned among the heathen .... therefore say unto the house of Israel, Thus sayeth the Lord) I do not this for your sakes O house of Israel but for mine holy name's sake" (Ezek. XXXVI. 20-22). He (the Psalmist) then describes (in the Hallel) the idolaters who worshipped idols which cannot see nor hear nor eat nor smell. In the words of David "They have a mouth but cannot speak (lit. do not speak)" Ps. CXV. 5. (The text con-

of stone all of which were swallowed up in the earth (lit. they were obscure in the earth); upon these they (the enemy) approached (lit. entered) and killed them all. All this (happened) while they were elated, (when) they had already made a sanctuary for themselves and brought sacrifices therein, although this was only permitted in Jerusalem, the place which God had chosen. The battle lasted a long time (lit. they sat or remained fighting &c.) and the Israelites came and buried their dead (lit. buried them) but they did not eat any of their (viz. the enemy's) forbidden food (lit. they did not eat any of their flesh belonging to corrupted things) nor had they brought (any food with them). After this (historical event) the sages of the Mišna, peace be with them, instituted this benediction viz. הטוב והמטיב and joined it to the grace after meals. הטוב: (he who is good) in that they (their dead bodies) did not putrefy. והמטיב: (He who does good) in that they were granted a burial. In this blessing three sovereignties are denoted, (for the expressions used are) מלך העולם, מלכנו, and המלך הטוב. We do not say that these denote the many armies over which he rules, but that he (God) is the king of the three worlds viz. of spirits, of spheres, and of elements.

LXI. He then recites these verses (lit. texts) viz. מגדיל ישועות מלכו וגו׳ referring to the lasting restoration of (lit. the steadfastness of) the kingdom of the house of David, and to the advent of the Messiah. After this (he continues) כפירים רשו ורעבו וגו׳ "Young lions are in want and are hungry (but those who trust in the Lord will never lack any good)." This is almost the same as cursing the wicked (lit. This is similar to the cursing of the wicked). He who follows in the obedience of God blessed be He, and walks in his paths, will have prepared for him whatever is necessary. [fol. 48*a*] After this he recites the thanksgiving commencing הודו לי״י כי טוב (§ LXVII) a thanksgiving unto God the exalted one, whose favour is unlimited.

He then fills the fourth cup and finishes the Hallel upon

his ecclesiastical assembly instituted this blessing from (!) ועל כלם until ועל המזון. After this blessing of consolation David and Solomon his son, composed (the continuation of) it: David instituted (to be a part of the daily ritual) the portion from רחם until משכן כבודך for it was he who commenced to expatiate upon (lit. commenced to speak of) Zion, for Joshua did not commence to speak of it, but David.

When Solomon built the Temple he completed (the benediction) from ועל הבית (in which the Temple is mentioned) because it was he who built it. Then came Ezra and completed the blessing from ומלכות בית דוד until the end. ומלכותך: (It is God's kingdom) because God rules over the world and provides (lit. is sollicitous for) every nourishment &c. which is necessary. ומלכות בית דוד: *i. e.* We ask God that it (the kingdom of the house of David) may not have perished for ever. If the eve of Passover coincides with the eve of Sabbath, (the prayer commencing) רצה is added, that is, we ask God to strengthen us, and to assist us in the performance of his precepts:

It (the word החליצנו) is derived from (the root of) חלוצים (equipped for war) *i. e.* with unsheathed sword contending against battle.

LX. He then recites חטוב והטטרב וגו׳. The sages of the Mišna have taught it (this blessing) with reference to the slain of Bethar all of whom numbering myriads the emperor one of the kings of Edom killed after the destruction of the city. But some of the Israelites assembled there and (re)built it, and among them was Ben Koziba the king whom they thought to be the Messiah on account of the greatness of his learning (lit. because he was at the highest point of learning). Rabbi ʿAkiba was his armour-bearer, referring to that which our teacher has mentioned at the end of the book of Judges.

The emperor (Hadrian) gathered a large army against them, which was not divided. In this city (of Bethar) there were three walls, one of iron, another of brass, and the third

will bring you up from the affliction of Egypt" (Exod. III. 17). "Unto the land concerning which I swore unto Abraham, Isaac and Jacob" (Exod. XXXI. 1), so that it is for this, he thanks him (his creator). And He remembers the covenant [fol. 47b] which preceded the Torah viz. the covenant of circumcision (the performance of) which he commanded Abraham our forefather. They (the Israelites) did not bring the Paschal offering until they had circumcised (themselves) in the same manner as the Torah (commands it); concerning this our teacher has said that the Israelites entered into the covenant by means of three things *i. e.* They could not accept the law but through circumcision, purification and the successful offering of a sacrifice (lit. causing God to be pleased with a sacrifice). The rite of circumcision existed in Egypt as it is said (concerning the Paschal offering) "No uncircumcised man may eat of it" (Exod. XII. 48). Purification by means of bathing (lit. bathing) existed (in Egypt) as is inferred from the expression "And they washed their garments (Exod. XIX. 14). And the offering of sacrifice(s), as it is said "And he (Moses) sent forth the young men of Israel (and they offered burnt offerings &c.)" (Exod. XXIV. 5).

The arithmetic value of the words בריתּ and תורה are each of them equal (to the 613 precepts) less in the latter case by two, which are (the first and second commandments) אנכי and לא יהיה לך; and in the former case less by one viz. (the first commandment) אנכי which the Israelites perceived and saw in a vision of prophecy, both they and Moses equally. With respect to the remaining commandments they (the Israelites) said (to Moses) "Do thou speak with us and we will hear" (Exod. XX. 19). (Continuing now with the text of the Grace).

LIX. חיים ומזון: (life and sustenance) That which is a (lit. the) nourishment to man acts as a prolongation of his life. ועל תורתך שלמדתנו: (We give thanks unto thee) for the law which thou hast taught us. This was the climax, (*i. e.* the most precious gift which God gave us). Joshua together with

the commandment. They then bring near the table, wash their hands, and fill their cups with wine; after which he (the reader) recites the grace upon the third cup and says the blessing בורא פרי הגפן. They drink whilst leaning (lit. they lean and drink).

LVII. The following (lit. this) is the explanation of the "grace after meals." He describes the excellences of God over all created things which he has created in the world. He commences (lit. says) "He who maintains (lit. feeds) the whole world with טוב, that is goodness, בחן: *i. e.* with abundant happiness, בחסד: *i. e.* with the favour of God the exalted one; וברחמים: This is the mercy of God upon his creatures. This blessing until (the words) לעולם ועד Moses our teacher instituted on the occasion of the descent of the Manna to the Israelites; Ezra peace be with him, afterwards completed the blessing from (the words) כי הוא זן until ברחמיו את הכל: The proof for this (viz. the last statement) is that David composed the part commencing כאמור פותח את ידיך, and he lived (lit. he was) after Moses and before Ezra. זן: he nourishes, rules and strengthens all his creatures with nourishments prepared for them. This is the mercy of God over all his creatures.

How is it since Moses instituted the grace, commencing הזן וגו׳, for the Manna, that we do not say this blessing except after eating any of the five kinds of corn?

The answer is, thou knowest that with reference to the Manna "He (God) came and rained down Manna upon them to eat and gave them the corn from the heaven" (Ps. LXXVIII. 24). One case is inferred from the other by the equality of expressions.

LVIII. He (the reader) then recites (the second part of the grace called) ברכת הארץ *i. e.* the part commencing נודה לך וגו׳ which Joshua the son of Nun instituted when they (the Israelites) entered the land (of Canaan). He gives thanks unto the Exalted One who brought us into the chosen land and kept his righteous promise as it is said "And I said I

then to say the blessing על אכילת מרור, without leaning. Then taking the third massa he breaks off a portion of it and having enveloped it in bitter herbs and dipped them (together) in Ḥarōseth he recites זכר למקדש כהלל וגו׳ after which he eats them together whilst leaning. As soon as he has said the blessing על אכילת מצה he may not speak of anything, extraneous to the special occasion of the meal (lit. which does not relate to the occasion (or subject) of the meal) until he has eaten the preparation devised by Hillel (lit. until he has eaten this wrapping) so that the blessing of אכילת מצה and that of אכילת מרור may also apply to this preparation. If however one does not possess any parsley (lit. greens) for the first dipping but only bitter herbs, let him then say both the blessing בורא פרי האדמה and על אכילת מרור. And the second time (lit. the 2nd dipping) let him dip them in Ḥarōseth and eat them without saying a blessing. The peculiar characteristic of the specially preserved massa is the care which they (those who make it) bestow upon it (lit. The peculiar characteristic &c. is, that they take care of it) lest some water from the (lit. this) corn fall upon it; for all corn upon which water has fallen is prohibited to be eaten (lit. its eating is prohibited) on Passover because fermentation (lit. some fermentation) arises. With reference to our saying perhaps water may fall upon it from some unobserved place (lit. from a place which we were not aware of) there is nothing (more to be said) on this point. It is however necessary that the corn be ground for the special purpose of unleavened bread. They prolong the festive meal, eat and drink what is good for them and set aside (lit. cut) the last part of the meal for the half of the unleavened cake (lit. fine round bread) which is kept (lit. bound) in a cloth, and not for anything else (lit. with any other species) *e. g.* for all (kinds of) fruit, in accordance with the saying of the sages "We do not allow any dessert (to be served up) after (the eating of) the Paschal lamb." But nowadays since there is no Paschal offering, the eating of unleavened bread serves (lit. is) (as a compensation for)

the blessing על אכילת מרור, dips them (the herbs) into the mixture and eats them. He then takes the maṣṣa and bitter herbs together and eats them without pronouncing a blessing. This, according to Hillel is a memorial of the time of the Temple; that is to say there is no real happiness except in a great assembly of people (lit. in multitudes) and since we cannot offer the Paschal lamb (lit. we do not possess the Paschal lamb) consequently the one who repeats (the idea of the Paschal lamb and the bitter herbs) speaks of them without saying a blessing. Understand this. They (those at table) then eat what food is good for them and drink and set aside (lit. cut) maṣṣa as the last portion of their meal. [fol. 47*a*] Notice (lit. know) that one does not say the blessing בורא פרי הגפן upon the second cup (of wine) because we only say this blessing upon the cup with which we recite the "sanctification" and upon that in connection with the blessing after meals. Further we say the blessing על הגפן וגו' only after the fourth cup (of wine).

LVI. The remainder of the laws concerning the order (of the evening): He (the reader of the Haggada) washes his hands and says the blessing concluding with על נטילת ידים. He then takes up the Maṣṣoth in the order in which he placed them viz. the broken one between the two whole ones, raises them and says the blessing על אכילת מצה after which he breaks off a part of the upper cake and of the broken one, together, and having dipped them in salt eats both together in a leaning posture; each of these pieces must be (at least) equal to the size of an olive; but in the event of his not being able to eat a quantity equal to two olives, together, he may eat them separately (lit. he may eat that first, upon which he pronounces the benediction המוציא and afterwards that upon which he says על אכילת מצה). After this he takes the same quantity (*i. e.* the size of an olive) of bitter herbs, and dips it entirely in Ḥarōseth but he may not keep it long in the mixture lest it destroy its bitterness. On account of this it is (thought) necessary to shake off the Ḥarōseth from it, and

of all the necessary sacrifices. This will be a manifest worship of God and is the original method of worshipping the exalted God. ונודה לך שיר חדש וגו׳ Then shall we with a new hymn give thanks unto thee (referring to the time of the Messiah). Then will the state of the Israelites be flourishing (lit. great); in their days there will be joy and gladness. The blessing concludes (p. 54): Blessed art thou O Lord the redeemer of Israel *i. e.* with reference to the future.

He (the reader) uses the expression (lit. says) "The redeemer of Israel" (p. 54 גאל ישראל) with reference to that which is mentioned at the end of the Šema' concerning the bondage (lit. the very heavy burden) for it (the Šema') describes in the past the departure from Egypt.

LV. He then says the benediction upon one unleavened cake and a half (lit. one loaf and a half) as a symbol of (lit. on account of) the bread of the poor man, for just as a poor man has generally but little for his meal (lit. a broken piece of bread) so here (on the first two evenings of Passover) we pronounce the blessing upon (lit. sanctify) a broken piece of massa. But on the Sabbath and Festivals and even on the seventh day of Passover one says the blessing upon (lit. one cuts, which implies the blessing) two loaves as a symbol of (lit. on account of) the double portion of bread they (the Israelites) used to gather on the evenings of the Sabbaths and Festivals. Our teacher (Maimonides) has said that it is necessary to symbolise the "bread of the poor" only on the first evening.

He then recites the blessing המוציא and (immediately afterwards) the blessing על אכילת מצה which is merely an expression of belief in the redemption (from Egypt). During the existence of the Temple the (offering of the) Paschal lamb was (considered) the foundation (*i. e.* the principal part) of the festival (consequently the sacrifice of the Paschal lamb took the first place in the celebration of the Passover). Then follows the (eating of the massa) and bitter herbs upon which he recites the blessing concluding על מצות ומרורים יאכלוהו. Afterwards he says

Jordan was dried up, for God did not cause them to pass through it (whose breadth was fifty cubits) in small boats (since they walked on dry ground. V. Josh. III, 17). החרים רקדו כאלים When the Torah descended it is said that "The mountains quaked (lit. flowed down) at the presence of God, even yon Sinai" (Jud. V. 5) "(The earth trembled) the Heavens also dropped yea the clouds dropped water" (Jud. V. 4). The Targum renders the former quotation "The mountains quaked before the Lord &c. even the smallest of the mountains, this Sinai, was shaken and made to tremble."] גבעות כבני צאן ("The hills skipped like lambs"). This has reference to (the time of) the Messiah, may he speedily be revealed. מלפני אדון חולי ארץ (Tremble O earth before the Lord) just as it is said, "Thou stretchedst forth thy right hand, the earth swallowed them (Exod. XV. 12), for they (the Egyptians) were worthy of a burial because they went up (to Canaan) with Joseph to bury his father (v. Gen. L. 6-7). החופכי חצור אגם מים "Who turneth the rock into a pool of water." This refers to the occasion when God said to Moses, "Thou shalt strike the צור *i. e.* the great rock, and water will come forth therefrom" (Exod. XVII. 6). חלמיש: that is the hard rock.

LIV. After saying the "Hallel" he (the reader of the Haggada) recites the benediction אשר גאלנו וגו׳ (p. 53) and continues כן ה״י אלהינו יגיענו למועדים (p. 54). Thus may the exalted God cause us to reach the coming festivals. ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים וגו׳ And there (in Jerusalem) we shall eat &c. We pray to God for the coming of the Messiah and the building of the Temple that we may offer upon it (*i. e.* its altar) the flesh of the Festival sacrifice and the Paschal offering. שמחים בבנין עירך וששים בעבודתך וגו׳ That we may manifestly rejoice in the building of thy city Jerusalem (lit. that we may rejoice with a manifest joy &c.) and exult in thy service. May there be joy in the innermost heart concerning the works (lit. the results, effects) of the exalted God (lit. of God who is exalted) and in the bringing

it is said "For with (the letters) יה God created (lit. formed) the worlds" (Isaiah XXVI. 4). [fol. 46*b*] Why do we not say the whole of the "Hallel" on (all) the eight days of Passover but only on the first two days of the Festival and the (whole of the) nine days of Tabernacles? The answer is that with reference to the Passover, if the Paschal lamb is not offered on the day upon which it is due, it may not be brought on any of the remaining days of the festival; whereas on Tabernacles, offerings may be brought during the whole nine days [lit. the answer is that we do not say the whole of it on the remaining-days of Passover because the offerings (of the Passover) are not separated from each other, whereas on the Festival of Tabernacles they may be separated], therefore we read the whole (of the Hallel) during the whole of Tabernacles. We do not read the "Hallel" on Purim because the reading of the Megillah acts as a substitute for the reading of the "Hallel".

LIII. בצאת ישראל וגו׳ The Egyptians were called עם לועז because it (their language) was composed of many languages. הים ראה וינס (The sea beheld and fled) *i. e.* it beheld the coffin of Joseph and raged. Further our Rabbis have narrated that when God said (to Moses) "stretch forth thy hand upon the sea and divide it" (Exod. XIV. 16), Moses went near the sea and addressed it thus:—God told me that thou shouldst be divided; but it (the sea) replied I will not be divided by thee. Moses then returned to God and said that the sea did not wish to be divided, at which God forthwith came against it (or entered it) in anger; but when it saw the meaning of his anger (lit. his might) it said to the earth:—Entreat God by means of thy supplication to pardon me (lit. bring about through thy entreaty a pardon for me), that I may enter thy crevices (lit. thy holes). When it fled, Moses rejoiced at it and said "What ails thee O sea that thou fleest?" The sea replied, I have not fled from thee but from God. [הירדן יסוב לאחור] "The Jordan was driven back", that is to say, when they (the Israelites) went to Jericho, the

others). The world of elements consists of ten, which are fire, air, water, and earth (as fundaments), and from these arise (lit. exist) minerals, plants, dumb and articulate animals, vapour and smoke. These are the vapours which rise from the earth and cause rain to descend (lit. for the descent of rain). In this signification the expressions יהוה אדני אלהים are to be taken, since they contain three yads corresponding with the Tetragrammaton, since God rules over three worlds and rains upon them, similarly the prayer *Qedušah* contains the word קדוש three times for the same reason. The Targum (Isaiah VI. 3) explains it in the same manner *i. e.* that each Qoph refers to a unity both in species and divisibility, viz. God who is removed far away from all things (lit. the Qoph is unity and the hundred (ק) is unity both in species and divisibility). Further all things are dependant upon (lit. in need of) him but he is not dependant upon them.

XLIX. לפיכך אנו חייבים להודות להלל וגו׳ Therefore it is incumbent upon us to praise, glorify, make known and magnify him who wrought all these great miracles for us, who brought us out from darkness to light, brilliant and great (lit. brilliant great light). These (foregoing) words (of praise) have but one meaning which (lit. and this) is extended in the language (lit. is an amplification in the language). Dost thou (not) see that the Aramaic language is known to the people (lit. to them). Observe carefully the Aramaic language in the Haggadah which consists only of one passage viz. that portion which commences (ממצרים) יצאנו (בבהילו) § IX, the remainder is Hebrew.

XLIX.—LII. הללויה הללו—ב׳ א׳ י״י גאל ישראל:

LII. [fol. 46a] הללויה הללו עבדי י״י וגו׳: Why do we say הללויה (and not הללו י״י)? Because we are deficient in the number of God's epithets, and do not know the justice of God except through some of his attributes, therefore we say הללו יה indicating only one half of the name of God. Another explanation is, because with these two letters (יה) the two worlds were created viz. this world and the future world as

מיגון לשמחה (and from sorrow to joy) *i. e.* they did not hold aloof from their work; this (idea is represented by the word) יגון, but when they abstained from the work of slavery, the sadness of their grief became a joy and a holiday: Further during the time they (the Israelites) were in the hand(s) of the Egyptians they were governed by another religious law, but after they emerged (lit. went out) from their power (lit. their hands) he (God) said "I will take you to me as a people" (Exod. VI. 7) *i. e.* they will be a peculiar people to him through (their) religious law; on account of this, therefore it is incumbent upon man to remember the days of adversity during the time (lit. days) of prosperity and the time of affliction during the time of joy, and to be thankful to his Creator, to praise him and to honour him on the day of his joy just as he thinks of him (lit remembers him) in the time of his trouble. Our sages of blessed memory have said that it is incumbent upon man to bless (God) for evil as well as for good as it is said "I found trouble and sorrow, then I called upon the name of the Lord" (Ps. CXVI. 3—4). Similarly he (Job) has said "The Lord gave and the Lord hath taken, blessed be the name of the Lord" (Job I. 21).

XLVIII. ובכל דור ודור חייב אדם וגו׳ (It is throughout all generations incumbent upon man to consider himself as if he personally went out from Egypt) *i. e.* In all ages it is incumbent upon man to mention at length the departure from Egypt and the incidents connected therewith (lit. and that which occurred). Notice well (lit. consider carefully) that the song of Moses (lit. the song of the sea) which contains thirty lines corresponding with the arrangement of the world, is read before the *Šema'*. This (arrangement) points to the world of spirits (referring to the angels) [which indicate the world of celestial spheres] of which there are ten orders, mentioned in the "Hilchoth Yesōd Hattorah". The first is the (order of) Ḥayyoth Haqqōdeš and the last is (the order of) Iššim. The world of celestial spheres consists of ten viz. the nine spheres, and ʿArabōth which encompasses all (the

ed them on that night (lit. at that hour, moment) he did not furnish them with provisions, to store up during the time that the dough was being leavened; further they had not prepared provisions for themselves for it is said "Neither had they prepared for themselves any victual" (Exod. XII. 39). They (the Rabbis) have recorded (lit. said) that this dough sufficed them for thirty days because they longed for bread on the fifteenth of the second month and departed from Egypt on the fifteenth of Nissan which amounts to thirty (days) as it was explained in the text.

XLVI. (The text continues) על שם שמררו וגו׳ . . . which signifies that they embittered their lives (lit. their life) by means of the severity of the bondage, with mire and bricks and similar things in connection with the toils of the earth (lit. belonging to the toils &c.). That which was sweet tasted bitter to them, until God had mercy upon them and saved them from punishment; so that these bitter herbs serve as a memorial of these signs.

[fol. 45*b*] בחמר (They embittered their lives with mortar and bricks). Pharaoh intended that their bodies should be worn out (through the hard work) so that they should not increase in number. Thus we know that the departure from Egypt will ever be present in the mind of every Israelitish person (lit. will be a permanency to every person of the Israelites); on account of which it is the duty of (lit. it is necessary for) every man to consider himself as if he (personally) went forth from Egypt, in order to call to mind the signs and miracles which God wrought for Israel, as it is said "And he brought us out thence" (Deut. VI. 23).

XLVII. This is the conclusion of the Haggadah. It is that which one who possesses a knowledge of the departure from Egypt, reflects upon, and who knows the favour of God towards the Israelites who went forth from slavery to freedom and became masters over themselves. ומשעבוד לגאולה *i. e.* God liberated the Israelites from the servitude in which they were wont to serve them (the Egyptians). This is the redemption.

then he brought swarms (probably, of frogs, flies, and locusts), (ח) after which he scattered arrows against them, (ל) he (then) sent legions against them: (The ד denotes) massacres, (ג) naphtha (ב) projectiles (ב) oppressors (ח) prison of darkness and (lastly) (ב) (the slaying of the) firstborn. (Continuing the service) they then bring the table forward and say רבן גמליאל וגו׳ (p. 47) but in some places they insert (lit. add) this part of the Haggadah before ר׳ גמליאל.

XXXV.—XLI. רבי יוסי הגלילי אומר—וירקד העם וישתחוו Then one raises the unleavened bread in his hand and says:

XLI. מצה זו—לא עשו לחם Afterwards he raises the bitter herbs in his hand and says:

XLII.—XLIV. מרורים אלו שאנחנו—לאבותינו At this part of the Haggadah every one should raise the cup of wine in his hand while reciting the following thanksgiving (viz.) (p. 54) לפיכך אנו—גאל ישראל.

XLIV. לפיכך אנו—הללויה.

XLV. [fol. 45 *a*] Whoever does not believe and discourse upon these three things viz. the Paschal lamb, the unleavened bread and the bitter herbs will not have done his duty. There is a reason for each of them. The reason of the Paschal lamb has (already) been explained viz. because the Israelites were saved from the destruction which the plague caused among the Egyptians. The Israelites were safe as it is said "And he rescued our houses" (Exod. XII. 27). This is the public manifestation of the obedience and the belief in the care which God evinces for the cause of the people, as it is said "For the earth is the Lord's" (Ps. XXIV. 1). Just as we have explained the reason of the Paschal lamb to be the public manifestation of obedience (on the part of the people), in like manner we may explain the reason of the unleavened bread, for just as the Paschal lamb was (offered) in haste, in a similar manner was the unleavened bread the result of (their) haste (in departing from Egypt) for it is said that the dough of our ancestors had not sufficient time to leaven (vide Exod. XII. 39) that is to say, when God liberat-

instrumentality of Aaron the plagues of blood, frogs, and vermin. But the one plague (inflicted) through the medium of all of them was that of boils. Just as God punished (lit. was paid by) the Egyptians, in the same manner did he intend in the future to punish the children of Edom with grievous plagues as it is said "He will visit thine iniquity O daughter of Edom" (Lament. IV. 22).

One may ask the question (lit. the questioner has said) whence were the horses (procured) with which Pharaoh pursued them (the Israelites) for the Egyptians had six hundred chosen chariots (Exod. XIV. 7) since it has previously been said "Behold the hand of the Lord is upon thy cattle which is in the field, upon the horses, upon the asses &c." (Exod. IX. 3).

The answer is that these (horses) belonged to those (of the servants of Pharaoh) who feared the word of God (and caused his cattle to flee into the houses. Exod. IX. 20). They were thus a stumbling-block to the Israelites: on account of which the Rabbis have said "Slay even the righteous one among the heathens and crush the head (lit. the brain) of even the best of serpents.

Because the Israelites were obliged (lit. used to) light their lamps for them (the Egyptians) therefore God brought upon them the plague of darkness; and because the Egyptians cast their (the Israelites') sons into the sea therefore God slew all their first-born sons. Why were the plagues of blood frogs, and vermin (inflicted) through the medium of Aaron? Because God said to Moses, since the waters protected thee when thou wert cast into the sea and the dust protected thee when thou slewest the Egyptian, as it is said "And he smote the Egyptian and hid him in the sand" (Exod. II. 12) it is therefore not right that they should be punished through thy instrumentality, therefore they (the above-mentioned plagues) were consigned to Aaron. Rabbi Levi has furnished us with another mnemonic for the plagues viz.:—סִכְּרוּ לוֹנֵי בִּכְחָבָּ (ס) First God drained (lit. shut up) their pools (lit. pool), (פ)

so that all happened in one complete year. All the plagues were (meted out) measure for measure. The plague of blood has already been explained. צפרדע: (They were plagued with frogs) because they used to say "bring us unclean things (lit. abominations) and reptiles. כנים: While the Israelites were sweeping the public thoroughfares and streets, their dust was turned into lice. ערוב Since they used to say unto the Israelites "hunt bears, lions and the like for us" (therefore they were plagued with ערוב). ואלדֶבֶר and with destruction: because they assigned the feeding of their quadrupeds unto the Israelites (lit. inasmuch as they marked out the Israelites to feed &c.) ואלשְׁחִין: [inasmuch as they (the Israelites) used to prepare hot and cold water for the Egyptians (to bathe therein) therefore they were plagued with boils so that they could not (bear to) touch their bodies] וברד (They were punished) with hail because they (the Israelites) used to plant fruit-trees for them (lit. the buds of fruit-trees). ואלארְבֶּה and with locusts because the Israelites used to sow for them. ואלחשֶׁךְ and with darkness, since there were very sinful men (lit. consummate sinners) among the Israelites who did not wish to go out of Egypt. God said if I openly bring a plague upon them so that they die, the Egyptians will say that he has punished them (lit. he has attacked or overwhelmed them) in the same manner as he has punished us, therefore God brought a plague of darkness upon them so that then the Israelites could bury their dead without being seen by the Egyptians as it is said "And I covered thy nakedness" (Ezek. XVI. 8).

XXXIV. Our Rabbis have said that of the ten plagues which were inflicted upon (lit. which came upon) the Egyptians, those (directly) from heaven were the plagues of hail, darkness and the slaying of the first born, those from the earth were the plagues of blood, frogs, lice and various species of flies: Three of them came from the hand of God himself (without any medium) viz. flies, pestilence and the slaying of the first-born. Through the medium of Moses the plagues of hail, locusts and darkness (were inflicted) and through the

natural (lit. a breaking away from nature) just as the fire penetrates into the cold. The locusts spread far and wide into the gates and entered into the houses of the Egyptians, and a violent simoom preceded them (lit. and in their van, was a violent simoom). ובמלחמה (Hath God assayed to go and take unto him a nation from the midst of (another) nation &c.) by war (Deut. IV. 34). This alludes to the war upon the sea as it is said "The Lord is a man of war" (Exod. XV. 3). וביד חזקה: refers to the plague of (דֶבֶר) destruction, of which mention has been made. ובזרוע נטויה: This alludes to the sword which fell upon them (the Egyptians) as it is said "For the Lord fighteth for them against the Egyptians" (Exod. XIV. 25). ובמוראים גדולים: and with great terrors, which we have previously explained to denote the care of God, which acts as a friend to the Israelites. ביד חזקה שתים The expression ביד חזקה denotes two plagues: Every two words signify two plagues which God brought upon the Egyptians, all of which were (meted out) measure for measure.

XXXIII. Rabbi Jehudah came and verified the statement (previously mentioned), saying that those plagues which were inscribed on the rod were דְּצַךְ עַדַשׁ בְּאָחָב, which are manifest (lit. these plagues are manifest) in the Torah. With respect to this they (the sages) have said that there were seven species of frogs, some smaller than others, of which the small ones crawl upon the earth (lit. dust) [fol. 44 *a*] while the large ones come out from the sea and jumping upon people pierce them with their sting (lit. the large one comes out from the sea, jumps upon people and cuts them with its sting). They have also a tail. The ערוב was composed of four species viz. flies, gnats, hornets, and another species of fly which wounds. Some say (it is divided into the following species) the lion, leopard, bear, wolf and eagle. The locust is divided into seven species some smaller than others, but they are all equally destructive (lit. what the first breaks to pieces the second also breaks to pieces). Every plague lasted seven days and between each plague there was (an interval of) one full month,

pearl(?)]. It is further said that it was square corresponding with the four letters of the Tetragrammaton so that (lit. that means) the rod which was created at twilight was peculiar, as it is explained in the Midraš.

XXXI. ובמופתים. This denotes the plague of blood as it said "And I will set wonders in the heavens and in the earth (viz.) blood and fire and pillars of smoke (Joel III. 3). דם חדם It is said that when Pharaoh exclaimed "Who is the Lord" (Exod. V. 2) that he was punished through the waters of God *i. e.* he and his host were immersed in the midst of the sea. God said thou worshipest the sea (therefore) I will first punish it (*i. e.* thy God, lit. I will be paid from it) so that it will become blood. Because they (the Egyptians) did not allow the daughters of Israel to bathe in the sea, it was therefore turned into blood; it is further said that the greatest of the miracles was that concerning blood, for both the Israelites and the Egyptians used to drink out of the same vessel (lit. one vessel) but the water was divided into two halves of which the side towards the Israelite was water while the side towards the Egyptian was blood; further they drank (only) an eighth part of the water (supplied) therefore it is said (or our sages have said) that through the plague of the blood, the Israelites became rich.

XXXII. ובמורא גדול. דבר אחר ביד—הֲנִסָּה אֱלֹהִים לָבוֹא לָקַחַת לוֹ גוֹי מִקֶּרֶב גּוֹי This denotes the visible manifestation of the Divine Presence, that is the divine favour and care which acted as a friend to them, as it is said "Hath God assayed to go and take unto him a nation from the midst of a nation (Deut. IV. 34)? במסות *i. e.* by means of miracles. באותות With signs: This refers to the water which was changed into blood but which was (really) water (to the Israelites).

בעצים ובאבנים which signifies that it rained blood heavily. The rod was changed into a תנין *i. e.* a serpent which carries before it the middle of the sea; it was the same rod which swallowed up the serpents and the rods of the magicians (of Pharaoh). ובמופתים *i. e.* with great proofs which were super-

time when he numbered the Israelites, so that there died of them 70,000 people. It was he who saw Balaam on the way near Moab when they (the Israelites) were condemned to destruction (lit. were worthy of destr.) on account of the incident of the (golden) calf, and when the five angels of destruction viz. the angels representing Ăf, Qēṣef, Ḥēmaḥ, Mašḥith, and Ḥārōn (were appointed) to destroy them.

XXIX. זה גלוי השכינה. ובמורא גדול זה גלוי השכינה—לעיניך: This denotes the visible manifestation of the divine presence *i. e.* it was revealed to the prophets; concerning whom it is said "may the Lord look upon you and judge" (Exod. V. 21) viz. Pharaoh. Further it is said "(God took unto him a nation from the midst of a nation by proofs) by signs and wonders" (Deut. IV. 34), which signifies that Moses performed miracles, signs and demonstrations in the presence of all Israel; hence the expression לעיניך.

A miracle or two was shown (lit. presented itself or fell) to a nation in (the eyes of) the world; או חנסה אלהים וגו׳ miracles followed one after the other for you, in Egypt. *i. e.* the ten plagues fell upon the Egyptians through which he brought out the Israelites, a nation from the midst of a nation, from Egypt; thus one generation was saved from the midst of another (lit. the safety of one generation from &c.).

XXX. זה חמטה. ובאותות זה המטה—האותות (ובאותות) This denotes (the miracles performed by means of) the staff. [fol. 43*b*.] Rabbi Levi said that this rod which was created at twilight God handed down to Adam in the garden of Eden, that Adam handed it down to Seth, Seth to Enoch, Enoch to Methušelaḥ, Methušelaḥ to Noah, Noah to Šem, Šem to ʿEber, ʿEber to Abraham, Abraham to Isaac, Isaac to Jacob, Jacob to Levi and Levi to Joseph. When Joseph died it was stolen from his house, but Jethro one of the magicians of Pharaoh having seen it, took it away. When Moses fled to Midian he found the rod upon which were engraved (the letters) לִצְנַךְ עִדֹּשׁ בְּאֹחֵב. It is said that this rod was made of pearl; [it is customary for sciences to be compared to

trouble) with respect to perfection (that makes it perfect) as it is said "They were naked and bare" *i. e.* they were lacking (lit. naked as regards) perfection. Another explanation: ויאצריאנו—מלאך Every messenger is taken from among men and every one who executes a command is called a messenger. לא על ידי שרף The order of the various intelligences viz the seraphim have no power over the various misfortunes (resulting from bad actions), concerning which our teacher has said that they were not separated from that which is perceived by the senses nor were they intellectually perfect. לא על ידי שליח This alludes to a prophet as it is said "I have sent unto you all my servants the prophets (Jerem. XXXV. 15). Another explanation: לא על ידי שליח וגו' "(And the Lord brought us out of Egypt) not by means of a messenger", for they did not possess the natural means (lit. preparation) nor were the materials prepared for them, (wherewith to perform an action which belonged only to God) but this was known well to God as it is said "And I will pass through the land of Egypt this night" &c. (Exod. XII. 12). This alludes to the plague of the smiting of the first-born which was the most severe of the plagues.

XXVII. זה הדבר ביד חזקה ובזרוע—דבר כבד מאד: This refers to the death of their animals because they (the Egyptians) marked out the Israelites to feed the animals so that this plague descended upon them, to save the Israelites from (the cruelty of) the keepers. They (the Egyptians) further assigned to them the work of planting trees for them (lit. they marked them out to plant buds) but a plague of locusts and the cold seized hold of them so that the Israelites might he spared (lit. liberated from) this (work). There were some Egyptians who while they were worshipping the(ir) animals were smitten with destruction; and it is said that the idols (lit. the objects of worship) of the Egyptians fell down upon their faces during that night.

XXVIII. זו החרב .ובזרוע נטויה—ירושלים This was the sword of the angel of death who saw David at Jerusalem at the

"And he brought us out of Egypt not through the instrument of a messenger of God" (*i. e.* an angel) and further it is said וישלח מלאך "and he sent a messenger and he brought us out". We must know (lit. know) that the word מלאך refers to Moses. The difficulty (lit. difficulties) that *Moses* brought them out of E. and that the plagues were inflicted by *him* is solved by the fact that, in the words לא על ידי מלאך only the plague of the smiting of the first-born was meant to be alluded to, [lit. his intention was (directed) to the smiting of the first-born] which was inflicted (lit. done) by another (being): thus it was not through the medium of a messenger although we know that Moses was a messenger. That is one reply.

לא על ידי שרף It was not through the medium of a Seraph *i. e.* of one belonging to the band of angels, as it is said "And one of the angels flew to me" (Isaiah VI. 6) in which the word שרפים is used. They are called שרפים only in the sense of punishing; as those who punish the evil-doer, so that he informed us that this punishment viz. the smiting of the first-born was inflicted upon them by another being, [fol. 43*a*] the proof of which (may be seen) from the verse "And I will pass through the land of Egypt this night and I will smite all the first-born in the land of Egypt (Exod. XII. 12). Another explanation: How can we reconcile the statement "(And God brought us out of Egypt) not by means of an angel nor by means of a messenger," with the statement which says וישלח מלאך and he sent an angel, which is a contradiction? [For how can it then be the Divine Providence (who brought us out)]. The answer is that we must know (lit. know. Imper.) that the expression וישלח מלאך is an allusion to Moses through the medium of whom we went out of Egypt. The signification of the above-mentioned (statement) is (lit. with reference to what has been said here, its signification is) that there are no souls which belong to the celestial Sphere itself since all souls belong to the universal soul (further) there was no soul that was perfect until it was troubled about it (viz. perfection) it is then the care (or

made him to suck honey out of the rock and oil out of the flinty rock" (Deut. XXXII. 13). Thus they grew up, and it was they who said "This is my God and I will build a habitation for him" (Exod. XV. 2):

XXV. וירא אלהים את בני ישראל וגו׳ Our Rabbis of blessed memory have narrated that Rachel the grand-daughter of Methušelaḥ was treading in the mire with her husband who was ill, when her children fell down into the mire; and having trodden upon them she uttered a loud cry before God and God heard her cry. Then God knew that he had brought an end to the servitude of the Israelites. ואת עמלנו (And he saw) our labour *i. e.* their travailing in the bearing of children for they used to kill their infants without any compassion; concerning them it is said "a nation of fierce countenance (which shall not regard the person of the old) nor show favour to the young" (Deut. XXVIII. 50). They (the Rabbis) have said that the magicians of Pharaoh caused it to enter into the mind of Pharaoh by means of their witchcraft, that the saviour of Israel would in the future be punished through water; Pharaoh therefore issued a decree that every male child that was born should be cast into the river; but they (the Egyptians) did not know the actions of God, who alters the times, that he (Moses) would be judged at the waters of Meribah.

וְאֶת לַחֲצֵנוּ (And God saw) our oppression *i. e.* he (Pharaoh) oppressed us through the instrument of those chiefs, the infidels (or deniers), for they reduced us to straits and did not permit us to go out nor to sleep; they moreover imposed a tax upon the Israelites so that they should not go up from the land of Goshen, and in most cases they placed guardians and women over them, one outside and another inside as it is said "And every woman shall ask of her neighbour and of her that sojourneth in her house" (Exod. III. 22). Further God said "Speak now in the ears of the people and let them ask every man of his neighbour and every woman of her neighbour" (Exod. XI. 2).

XXVI. וראצראנו ו"ל וגו׳. וראצראנו ו"ל ממצרים — שפטרם אני ו"ל

(the Rabbis) say that he was plagued with leprosy. Now he had three counsellors who were prophets viz Job, Jethro and Balaam. On taking counsel with them as to what his remedy should be, Balaam said "Thou canst not obtain any cure until thou slaughter some of the Jews and taking a pool full of their blood bathe thyself therein: then shalt thou be healed. [fol. 42b] At this Jethro fled and was therefore saved (from the wrath of God). Balaam gave evil counsel and was therefore killed. Job was silent and his silence was like the majesty of God.

זו פרישות דרך ארץ This signifies the deprivation of the rights of conjugal love. Because Pharaoh and his people rose up and issued this decree that every child that was born should be cast into the river: When Amram and his judicial brethren perceived this they made a decree against themselves with the intent to prevent any increase and consequently divorced their wives. Miriam (on being acquainted with this) immediately said to her father, Pharaoh has made a decree against the males but you have decreed against both males and females. Pharaoh issued decrees the fulfilment of which would be doubtful but you have made decrees the fulfilment of which is certain, (lit. Pharaoh made doubtful decrees but you have made decrees of certainty). Your decrees are more stringent than those of Pharaoh. Moreover I have seen through the medium of the Holy Spirit that the one who is about to be born to thee will be the saviour of Israel; Amram thereupon went forth and brought back his divorced wife Jochebed as it is said "And there went a man of the house of Levi and took to wife a daughter of Levi. And the woman conceived and bare a son" (Exod. II. 1). She was 130 years old when the signs of youth appeared in her. Another explanation: Our sages of blessed memory have said that the children that were born were cast into the sea alive, but the sea cast them into the wilderness, where God prepared for them clean animals which suckled them in the desert. It is further said that through the greatness of the miracle "He

(the lives of) their workmen, for sometimes one fell down from the building and died; and sometimes (a part of) the building fell upon him. ערי מסכנות signifies store cities. פיהום *i. e.* (פִּי תְהוֹם) the mouth of the deep opened and swallowed them. Whatever they built the waves destroyed (lit. took hold of). ורעמסס Whatever work they had done [during the day] was destroyed (lit. melted) [during the night] for the sea had rendered it soft. ויתנו עלינו עבודה קשה And they imposed a rigorous servitude upon us; this alludes to the work of building which was more difficult than all other branches of labour. It is further said that men enslaved women and women men. בפרך *i. e.* First they gave them their work and afterwards their wages. ונצעק אל ה' וגו' Then they turned themselves to God and he removed their grief from them. וירח) בימים הרבים וגו') "And it came to pass after the process of time (lit. after many days) viz 140 years (that the king of Egypt died, Exod. II. 23), that is to say from the time of the death of Joseph the righteous, until Moses stood before Pharaoh; and the Pharaoh here mentioned (in the text) is Joseph, for as soon as Joseph died the children of Israel cried on account of the servitude since they (the Egyptians) imposed upon them the Egyptian bondage. וַיֶּאֱנְחוּ *i. e.* They sighed on account of the severity of their servitude. ותעל שועתם And their cry went up *i. e.* God heard their prayer because they were oppressed. נאקתם: (And God heard) נאקתם *i. e.* their sobbing and remembered the covenant of their forefathers which he made with every one (of them) and had it not been for the merit of our ancestors we should have been (to this day) subjected to an enemy. Thus the Israelites were redeemed only through the merit of their ancestors. So also in the days of the Messiah they will be redeemed only through the merit of their forefathers as it is said "And I will remember the covenant of Jacob, Isaac and Abraham and I will remember the land (Levit. XXVI. 42).

XXIV. וימת מלך מצרים And the king of Egypt died. They

Another explanation refers ושערך to Miriam. They (the Israelites) were redeemed from Egypt only through the merit of their ancestors. The word וירשו signifies that they tortured us through the instrument of those (lit. these) governors, the infidels whenever they thought of the Israelites. There were moreover many corrupt men (lit. men belonging to corruption) who were physicians (and) who turned against them and killed their infants so that they should not increase.

ונלחם בנו וגו׳ *i. e.* they will join (lit. be assembled with) the enemy so that the Egyptians will go up (or be driven away) *from their land*; the expression ועלינו ought to have been used but in order not to forbode the reality of their being driven out of their own land (lit. so that they should not open the mouth of Satan [against them]) the expression וְעָלוּ וגו׳ [and *they* (the Israelites) will go up out of their land] and not וְעָלִינוּ (and *we* shall go up) was used.

Notice (lit. know) that these 400 years are divided into three parts of which (1) the time of their sojourning dates from the birth of Isaac until the death of Joseph which is (a period of) 260 years; (2) from the death of Joseph till the birth of Moses our instructor a period of sixty years' servitude, (3) and from the birth of Moses, eighty years of servitude and affliction; a mnemonic for this is the number of years of the life of Miriam, who was thus called on account of the servitude imposed upon them (the Israelites) by the Egyptians.

XXIII. וירשרמו עליו וגו׳ this has been agadically explained to mean (lit. it teaches) that they (the Egyptians) took a brick and placed it upon the shoulder of Pharaoh, in order to break the heart(s) of the Israelites; for the seers argued thus (lit. thus said):—Since Pharaoh who owns the kingdom carries brick(s) upon his shoulder how much more so ought the Jews. Another explanation: The expression שרי מסים is employed for taskmasters, because they caused the hearts of the Israelites to melt.

ויבן ערי מסכנות And they built store cities which endangered

by it (till the buriers have buried it in the valley of Hamongog)" Ezek. XXXIX. 15 (in which passage the word צִיּוּן from the same root [צָוָה] as מצויינין, is used). Also from the following instance (it may be seen that the word מצויינין signifies they were marked out, or known):—They placed signs upon the graves with the intent that the priests should be warned through them not to defile themselves with the dead.

Another explanation is (that they were marked out) in order that their doors should not be placed opposite each other, lest one should notice the wife of his neighbour.

פרו וישרצו וגו' *i. e.* they gave birth to six children at once [on account of the greatness of the miracle which was manifested to the Israelites]. Thou canst either compare them (the Israelites) with the greatest of the reptiles viz the adder which bears six at a time or with the smallest of them viz the scorpion which produces sixty at a time. Saadja of Fayyum said that they used to give birth to twelve at a time and infers it from the verse פרו וישרצו וירבו וגו' in which each word represents two; and on account of the great fruitfulness among them [fol. 42a] it is further said that the land viz the land of Egypt was filled with them; even the whole extent of the land could not contain them. ותרבי ותגדלי וגו' (Ezek. XVI. 7) *i. e.* thou didst multiply with regard to sons, and didst become great in daughters. (The words) וַתָּבֹאִי בַּעֲדִי (and thou didst attain to ornament) refer to the spoil of Egypt; עֲדָיִים (ornaments) alludes to the spoil of the sea (*i. e.* the spoil taken when they were at the red sea) when the Egyptians pursued them.

The text continues שָׁדַיִם נָכוֹנוּ (thy breasts were formed) which refers to Moses and Aaron who suckled the infants. וּשְׂעָרֵךְ צִמֵּחַ "and thine hair was grown" alludes to the termination of the slavery and the dawn of the redemption (lit. the time of the end for redemption).

ואת עֵרֹם when thou wast naked *i. e.* devoid of good deeds, וְעֶרְיָה and bare *i. e.* free from the Torah, which signifies that they were devoid of knowledge and (free from) work.

future generations of the world (*i. e.* the gentile nations) indispensable for Israel('s welfare) as it is written "And nations shall come to thy light (and kings to the brightness of thy rising." Isaiah LX. 3). Another explanation: "They shall be as numerous as the stars." Insomuch as the stars are spread (over the whole heaven), so do the Israelites spread themselves abroad, the prophets (send abroad) sages, and sages their pupils. Another explanation: Why are they compared to the stars of the heaven and to the dust of the earth? In order to teach thee (lit. to tell thee) that whenever they perform the will of the Omnipresent they are exalted above, to the canopy of heaven. Thus he (Moses) said "(If thou wilt hearken diligently unto the voice of the Lord thy God etc.) the Lord thy God will set thee high above all the nations of the earth" (Deut. XXVIII. 1). In the same manner the angel of God spoke to Daniel "And they that turn many to righteousness (shall shine) as the stars" (Dan. XII. 3). But whenever they do not perform the will of the Omnipresent they will be used as an object to be trampled upon by all, like the dust which is trodden upon by all. Another explanation: Just as in the case of the stars, (although among themselves) one may be greater than the other (yet) when the sun shines they are (all) outshone by its brilliancy so among men (lit. here), one may have been greater in wisdom than another, but when the great prophets arose the sages then sank into insignificance (lit. were annulled); again just as the earth consumes all species of metal while it remains firm itself, so do the Israelites destroy nations (lit. the nations of the world) while they themselves still exist. Further just as the earth prevails against all those who tread upon it, so do the Israelites prevail (lit. so are they raised) against all those by whom they were enslaved.

XXII. מְצוּרִינִין שָׁם *i. e.* they were known and recognised (lit. became known) through their ways; which translation is borne out (lit. derived) by the following verse:—"(When any man seeth a man's bone) then he shall set up (lit. build) a sign

had evil intentions towards Jacob and his family). Further it is said "And the Syrian (Laban) had nearly caused my father to perish" (Deut. VI. 5) for he sought the death of Jacob, but was pardoned. The text continues שלא ירד לחשתקע וגו' Jacob did not go down to dwell in Egypt with any other idea, than to be away from the place of the famine which was then (lit. in those days) prevalent.

וישבו נא עבדיך וגו' "We pray thee let thy servants dwell in the land of Goshen" (Gen. XLVII. 4) the land which Pharaoh gave as a security to Sarah when he took her away, as it is said "And the woman was taken into Pharaoh's house" (Gen. XII. 15). Another explanation:—שלא ירד לחשתקע signifies that he only had the intention of dwelling in Egypt (lit. he tarried for dwelling) for a short space of time.

Our sages of blessed memory have said that the Israelites were enslaved in Egypt for (a period of הדו) 210 years (as a mnemonic) with reference to what Jacob said to them רְדוּ שָׁמָּה (Gen. XLII. 2) "Go down thither" *i. e.* they prove it from the age of Jochabad; since she was born between the walls and was 130 years of age when Amram caused her to give birth (to Moses), and Moses was 80 years old when he spoke to Pharoah, which (together) amount to 210 years.

XXI. [fol. 41 b] במתי מעט—לחצרים אתם That (the foregoing) was an agadic explanation of the text ארמי אבד אבי וגו' the aim of which was (to explain) the departure from Egypt. He (the reader) then commences to recite במתי מעט וגו' which signifies that when they entered the land of Egypt they were but few, but when they departed, they were many.

They were like the stars of the heaven in point of number and perfection. But since they were a strong body of men drawn from different tribes, there were consequently very many of them who were corrupt (lit. who belonged to corruption). They were compared to the dust of the earth. Concerning this statement our sages have said in praise of Israel that just as plants grow only in earth (*i. e.* just as earth is indispensable for the growth of plants), so are the

ודור רביעי ישובו הנה "And the fourth generation shall return hither" Gen. XV. 16 *i. e.* they shall dwell in Egypt for three generations [fol. 41 a] and in the fourth generation they will go out from Egypt; these generations are, the generation(s) of Qehath, Amram and Moses while Gershon the son of Moses represents the fourth generation which entered the land of Israel (*i. e.* Palestine). ואחרי כן יצאו ברכוש גדול *i. e.* they shall go out from Egypt with great property (lit. with abundant cattle).

With reference to the passage וגם את הגוי אשר יעבדו וגו' as the nation which they were destined to serve was none other than the Egyptians who enslaved Israel, God informed Abraham, that he would be avenged of them through the ten plagues and other calamities besides; and this is what is indicated in the words דָּן אָנֹכִי by which God hinted to him (Abraham) that all the plagues should be inflicted by means of the staff; for the arithmetic value(s) of the words דן and מטה are equal.

XIX. והיא שעמדה וגו'. והיא שעמדה—בירדם It is this same promise (the חבטחה, פּרשׁה mentioned above) which has been the support of our ancestors &c. It was a decree which was made against us (at the covenant) between the pieces. As to the cause of this, the sages of blessed memory have asked (lit. said) why were the Israelites enslaved in Egypt for a term of 210 years? Because Abraham our ancestor inflicted compulsory service upon scholars (lit. pupils of the sages) *i. e.* upon Eleazar, which signifies that he was forced into servitude. With reference to this it is said "And he (Abraham) led forth his trained men" (Gen. XIV. 14).

XX. צא ולמד מה בקש—בארץ גשן Why does one always (lit. through all generations) recite, (that part of the Haggadah commencing) "Come and learn (what Laban sought to do etc.) how Laban sought to exterminate all?" Because he (Laban) said "These daughters are my daughters and the children my children (. . . . what shall I do to these this day and to their sons which they have given birth to" Gen. XXXI. 43, which is interpreted to mean that Laban

It is written "And Sarai dealt hardly with her" (Gen. XVI. 6). On account of her, the descendants of Sarah were afflicted and were enslaved in Egypt, therefore it is written concerning them, that Jacob and his children went down to Egypt (Josh. XXIV. 4).

XVIII. ברוך שומר הבטחתו—ברכוש גדול Praise be to the keeper of his promise which he made to Abraham our forefather, when he said that "thy children will be strangers in a land which is not theirs for 400 yrs.", (Gen. XV. 13) for He is acquainted with everything that happens, before it takes place (lit. with whatever happens &c.). It is further said that God calculated the end (of the servitude, when the redemption was to take place).

The covenant made with Abraham is called בין (ברית) הבתרים on account of (lit. with reference to) the expression used וַיְבַתֵּר אֹתָם בְּתוֹכָךְ "And he divided them in the midst" (Gen. XV. 10). The text continues ארבע מאות שנה "And they shall afflict them for 400 years" but we find that they dwelt in Egypt (for a term of) only 210 years represented by (the mnemonic) הדו׳. But the proof of this, that the number decreed for them was 400 years is that the calculation commences from the time of Isaac's birth, as it is said "For thy seed shall be a stranger" &c. *i. e.* from the time when he (Abraham) will have issue. Now the number of years (lit. days) of Isaac's life was 180, during which time he had not gone (lit. entered) into servitude, and he died at the time when Joseph stood before Pharaoh, as we gather from the verses of the Torah. Now there was a famine which lasted sixteen years (lit. sixteen yrs. of famine), in the tenth year of which they went into servitude; consequently when thou addest 10 (years) to the life of Isaac, it amounts to 190 years, and that which remains of the 400 are 210 years, after having deducted (the) 190 years during which they had not entered into servitude. The mnemonic for this (the time of their servitude) is (represented by) הדו׳. And 30 years added to the 400 years brings us back the time of the covenant between the pieces.

Isaac, Jacob and Esau." Ishmael and the sons of Qeturah are not mentioned, because they were not the sons of the same mother, while Jacob and Esau were (born) of the same mother. Rebecca was a perfectly righteous woman, upon whom the divine spirit rested (lit. the divine spirit was with her) with reference (especially) to what she said (to her son Jacob) "upon me be thy curse, my son" (Gen. XXVII. 13) which the Targum (Onkelos) renders: עֲלַי אִתְאֲמַר בִּנְבוּאָא דְּלָא יֵיתוּן לְוָבַיָּא עֲלָךְ בְּרִי "It has been told to me through a prophecy that no curses shall come upon thee, my son". She was moreover one of the (following) seven prophetesses Sarah, Rebeccah, Rachel, Miriam, Deborah, Ḥannah and Ḥuldah. Ḥuldah was thus called because she used to conceal herself in the synagogues and houses of learning, in order to listen to the words of the Torah, until she was perfect and became a prophetess. ואתן לעשו את הר שעיר "And I gave unto Esau Mount Seir (for his possession)." Since the inhabitants were at the height of rebellion, God destined Esau for them as a cause (of the rebellion), for he was related to them through Oholibamah the daughter of ʿAnah the daughter of Ṣibʿōn (Gen. XXXVI. 2) and was begotten from a father and his son, all of whom were steeped in immorality. ʿAnah was one who bred mules, as a consequence of which Esau treated them violently, and killed all those who remained, with the exception of Timna the sister of Lotan (Gen. XXXVI. 22). Another explanation of the same passage:—our sages allege it (as a reason for his inheritance), because Esau turned his weapons away from Jacob when he returned from Laban, as it is said "And he went into a land (away from his brother Jacob" Gen. XXXVI. 6). With reference to the passage "And Jacob and his sons went down to Egypt" (Josh. XXIV. 4), this was a result of the slavery that was forced upon Hagar, although she was a descendant (lit. daughter) of kings, the daughter of Pharaoh. She was called המצרית because Pharaoh presented her to Sarah and said to her when he took her away from Abraham, this is thy reward.

Then Joshua said to them, Behold your ancestors of old (lit. first ancestors) were deniers and used to worship idols, which were of no advantage to them, until the birth of Abraham who when three years of age commenced to ponder in his mind *i. e.* he reflected upon the nature of the being who moves the celestial spheres, and of him who governs them. And when he was forty years old he recognised their creator. He knew that God existed in the world, and that He rules absolutely, over all existing things. They (the sages) have proved (the above assertion) that Abraham was three years old (when he began to reflect), from the passage עקב אשר שמע אברהם בקולי (because Ab. hearkened unto my voice Gen. XXVI. 5) in which it may be seen that the arithmetic value of the letters of the word עקב is equal to the number of years of Abraham's life less three years. Those who say that Abraham was forty years of age (when he recognised the creator of the world) prove it from the (same) passage עקב אשר וגו׳. Our sages of blessed memory have said "Grasp the inner meaning and reject that which is upon the surface" (lit. grasp that which is hidden and cast away that which is found). Thus (lit. because) in the word עקב the last letter of the word עין ('Ain) is Nun, that of the word קוף (Qoph) is Pé and that of the word בו (Beth) (in which the Vav has interchanged with the letter Yad, similar to the interchange of the same letters in קריאי קרואי; ללון פנואל פניאל) is Vav.

[fol. 40b] The text continues "And I led him through all the land of Canaan" (Josh. XXIV. 3) *i. e.* (when) he (Abraham) entered (lit. encompassed) the land of Canaan, the people then applied themselves to the worship of the supreme God and refrained from the worship of idols in which there was no advantage. It is further said "And Abraham passed through the land (Gen. XII. 6) and it is said "And the Canaanites and Perizites were then dwelling in the land" (Gen. XIII. 7), for the Canaanites wished to restore(?) the worship of idols. The text continuing ואתן לו את יצחק [Kᵉtīb ואתן but Qᵉrē וָאֶתֵּנָה] points to (the birth of) Isaac; "and I gave to

is said, "And Esau I hated" (Malachi I. 3) and it is further written "The pride of thy heart has deceived thee." (Obad. v. 3) which the Targum (of Jonathan) renders (lit. and we translate it) רִשְׁעַ לִבָּךְ אַטְעֵנָךְ the wickedness of thy heart has caused thee to go astray. The expression בעבור זה refers to the Paschal lamb *i. e.* on account of that which God, blessed be he, commanded me, did I go forth from Egypt. The simple one is compared with Jacob (lit. returns or refers to J.) for it is said, "And Jacob was a simple man, dwelling in tents" (Gen. XXV. 27). All these foregoing explanations are Midrashic. The following question may be raised:—How canst thou in this commentary of thine (reasonably) instance such men as Jacob, Solomon and Esau (with whom to compare the simple, the wise and the wicked son)? The comparison however is made, only with the idea of telling thee of one whose deed(s) were like Jacob's, of another whose wisdom was like Solomon's and of another whose wickedness was like Esau's. To a greater or less extent thou canst answer all thy questions in a similar manner to the responses given (lit. written) in Agadic literature. I have not given any explanation to שאינו יודע לשאל because thou knowest that the majority of people know how to ask, of their own accord and by means of their own knowledge; but with regard to the others, examples of each are likely to be found among the Israelites (lit. it is possible that there are such among the Is.) as it is said "Thy temples are like a piece of pomegranate" (Cant. IV. 3) which contains both good and bad things; so are the Israelites (lit. just as there is in the midst of the pomegranate, that which is good for food, and that which is fit to be thrown away, so &c.):

XVII. מתחלה ע"ז וגו' מתחלה—מצרימה. The text commences with rebuke (lit. that which is shameful) and concludes with praise.

The first part of the previous passage of the Haggada which says "And Joshua spoke to all the people" &c. (Josh. XXIV. 2) refers to the time when they entered Palestine.

XIII. 8). Do thou ever at first make him acquainted with all the commands (concerning the Passover).

XVI. The expression ביום ההוא is used with the idea of preventing one from thinking that a father must commence to inform his son from the beginning of the month (Nissan). Is he perhaps enjoined (lit. empowered) to do this from the first day of the month, or while it is yet day, or before this day (*i. e.* before the day commences). The answer is, that the explanation enjoined, is to be given only at the time when both the unleavened bread and the bitter herbs are before thee (lit. bet. thy hands). (Therefore) the text continues בעבור זה on account of this, in which the word זה alludes to the Paschal lamb which God ordered to be slaughtered in Egypt, as it is said ("And the Lord passed over etc.) and he saw the two door-posts" (Exod. XII. 23) which served as two witnesses that Israel went forth from the path of affliction.

Since they (the Egyptians) used to worship the constellations of Taurus and Aries, they consequently would not approve of the sacrifice (of these animals); concerning this (therefore) it is said: "Lo shall we sacrifice the abomination of the Egyptians before their eyes and they will not stone us?" (Exod. VIII. 22). Another explanation is, that the wise one spoken of is compared to Solomon (with regard to wisdom), for it is said, that "Solomon was wiser than all men" (1 Kings V. 11).

The explanation of the word אפיקומן as an abbreviation is as follows:—the Alif represents the word אגוזים nuts, the Pé פירות fruits, the Yad יין wine, the Qoph קלויות roasted things, the Mem מים water, the Vav ובשר (and) meat, and the Nun נרדים spikenard; all these and even other kinds of food are forbidden to be tasted, after having eaten the piece of unleavened bread (at the end of the meal) of the size of an olive, with the exception of water, which may be drunk if one is thirsty. The wicked one (according to another explanation) is compared with Esau the wicked; for (lit. as) it

angry with him, gnash thy teeth fiercely at him and say unto him, that with reference to the reason for the (presence of the) paschal lamb, God performed all these miracles for *me*, but if *thou* hadst been in Egypt and hadst been connected with the disobedience, thou wouldst not have been brought forth from Egypt; and mark, that there were wicked men of the Israelites who were stiffnecked and (consequently) were not brought out from Egypt; (moreover) when they were agitated against Moses and Aaron, God immediately brought a great pestilence upon them during the plague of darkness. Moses besought the mercy of God on their behalf, but He replied "By thy life I will not leave thee a trace of them." There remained of them, but Dathan and Abiram, two exceedingly wicked brothers, who survived until the earth swallowed them and all that belonged to them, in the wilderness. There was not a trace left of them. Concerning them it is said "When the wicked perish, there is shouting for joy" (Prov. XI. 10). The death of these accursed people is a benefit to the world, lest they gratify themselves with their wickedness.

What does the simple one say, who takes an intermediary place among men, who is neither perfect not imperfect? He says what does the ceremony (lit. work, action) of this night mean? Do thou accordingly tell him that the exalted one brought us forth from Egypt with a mighty strength. Reference to the simple son is found in the text:—"When thy son shall ask thee to-morrow saying, "What is this" (Exod. XIII. 14), in which instance the singular, בֵּן is significantly used (lit. the word בֵּן is mentioned). But with reference to the wicked son, the plural, בָּנִים is used at it is said "And it shall come to pass when your children shall say unto you, what mean you by this service?" (Exod. XII. 26). Concerning the one who has not the capacity to ask, *i. e.* the ignorant one who has absolutely no knowledge, [fol. 40a] do thou begin for him as it is said "And thou shalt tell thy son (on that day saying. Because of what the Lord did for me etc.)" (Exod.

הכתוב a scriptural decree, is in every instance (lit. place) difficult (to explain). What are technically called משפטים comprise all the decisions (or judgments) which are contained in the Torah (viz) laws relating to monetary matters, laws relating to fines and laws relating to bodily punishments. They are all contained in the Torah which is a testimony against Israel, and concerning which (Moses) said "Take this book of the law (and put it by the side of the ark etc.) that it may be there for a witness against thee" (Deut. XXXI. 26). It is further said (in proof of the former statement that the law is to act as a testimony) "the ark of the Testimony" (Exod. XXV. 22; XXVI. 33. 34; XXX. 26; LX. 21 etc.) which contains the Torah; "The tables of the Testimony" (Exod. XXXI. 18; XXXIV. 29) and again "The tabernacle of the Testimony" (Exod. XXXVIII. 21; Numb. I. 50. 53; X. 11); all these are a witness against Israel (*i. e.*) if ye will hearken it will be well with you, but if you will not hearken, I will make known to you (the punishments).

XV. The wise one asked (lit. said) what are the testimonies and the statutes and the judgements which our God has commanded you: (By using the words our God) he thus identifies himself with (lit. includes himself among) the Israelites, therefore do thou tell him of the laws of the Passover; answer him with all the decisions of the Passover, (tell him) what happened to Israel and of those mighty miracles which took place among them; but an explanation is not necessary except of that which says: אין מפטירין אחר חפסח אפיקומן we must not have any dessert (brought) after (having eaten) the Paschal lamb. The word אפיקומן is composed of two words (viz) אפיק and מין *i. e.* one should not taste any kind (lit. anything) of fruit or anything else after the unleavened bread. What does the wicked one say "What is this celebration of yours?". Since he excludes himself from Israel and inclines to the freedom (from religious duties) and to incredulity, so do thou accordingly gnash thy teeth at him (lit. make the teeth blunt *i. e.* through gnashing them), be

points to) God, since the arithmetic value of the letters of the word מקום is equal to the arithmetic value of (the squares of the letters of) the Tetragrammaton. Thus the value of the letter Yad squared amounts to one hundred, that of Hé squared, and Vav squared and the last Hé squared altogether amounts to one hundred and eighty six, which is equal to the value of the word מקום. Understand this: God, praise be to him, who gave us the law which makes us perfect, said that the Torah alludes to four sons each having his own peculiar characteristics (lit. the Torah speaks, corresponding with four sons) one is wise, another wicked, another simple and one who does not know how to ask. [fol. 39 b] The signification of this is, that the world is not free from both the wise, the condemned (lit. cursed) and from him who holds an intermediate place (*i. e.* who is neither wise nor wicked); the simple one, is he who possesses no knowledge, but is as ignorant as the hard earth which is neither sown nor mown. Corresponding with them (the four sons) are the four species of plants connected with the Lulab (palm). The citron is compared to a wise man, in whom there is learning combined with good actions *i. e.* he is perfect in both physical and intellectual virtues (lit. natural and rational virtues). The myrtle is compared to an ignorant person who possesses physical virtues (only), like the myrtle which has a good odour but no taste. The citron has both smell and taste; the palm has a taste but no odour, like the simple one who possesses learning but not good deeds. The willow has neither taste nor perfume like a worthless fellow who has neither physical nor intellectual virtues. It is further compared to him who is incapable of putting a question *i. e.* a simpleton who is just like an animal.

The statutes are such precepts the reason of which is hidden *e. g.* the statute concerning the red heifer, and the goat which is sent forth (into the wilderness, as a scapegoat). There are many such (precepts) the reason of which, is not revealed, so that we say, that what is technically termed גזרה

dilate [fol. 39 a] upon the narration before the meal, lest the children fall asleep. (They should partake of their meal before dilating upon the departure) although they may eat it without having the full intention of doing so: but after the meal it is permitted us to prolong the narration at our pleasure (lit. very much). Maimonides however, permits one (to eat unleavened bread the whole of the night).

XIII. אמר להם ר׳ אלעזר—את רמות המשרח: Rabbi Elazar ben Azariah said to them, "On account of the greatness of my learning, in the sciences, which has worn out my body, I have become like one of seventy years, (but) I have not heard of this idea, that the departure from Egypt should be mentioned in the night, until Ben Zoma came and explained it to us; he has also explained this idea in the Tractate Berachoth. Another explanation: It is said in the text כבן שבעים שנה but not בן שבעים שנה [that is to say, he was not really seventy years of age, but on account of the greatness of (his) learning in the Torah, he quickly became old, while the hair of his head and his beard were black]. Our sages, peace be with them, have said, that on a certain occasion they installed R. Elazar ben Azariah in the council of the Sanhedrin who were all old men, while he was young (lit. of black hair), so that he blushed (lit. was ashamed) before them, and prayed to God that his hair might become white like theirs, and it became white: thereupon he was like an old man of seventy years of age when he said, I did not know that the celebration (lit. mention) of the departure from Egypt took place in the night until Ben Zoma explained it, and proved it from the words למען תזכר את יום צאתך כל ימי חייך; the words ימי חייך refer to the days, but the addition of the word כל includes also the nights. Our sages have offered a second explanation viz. that the words ימי חייך refer to this world, while the word כל includes the days of the Messiah, *i. e.* the memorial of the departure from Egyt shall last for ever, it will not he forgotten in the length of time.

XIV. ברוך המקום—מונחין לפניך: The word מקום refers (lit.

reply to מה נשתנה וגו׳ mention of which has been previously made. He (*i. e.*: the one who replies) says that this (ceremony of Passover) is kept, because we were enslaved in Egypt with clay and bricks and similar things, as slaves of the unyielding soil; then God brought us forth with a mighty hand and an outstretched arm, and had he not brought us out of Egypt, then assuredly we and our children would have remained in servitude until this very time; and although we are acquainted with this reason viz. the departure from Egypt, yet it is incumbent upon us always to consider and reflect upon this night and to prolong it as long as we are able, in accordance with the text "He who prolongs the recital of the departure from Egypt, behold he is to be praised". The meaning of the word משובח is "praised" *e. g.* "And they praised her to Pharaoh" (Gen. XII. 15) which the Targum renders: וְשַׁבַּרוּ יָתַהּ *i. e.* they praised her.

XII. מעשה ברבי אלעזר—של שחרית: Why is there mention made on this night of a long description (of the departure from Egypt)? Because it is related that among the sages, an event happened in a city the name of which was Benê Barak, where they were discussing (lit. informing each other, of) the characteristic of the redemption the whole (lit. the length) of that night, until their pupils came and informed them that the time of dawn had arrived. This incident has only been mentioned with the idea of presenting a tradition (as well) as we are able. The above incident (relating to the prolonging of the recital of the departure from Egypt) refers to the time after midnight, as it is said in Oraḥ Ḥayyim § 477 why is it prohibited after midnight (to eat of the unleavened bread which is preserved as the last morsel to be eaten during that evening)? Because it is a commandment from the Torah (to eat it before midnight). A child who is able to eat unleavened bread is obliged to do so, but if they prolong the narration of the departure from Egypt, the children will fall asleep and will thus be prevented from being initiated into the precepts. Therefore those who are grown up should not

eat) unleavened bread only; on the other nights (of the year) we eat other kinds of herbs but on this night, only bitter herbs; on the other nights we do not lean while eating while on this night all of us lean; [fol. 38b] all this difference which is made on this night, is (intended) for the public manifestation of the freedom into which God liberated us from the hand of the Egyptians, and which we were incapable of bringing about ourselves, while we were subjected in slavery to Pharoah. Therefore when God was desirous of the freedom of (his) people from Egypt, he announced glad tidings unto them, through the medium of Moses our instructor, peace be with him, for the sake of his covenant with Abraham, Isaac and Jacob, so that they went out from under the hand of the Egyptians; and just as He announced good tidings to them through the medium of Moses our teacher, peace be with him, in the same manner will he make us rejoice through the medium of the son of David our master, who will bring us forth from slavery to freedom, from among the nations, as it is written "And I will bring them out from the peoples and gather them from the countries and will bring them into their own land (Ezek. XXXIV. 13).

מוסבין: *i. e.* they lean, similar to the custom of kings who lean on their left side *e. g.* "while the king was (reclining) on his couch" (Cant.I.12); again "Hezekiah turned his face to the wall" (Isaiah XXXVIII. 2). Then the informed one (lit. the knowing one) replies and narrates what befel us in Egypt, and what happened to Jacob our ancestor while with Laban, and the description of the redemption, in this order.

How is this night known from all (other) nights? in that our ancestors went forth from Egypt, from the house of bondage; and what did they do? They used to mix the straw with the bricks and the bricks with the straw; (and) for whom? For Pharoah the perfectly wicked one, the despotic one; but God liberated them with a powerful hand and an outstretched arm.

XI. This is the answer משובח — עבדים חיינו: *i. e.* This is the

idea of the Haggada (lit. the explanation of &c.) is briefly stated (or is made known) in the text commencing והגדת לבנך "And thou shalt tell thy son": The explanation of the word בבה"ג as an abbreviation, is as follows:—The first Beth represents the two nights (of Passover) the second Beth the two dishes; the Hé the five cups (of wine); the Yad the ten plagues; another explanation of the Yad is that it represents the ten trials by which our ancestor Abraham was proved, the result of which was, that the Israelites went out of Egypt through his merit only. A still further explanation is, that it represents the ten temptations with which our forefathers tempted God as it is said, "They have tempted me these ten times" (Numb. XIV. 22); the Lamed represents the thirty days during which they (the Israelites) ate the (unleavened) cake; the Vav refers to the scriptural commandment which says "Six days shalt thou eat unleavened bread (Deut. XVI. 8). Another explanation refers it to the sixth hour of the eve of Passover, until which time, the people search for leaven. It is necessary that he (the master of the house) should make a change on this night *e. g.* there may be distributed among the children, things fried, nuts and almonds and similar things, that they may vie with each other in seizing the unleavened bread from each other's hands. They raise the table before they eat, in order that the children may notice it and ask what the reason of it is. This ceremony is performed (lit. the description of this is) in order that the son may ask his father, the pupil his teacher, the wife her husband, and the informed man, himself, for information concerning this night.

X. מזסבדין—מה נשתנה This is the question, and the reply is עבדים היינו וגו' (p. 16), Now מה נשתנה הלילה וגו' signifies (the following):—In what does this night differ from all other nights, on which it is not in accordance with custom to dip bitter herbs (lit. which is in accordance with custom that herbs have no dipping) whilst on this night we dip bitter herbs twice in the mixture. On all (other) nights we eat either leavened or unleavened bread while on this night (we

let him come and eat of this unleavened bread, for the Targum translates the word רעב by כַּפְנָא (hunger, famine). With regard to the Israelites (themselves) they are in duty bound to eat unleavened bread on this night, [fol. 38a] it is obligatory, not optional, but it is optional concerning the remaining days of Passover. וכל דצריך לפסח means that it is incumbent upon the individual who enters (lit. comes) [among the Israelites] and becomes a proselyte, to bring the offering of the Passover, as it is said, "And when a proselyte shall sojourn with thee and will keep (the) Passover unto the Lord" (Exod. XII. 48), similarly to what we have explained concerning the unleavened bread.

שתא הכא לשנת חבאת בארעה דישראל וגו׳: signifies, that now (lit. these years) we are slaves to nations, but at a future time (lit. in a future year) we shall be free, which points to the days of the Messiah, may he speedily appear (lit. be revealed); this (indeed) will be a true redemption which we have been promised on this night, as Scripture says "It is a night of observance unto the Lord" (Exod. XII. 42). Our sages have said that this night is held precious (lit. is preserved or observed) by the Israelites before God (as a night on which) He performed miracles and wonders for them and delivered them from the hand of their enemies: This is the night on which God revealed himself to Abraham our ancestor who prevailed against the ten kings. This is the night on which Isaac said to Esau, "Go out into the field and hunt some prey for me" (Gen. XXVII. 4); and on which Jacob prevailed against Esau his brother so that Isaac his father did not bless him. This is the night on which the Israelites were about to be delivered from the hand of nations, in the days of the son of David: "It is a night of celebration for all the children of Israel throughout their generations." (Exod. XII. 42); the expression לדרתם refers to the days of the Messiah.

It is a night of observance in Egypt: This is the night on which the Israelites were delivered in the days of Mordecai and Esther, when Haman stood up against them. The true

explanation corresponding with the four expressions of redemption "And I brought out" "And I delivered" and "I redeemed" and "I took": והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי (Exod. VI. 6—8): that is to say, that every man ought to redeem his soul from the four natures of which he is composed (lit. formed) and should join himself to the quintessence *i. e.* the degree of the souls of the spheres, which is equivalent to (the) five, as it is said, "And I will bring you in unto the land" (Exod. VI. 8). This is the land of life as David said, "I will walk before the Lord in the land(s) of the living" (Ps. CXVI. 9) and with the knowledge of this, he went forth into freedom and became a servant of God and not a servant of servants. Then he fills the second cup and recites the following Haggadah upon it.

IX. He lifts up the unleavened bread in his hand and says:—בבחילו רצאנו—בני חורי *The Explanation of the Haggada:* First we shall commence with the commentary of this Haggada and we shall explain the meanings but will not prolong it, for our sages of blessed memory have said, "One should always teach (lit. repeat) his pupil by means of a short method, so that they first recited בבחילו וגו׳ which refers to our going out of Egypt בחפזון which means in haste, without delay, for the Targum (of Onkelos) translates the word בחפזון by בבחילו which means, that their departure was in haste, because they went out before the dough had leavened, as it is said, "(And they baked) unleavened cakes for it was not leavened" (Exod. XII. 39). The text continues further הא לחמא עניא which means "This is the unleavened bread" *i. e.* the food of the poor man, for leavened bread is more pleasant than unleavened bread and is better for the nature (of man) and for the digestion (lit. stomach); we eat unleavened bread, only as an everlasting memorial of the departure from Egypt: With reference to "the bread of a poor man", just as it usual for a poor man to possess little, so also here (on the first two evenings of Passover) we recite the benediction of the "sanctification" with just a small portion (of unleavened bread). Further כל דכפין ייתי ויכול, that is to say, whoever is hungry,

offering. The Targum (of Onkelos) has explained it (this passage) thus:—And thou shalt sacrifice (lit. slaughter) the Paschal offering before the Lord thy God of sheep, and shalt sacrifice offerings of oxen: This has reference to the flesh of the ordinary festival offering.

VIII. Our sages have said [fol. 37b] The five cups (of wine, which some are accustomed to drink) on the (first two) nights of Passover, are an allusion to five things. Upon the first cup, one says the benediction containing the sanctification of the day, corresponding with the brain, which is the seat of the intellect which is sanctified. Upon the second cup one recites the Haggada, corresponding with the heart which relates words of wisdom, since it is the tabernacle of wisdom as it is said "yea my heart hath had great experience of (lit. has seen abundantly) wisdom and knowledge" (Eccles. I. 16). Upon the third cup one says the blessing after meals, corresponding with the liver, which contains the soul of life (lit. the living soul); it eats, drinks and feels and divides the food equally over the body. Upon the fourth cup one finishes (the recitation of) the "Hallel", corresponding with the whole body which praises God, as it is said, "All my bones shall say, O Lord who is like thee" (Ps. XXXV. 10). Upon the fifth cup one recites the "great Hallel" which contains twenty six verses, being equal to the arithmetic value of the letters of the tetragrammaton; this (cup) corresponds with the knowledge which man possesses, since with it, he strives after (lit. reaches, attains) the knowledge of God: The drinking of this (5th) cup of wine is optional, that is to say, if a man wishes to acquire a true knowledge of the world (lit. to perceive existing created things in its truth) he has the power to do so. They (the sages) instituted it (*i. e.* the great Hallel) at the end (of the Haggada), so that no one should recite it, except when well satisfied and with a joyful heart. This is an allusion to that which says "He only is fit to walk about in Paradise who is well satisfied with food" and those who are wise will understand it. Thus far the

(concludes) "Blessed (art thou) who hast sanctified Israel and the seasons".

VII. This (following) blessing (is said) on all holidays ברוך אתה ה'—לזמן הזה. Praise be to him who has caused us to live, and has shewn favour unto us and has caused us to reach this time.

Know that the four cups (of wine) correspond with the four expressions of redemption "And I brought out" "And I delivered" "And I redeemed" "And I took": These four cups correspond with the arrangement of the creation (or existing things), since it was composed (lit. made fourfold) of four spheres which were consolidated (lit. made strong) into the four elements, from which arose, metals, plants, irrational (lit. dumb) and rational beings and thus (also corresponding with) the four circuits and the four sides of the world (*i. e.* the cardinal points). The reason why we eat חרוסת, which is a mixture of various fruits, is that it may act as memorial of the clay and straw, (used in Egypt for making the bricks). And the reason for the herbs (lit. raddish) is, because it is served up upon the table(s) of kings. [They dip them in vinegar, since it is invariably the custom of kings to eat bitter herbs with vinegar]. The expression עַל נְטִילַת יָדַיִם is used, from the idea of lifting up, as it is said, "And he bare them (lit. lifted them up) and carried them all the days of old (Isaiah LXIII. 9). Two kinds of meat were placed upon the table (lit. were produced), (the) one (to serve) as a memorial of the Paschal lamb, and the other, as a memorial of the ordinary festival offering; because (with reference to the one) it is (said), on the fourteenth day after noon: And God said "Thou shalt not offer the blood of my sacrifice with leavened bread" (Exod. XXXIV. 25) *i. e.* thou shalt not sacrifice the Paschal lamb, while there is yet leavened bread (in the house). (With reference to both offerings we read) And (God) said "Thou shalt sacrifice the Paschal offering unto the Lord thy God, of the flock and of the herd" (Deut. XVI. 2). Of these צאן refers to the Paschal lamb and בקר, to the ordinary festival

them" (Exod. XXXII. 34). This refers to the day of Atonement, on which day it is also said, "And let them make me a sanctuary, that I may dwell among them" (Exod. XXV. 8). (The reason for) this is, that all the people may know that Israel has been forgiven in the incident relating to the (golden) calf and on account of this the tabernacle of the testimony (or Law) (Exod. XXXVIII. 31) was thus called, that it may be as a testimony to all succeeding generations (lit. to all comers in the world) that Israel has been pardoned. The arithmetical value of the letters of the word משכן which is the number of years that the (first) temple which Solomon had made, lasted, is four hundred and ten years. The number of years during which the first temple lasted, is also enigmatically referred to, in the word בזאת, in the verse בְּזֹאת יָבוֹא וגו׳ (Levit. XVI. 3). Herewith shall (Aaron) come into the holy place, with a young bullock &c. since the arithmetical value of the letters of the word בזאת is 410. We say on the festival of unleavened bread זמן חרותינו, [which signifies freedom, because God brought us forth from bondage and cruel slavery]; on the festival of Weeks זמן מתן תורתנו which is (a time of) true joy *i. e.* the revelation (lit. descent) of the Law to Israel, which was made perfect for them; and on the feast of Tabernacles זמן שמחתנו (when) there is a complete union (or collection) of joyful things. The New Year is the memorial of the sounding of the Šofar, the awakening of the world to penitence; and with regard to what our teacher (Maimonides) says in his compilation of laws entitled שבותת י״ט, concerning the days which must be observed as holidays (lit. concerning the resting on the holidays), six days are enumerated, viz. the first and seventh days of Passover, the first and eighth days of Tabernacles, one day of Pentecost, and the first day of the seventh month; these are called ימים טובים. On the seventh day of Passover the (red) sea was rent for (the sake of) Israel and many miracles were performed for them. After saying כי בנו בחרת ואותנו קדשת וגו׳ the reader returning to the original idea of the blessing,

that the law would be given to them. "God said (unto Moses) come up to me on the mount, and be there, and I will give thee the tables of stone and the law and the commandment" (Exod. XXIV. 12). On the Feast of Tabernacles we make mention of the cloud of the Divine Presence which surrounded them, as it is said ("that your generations may know) that I made the children of Israel to dwell in booths." (Levit. XXIII. 43.) The Targum renders this "behold I made the children of Israel to dwell in the shadow of my cloud". With regard to the New Year, on which the first man was created and the time when the world was not created (lit. was missing) it is said, "This day is the commencement of thy works"; this refers to the first man as it is said "Let us make man in our image according to our likeness" (Gen. I. 26) which expresses the idea of making (or creating). [fol. 37a.] The day of Atonement is a time of expiation for the Israelites, who are compared to ministering angels; they do not eat nor drink, (they fulfil) all the conditions (required of angels), and occupy themselves with prayer and with the Torah. (Our sages) of blessed memory have said that throughout all the days of the year, Satan accuses Israel, except on the Festivals and on the day of Atonement, because the number of the letters of the word שטן, is arithmetically equal to the number of the letters of the word שסה (the number of days of the solar year) less six days: The eighth day of the Festival of Tabernacles and the day of Assembly (*i. e.* the Festival of Pentecost) and some say the seventh day of Passover, are not festivals by themselves, but the day of Atonement and the New Year, which are days of penitence and of service to God the exalted one, are distinct. Some say that the arithmetical value of the letters of the word השטן, is equal to the arithmetical value of the letters of the word שִׂטָּה less one, and this is the day of Atonement, on which there is an atonement for Israel concerning the incident of the (golden) calf, and on which day it is said, "I have pardoned according to thy word" (Numb. XIV. 20). It is further said, "On the day when I visit, I will visit their sin upon

morsel: usually of bread) as it is said "a land of wheat and barley and vines and fig trees and pomegranates" (Deut. VIII. 8): וְחִמְּדוּ is placed before גפן therefore (our sages) of blessed memory, have asked (lit. said) [why do we say the blessing upon wine first?] because Jacob our ancestor was blessed with it when his father (Isaac) blessed him, as it is said "And he brought him wine and he drank" (Gen. XXVII. 25). It is said (further) אשר קדשנו מכל עם: (which signifies) "He who has sanctified us, and removed us far from all peoples; ורוממ׳ מכ׳ לשון: and has exalted us above all tongues; בח׳ ב׳ ויגד׳: he has chosen us, and made us great; רצה ב׳ ויפ׳ he has been pleased with us, and has glorified us and has elevated our position and has given us these times as days of joy and gladness; they are holidays" (cf. Heb. זמנים טובים), which exist for Israel as a great happiness and a solace.

VI. Know that on the festival of Passover the Israelites went out of Egypt and that God liberated them through his (lit. a) mighty hand; they did not consider themselves secure, to wait until the dough was fermented (lit. between that time during which the dough was fermented), but ate it unleavened. And this was a great joy (to them) that the dough had not become fermented until after a long time. (Our sages) of blessed memory have said "This cake (referring to the מצה) was blessed, and they (the Israelites) ate it for thirty days from the fifteenth of Nisan until the fifteenth of Iyār. They then searched for the Manna, which was created between the watches (of the night) and was prepared for the Israelites when its proper time had arrived". On the Festival of Weeks, they heard the ten commandments, for the Israelites had continued to count the days and the weeks: The numbering of them is a commandment of the Pentateuch (lit. law) as Moses commanded and said "And this shall be the token unto the &c. . . . ye shall serve God upon this mountain" (Exod. III. 12). There shall be a numbering to thee of fifty days; God made it known to him (Moses), that after fifty days, they (the Israelites) would hear the ten commandments and

TRANSLATION.[1]

V. This is the explanation of the Haggada. First (with regard to the benediction) בורא פרי הגׄ we must know (lit. know) that the word גפן is (synonymous with the Arabic) عِنَبٌ and that its real name is כרם, for it is said of Noah that "he planted a vineyard" (Gen. IX. 20) and again "Thou shalt plant vineyards and dress them" (Deut. XXVIII. 39). Further "what man is there that hath planted a vineyard" (Deut. XX. 6). "Thou shalt plant a vineyard but shalt not use the fruit thereof" (Deut. XXVIII. 30) so that, with reference to that which is planted, it is called כֶּרֶם; with reference to that which bears fruit, it is called גֶּפֶן and with reference to the fruit itself which is produced, it is called ענבים (grapes), concerning which it is said "then thou mayest eat grapes, thy fill at thine own pleasure" (Deut. XXIII. 25), and (lastly) with respect to that which presses it (the grape), it is called יין (wine). With regard to raisins one says (the benediction) "the creator of the fruit of the tree" because it belongs to that which remains of the plants. Further, we first say the blessing upon wine only, since (lit. just as) it is placed in the text before (the word) דגן (as it is said), "And all the best (lit. fat) of the vintage and of the corn, the first fruits of them which they give unto the Lord" (Numb. XVIII. 12). The blessing at the end of the meal is (said) upon the unleavened bread (lit. the

[1] Square brackets indicate a reading from another MS., round brackets, addition to complete the sense.

are included in the MS. It contains no comm. on the Haggadah but instructions almost identical with F.

H. *Codex Oxford Opp. Add.* 96: no. 1145 in Neubauer's Catalogue. A small folio containing 139 ff. Written (on vellum) about 1529. Many leaves are injured, and a great number of them are supplied by a later hand. It contains no comm. on the Haggadah, but directions which are identical with those contained in F.[1] (q. v.)

K. *Codex Oxford e* 11 (not yet catalogued), a 4⁰ MS. written about 1526, on paper. It contains no Arabic comm. on the Haggadah but a long Hebrew comm. It does not contain the text of the Hallel, but mentions it to be said. The Arabic instructions are almost identical with F, with the exception of the last portion beginning ואעלם אן לם יכון (vide appendix C.) which is entirely omitted.

M. *Cod. Brit. Mus.* Or. 2390. Small folio, written about 1643. The text is identical with A. It contains no comm. on the Haggadah. The instructions in Arabic are identical with those of B. It finishes exactly the same as E. which will be found in appendix C.

N. *Codex Brit. Mus.* Or. 2389. Small folio of 17th century containing 213 ff. (paper). It only contains the Heb. text of the Haggadah, with Arabic directions almost identical with F. *Aboth* and *Yoma* are included.

O. *Codex Brit. Mus.* Or. 1479. Paper, ff. 158, 4⁰, written about 1674. Contains neither text nor commentary of the Haggadah.

[1] v. Graetz, Monatschrift 1871, p. 320 sqq. where this MS. is described in detail.

pp. 109a—116b consisting of Selihoth are probably by a later hand, as well as Massecheth *Yoma*. The first 2 leaves of this MS. are defective and the marginal notes throughout the greater part of the MS. are torn away.

D. *Codex Oxford Opp. Add.* fol. 58. Neubauer's Catalogue 2498. Written during the first half of 16th century, about 1532. On the whole this MS. is very full, and comes next to A, in point of detailed explanation; it is the best of those MSS. which I have consulted, with respect to the orthography of the Arabic parts. It is written as most of the Yemen MSS. are, in a beautiful, bold, clear hand.

E. *Codex Brit. Mus.* Or. 2227, 4°; the first 5 leaves and the last are very defective probably through continual use. It does not contain a commentary upon the Haggadah but a number of instructions in Arabic, which I have added as appendices. It contains 249 ff. and was written c. 1540. It contains Massecheth *Aboth*. Appended are the books of Lamentations and Esther with Arabic translation (Heb. characters) and Psalm 137 with simple superlinear punctuation. It is written on paper.

F. *Codex Brit. Mus.* Or. 2418. Paper ff. 111 small folio of the 18th century. It contains no commentary on the Haggadah, but simply the text which is identical with A. and instructions in Arabic, the first portion of which is identical with A. pp. 1 until 4, line 13 (במצרים). It then proceeds straightway with the text בבחילו (p. 11) until בני חורי; then follows וירחאג—חלה חללילה (A. p. 14, line 2—7). The text continues again from מה נשתנה (§ X—LII) followed by instructions which are identical with A. (p. 58, l. 9—p. 59 l. 6). Then וצפה אלמצה identical with A. (p. 59, l. 11—p. 60, l. 5). It finishes with the passage commencing ואעלם אן מן לם which is contained in appendix C. (q. v.)

G. *Codex Brit. Mus.* Or. 2417: Small folio, paper, containing 155 ff. Written about 1650. Massecheth *Aboth* and several biblical books (Lamentations, Psalms, Job and Proverbs)

most correct, it is the most complete copy of the Yemen Siddur which I have consulted. It commences as most of the Yemen prayer books, with the prayers recited before retiring to rest, and is preceded by an Arabic introduction. It contains the whole of the daily Siddur and the Maḥazor, together with a large number of Piyyutim and Seliḥoth, *Megillath Bene Hašmonai*, Mišna: Massecheth *Roš Haššana, Yoma, Bēṣa* and *Sukkah*. It also contains Ibn Gebirol's *Keter Malchuth* and Azharoth, and Ibn Ezra's *Seder ʿAbodah* said on the day of Atonement. The Qinoth said on the ninth of Ab are taken entirely from the Diwân of Jehudah Hallewi. At the end of the Siddur, we find a detailed list of rules, in Arabic and Hebrew, for fixing the calendar, (which is calculated according to the era of contracts or Seleucidan era) with the superscription עבור שנים. The MS. finishes with the enumeration in Aramaic of certain laws regarding marriage contracts, bills of divorce and other documents e. g. documents of purchase, documents of gifts &c. Sappir tells us that all such documents were written in Aramaic since the people were more acquainted with that language than with Hebrew, while most letters were written in Arabic.[1]

B. *Codex Gaster* no. 6, paper, 314 ff. differs but little from MS. A. It was written about the first part of the XVIIIth century, and is the copy of an older MS. of the XVIth century, as evidenced by the calendar. It contains the peculiar piut in the Sabbath evening service, the subject of which is based upon the 10 spheres. Each verse commences with the words "Bar Yoḥai". It is attributed to R. Šimʿon b. Yoḥai. The first letters of each of the first five verses form the word Šimʿon. I have not seen this in any other Yemen Siddur, nor does Steinschneider mention it.[2]

C. *Codex British Museum* Or. 1480, small folio of 17th century; Paper ff. 153; contains *Aboth* and Massecheth *Yoma;*

[1] v. Eben Sappir l. c., I, 62b. [2] v. Steinschneider, *HSS. aus Yemen* in Hamazkir, vol. XIII, 1873, p. 55.

cases instead of the ordinary neg. particle לא §§ X, XV, XVII. [1]

14. The letters א ו י are frequently used (especially in the Heb. portion) to indicate the vowels a, u, i §§ XLV, LXIX.

15. The conjunctive particle أَنْ is often omitted e. g. pp. 36, 38, 43, 49. [2]

16. فَ is often omitted in the apodosis after אמּא (أَمَّا) e. g. pp. 9, 64. With reference to the Hebrew portion of the commentary I merely wish here to point out, (a) that in all cases where the pronunciation is intended to be clearly indicated the letters alef, yad, waw are added as matres lectionis; and (b) that the particle שֶׁל indicating the genitive or possessive case is invariably joined to the following noun, as if it were one word e. g. שלשורה=שֶׁל שׁוֹרָה § XVII, שלבריכה=שֶׁל בְּרֵכָה § LXIX. I have noticed this peculiarity in all the MSS. of the Yemen Siddur which I have consulted. The transcription of the Arabic letters is as follows:—ג=ج, ג̇=غ, ח=ح, ח̇=خ, כ=ك, ק=ق, צ=ص, צ̇=ض or ظ, ט=ط.

SECTION VI.

Description of Manuscripts.

A. *Codex Gaster* No. 4: fol. of XVIIth century consisting of 203 leaves, the first two leaves and ff. 201—end of which, were written by a later hand. ff. 201—end consists of a composition with the superscription תקון לחושענא רבא. The MS. is written on oriental yellow paper, each page of which contains 30 lines and each line on an average 15 words. Custodes are found at the bottom of each leaf. There are many marginal notes throughout the MS. but mostly of a Halachic character. I have chosen the above text upon which to base my translation, because if not orthographically and grammatically the

[1] v. Sitzungsberichte Aug. Müllers *Text und Sprachgebrauch von Useibi'a's Aerztegeschichte*, 1884, p. 890. [2] v. Spitta l. c. 349.

in most cases in ū instead of -ūna, so that there is no difference made between the indicative and the subjunctive e. g. ויקדّמו ויקדّמון (p. 10), וימחדו for ויִמתדון (p. 59), although sometimes but very seldom, the classical termination is used. The termination -ū is perhaps a Hebraism.

7. The tešdīd of verbs whose middle radical is wâw or yâ is almost invariably expressed by repeating the second radical; the sign of the tešdīd is also frequently added e. g. אוול for أَوّل § I, ביּנת for بيّنت, אוּלא for أَوّلاً § XXXIII; אלמחירא for المهيّئ (fr. هاء) § LVII. In most of the Jewish vulgar Arabic texts however, the tešdīd of these verbs is expressed by two wâws or two yâs alone, the addition of the wâw, or yâ being a sufficient indication of the tešdīd. This sign was however placed over the wâws or yâs in order probably, to show the pronunciation.

8. The same class of verbs retain the second radical in the Jussive e. g. לם יקול for لم يقل § LXIX; לם יוד for لم يُزِدْ § XLV.

9. Verbs whose 2nd and 3rd radicals are alike e. g. مَدَّ generally express the third rad. in I by repeating the second; a tešdīd is also frequently added, probably for the same reason as mentioned in 7, e. g. תגדּד for تَجِدّ § LIV.

10. ה (often ח) is frequently used for ת e. g. כאנה or כאנח for كانت §§ XXXII, XXXIII, ביּנה for بيّنت § XXXIII.

11. ת is often written instead of ה e. g. כתרת for كثرة, זיאדת for زِيَادَة § XIII.[1]

12. In one instance א is used instead of ה i. e. אלספלא for السفلة § XLV, חנדבא for هندبة v. Appendix A. This is not very uncommon in Jewish vulg. Arabic.

13. The word ליס (لَيْس) remains unchanged before all verbs regardless of gender and number, and is used in many

[1] v. Hirschfeld's *Jew.-arab. dialect of the Maghreb*, in Journal of the Royal Asiatic Society 1891, p. 308 and his *Assab ʿiniyya*, Lond. 1894, p. 13.

(*d*) Philological Characteristics.

The commentary is written in the vulgar dialect so that it exhibits most of the orthographical and grammatical characteristics peculiar to most of the vulgar Arabic dialects. The most noteworthy points to be noticed are the following:

1. Yâ, alif almaksûrah is invariably expressed by alif e. g. מעניא for معنى § XLVIII, סוא for سوى § LVIII.[1]

2. The pluralis sanus of nouns, invariably terminates in —īn (—ِينَ) for all cases e. g. סנין for سنين (سنُون); מוסודין for مسئولون (مسئُولِينَ) v. pp. 11, 13. מוסודון; מסתכדמין for مستخدمون (مستخدمُونَ)

3. The relative pronoun الّذى is used indiscriminately for both mas. and fem., sing. and pl.[2] It is thus similar in use to the Hebrew אשר e. g. pp. 11, 13.[3]

4. The personal pronouns הוא and היא are mostly used instead of הו (هو) and הי (هى) e. g. pp. 8, 9, 10, 11; I have therefore not thought it necessary to correct the form into classical Arabic, except in a few instances. The same applies to the prepositions עלא and אלא which are used for على and إلى e. g. pp. 9, 15, 18, 22, 25 etc. Isolated instances occur in which the classical form is used e. g. pp. 23, 26, 41.

5. The tešdīd is in very many instances placed over the wrong letter, but this was probably due to the quickness of the writing of the copyists, e. g. the word שר is very often with a tešdīd (§ XXXIII) intended to be placed over the yâ. The presence of this tešdīd is no doubt to be attributed to the quickness of pronunciation, so that the word was pronounced šayyun instead of šai'un (شَيْءٌ), just as the word מיית (§ XVIII) was written and pronounced miyyatun instead of mi'atun (مِائَةٌ). Similarly the verbal form يَدْعِى was not only pronounced yaddi, but also written ידי §§ XLVIII, LIV, LIX, LXVII.

6. The third person pl. imperfect of all verbs, terminates

[1] v. Kitâb *al-Amânât wa'l-Itiqâdât* ed. S. Landauer, Leiden 1880, Einleit. p. XV. [2] v. Spitta, l. c. § 39 b, and Landauer, l. c., p. XVI, [3] v. Hirschfeld in ZDMG, XLV, p. 335.

This is not surprising if we take into consideration the fact that the Yemen Jews occupied themselves very much with kabbalistic literature from the 15th to the 17th century. The commentary is composed partly of Hebrew and partly of Arabic; the former comprising for the most part agadic interpretations, while the latter embraces halachic, agadic and kabbalistic interpretations.

(*c*) Age and Date.

It is very easy to ascertain the approximate age of the MSS. of the Yemen Siddurim, since almost every MS. contains an exposition upon the Calendar, besides many tabular forms which enable us to calculate on which days the festivals fall in certain years. The table is invariably calculated from the time of the writing of the MS. Hence from the calendar we know that it was written during the latter half of the 16th century.

(*d*) Sources of the Commentary.

§§ II—V consisting of laws relating the order of the ceremonies to be performed on the evening of Passover, are based upon Maimonides' *Yad Haḥazaqah* Hilchoth Hames-ū Maṣṣah cp. VIII, § 7—12. The commentary is based entirely upon Hebrew sources and the greater part of it is either taken from or based upon various Midrašim e. g. *Genesis Rabbah* (v. notes pp. 25c, 26f, 29f, 31d); *Exod. Rab.* (v. 33c, 34f, 40e, 43d, 55h); *Mechilta* (13k, 32d, 44d, 55h); *Yalqut Šimʿoni* (40a, 68e, 69b); *Pirke d. R. Eleasar* (35e); *Pesiqta* (44f, i); *Seder ʿOlam* (13m); *Šochēr Tob* (54d, 69e, 70b, c, g. Many portions are based upon the Talmud (v. notes pp. 8a, 10, 11b, 12b, 17m, 19b, 31e, 50b, 51a, 55a, f, 57c, e, 60a, 62b, 68c, 69a, b, d, 70e, 71c.) Some portions are based upon the comm. of Rasi (8f, 12h, 26d, 29a, 71a); others upon Maimonides' *Yad Haḥazaqah* (9b, 18a, 50d, e, 55b, 57f, 58c, 70f, 71e); and lastly three portions upon *Tur Oraḥ Ḥayyim* 171, 58e, 72b.

Bagdad.

כמא תגדרת האדי[1] אל לילה מן כל אל[2] ליאלי: אד פי כל אל ליאלי ליס נחנא גאמסין לאונו[3] מרה ואחדא וחאדי אל לילה מרתין: אד פי כל אל ליאלי נחנא אכלין כמיר או פטיר וחאדי אל לילה כלו פטיר: אד פי כל אל ליאלי נחנא אכלין כצאר או מראר וחדי אל לילה מראר: אד פי כל אל ליאלי נחנא אכלין ושראבין[4] בין קאעדין ובין מנתכיין[5] וחאדי אל לילה כלחנא מנתכיין:

These literal translations were undoubtedly intended to suit the exigences of the time and were therefore written in such a style as to enable the meanest intelligence to grasp the meaning of the Hebrew text. Just as the Bible was at a very early time translated into the Aramaic language, in the same way, in those countries where Arabic became the conversational language of the Jews, a simple Arabic translation was soon felt to be a want of the time and was consequently supplied.

(*b*) Amplified Translations.

The text published belongs to the latter class, viz. to that of amplified agadic interpretations, which exist only in MS. form. *Characteristics*: Besides being a commentary upon the text, it enables one in many instances to obtain almost a literal translation; so that it is somewhat similar to the first class, that of literal translations. Agadic interpretations are however given for almost every portion of the Hebrew text, while kabbalistic interpretations are by no means uncommon.

[1] האדי (هٰذِى) used in vulg. Arabic for both mas. and fem. [2] The separation of the article from its noun in the Bagdad translation is certainly very remarkable. I have found no instance of this separation elsewhere. [3] לאונו is probably a corrupted form of وَلَوْ. [4] ושראבין instead of ושארבין in which like גאמסין and מתכיין the termination—ina was used in the plural for all cases (vide Bezold, *Schatzhöhle*, l. c. II, p. XIV). [5] מנתכיין the Nun is probably a misprint for waw, which would then stand for a m. l. as in the above word אנגמצו (نَغْمُصُو).

Arabic literal translation, according to the Tunis text, of the first paragraph of the Haggada proper (viz. מה נשתנה וגו׳), with the variant readings in round brackets and additions in square brackets; subjoined to which I give the translation of a Bagdad text.

Tunis.

חַאש (אש)[1] אֶלְמַעְנָא (אלמענה) אֶלְילָה (אלילא) חאדי מֶן דוּך (גמיע) אֶלְאַלְאִלי [אֶלְדִי פּר] גמיע אלאלי לָאזֶם (מא) [אוחְנָה] אֶנְגְטְצוּ[2] (נגטסו) חֶתָא[3] מַהָ (מרא)[4] ואַחְדָא אֶלְילָה (ואלילא) חאדי זוג מהאת [אלדי[5] פּר] גְמִיע אֶלְאַלְאִלי אוּחְנָה (אחנא)[6] נאכְלוּ בֶּמִירּ אַהוּ (אוו)[7] פּטִיר וּלְילָה (ואלילא) הַאדי כּוּלּוּ פּטִיר [אֶלְדִי פּר] גְמִיע אֶלְאַלְאִלי אוּחְנָה (אחנא) נאכְלוּ אֶבְקְרִית (בקירית)[8] בֶּצְארָה (בְּצְאראַ)[9] וּלְילָה (ואלילא) האדי מֶרַאר [אלדי פּר] גְמִיע אֶלְאַלְאִלי אוּחְנָה (אחנא) נאכְלוּ וְנְשְׁרְבוּ כְוּוָא (סוא) קַאעְדִין וסוּוָא (סוא) מְתְכְּיִין (מתוכיין) וּלְילָה (ואלילא) האדי כָּלְנָה (כולנא) מְתְכְּיִין (מתוכיין)[10] :

[1] חאש (אש) = أَيْش = what? أَيْش is frequently used in Vulgar Arabic for أَيّ شَيْء (vide Aug. Müller, *Text u. Sprachgebrauch von Useibi'a's Aerztegeschichte.* Sitzungsberichte, 1885, p. 890).

[2] אנגטצו = אֶנְגְטְצוּ (نَغْطِسُ) with Alif prosthetic and waw as mater lectionis. [3] In such words as אלמענא אֶלְילָה חֶתָא the inclination of the vowel ă to ĭ is noticeable (v. Spitta, *Grammatik d. Arabischen Vulg. Dialects*, Leipzig 1880, pp. 36 and 37). This tendency is common to all vulgar dialects. [4] From the vocalisation and spelling of the words מרא מַהָ אלילא אֶלְילָה מַהָאת it is clear that the I'rab is not pronounced and also that the letter ה (ẗ) is not sounded. [5] אלדי (اَلَّذِي) is used indiscriminately in vulgar Arab. for m. and f., sing. and pl., like Ethiopic za, and Aramaic de, di cf. Bezold, *Schatzhöhle*, Leipzig 1880, II. p. XIV. [6] אחנא אוחנא and אחנא (Iḥna)=classical نَحْنُ, cf. the classical Syriac ܐܢܚܢ with the Vulg. Syriac إِسْفِ (v. Spitta, p. 73). The form נחנא נחנא is also used (vide Spitta, p. 73 note). [7] אוו, אהו = أَوْ. [8] בקירית = بَقِيَّة. [9] בצארה = خضارة another instance in which neither ض nor the I'rab is pronounced, hence the other reading בְּצְאראַ, spelt according to the sound. [10] מתכיין = مُتَّكِئِين (fr. وَكَأَ).

in the German Haggadah, viz. those commencing (1) כי לא נאה, (2) אדיר הוא, (3) אחד מי יודע and (4) חד גדיא it is clear that they must be of much later origin, since they are not contained in any of the earlier recensions. (1) The first one of these compositions is based upon *Genesis Rabbah* Paraša 6. The sources of the remaining 3 I have not been able to ascertain. According to Zunz they were all written after the 15th Century[1].

SECTION V.

Arabic Translations and Interpretations of the Haggada,

(*a*) Literal Translations.

The Arabic translations are of a twofold character, the one comprising translations which are simple and literal, while the other comprises translations of an amplified character, being really agadic interpretations, in which in most cases the literal translation is also given previous to the commentary. The literal translations were and still are, those which are mostly used, since they enabled the people to understand the simple meaning of the text without employing very much effort or concentration of the mind. The translation is usually placed immediately after each paragraph of the Hebrew text. Those of Bagdad and Tunis are very good examples of such literal translations; but they differ very greatly from each other, and even in Tunis, I have observed, that the translations do not always entirely agree. I will here present a specimen of each, in order to show clearly the points of difference and to give an idea of the vulgar pronunciation; since one of the Tunis texts of the translation is punctuated throughout with the Hebrew sublinear vocalisation: The following is an

[1] Zunz, *Gott. Vort.*, l. c.

§§ XXXVIII and XXXIX כמה מעלות טובות וגו׳ was probably composed during the time of the Tanaim:[1] ומינן שנתן לנו את ממונם—עם נקודות הכסף זו בזת מצרים is based upon the *Mechilta* 14 b.

. . . ר׳ גמליאל אומר (XL—XLV) is to be found in Mišna *Pesaḥim* X. 5—6 (Talmud *Pesaḥim* 116a—116b) cf. *Šocher Tob* Ps. 113, fol. 40 d.

§ LI until מצה ומרורים followed by p. 54, l. 1 כן הלי אלחינו גאל ישראל . . . is found in Tr. *Pesaḥim* 116 b in the name of R. Tarfon and R. ʿAqiba who were probably the authors. I have not been able to discover the source of the intermediate portion of § LI, viz פדויים לפני גואלם—אתה גאלת.

p. 67, l. 13 נשמת כל חי was probably composed in the time of the Mišna, for we find that a part of it was said in the prayer for rain (ברכת הגשמים)[2] where a portion of the text is given, and in Tr. *Taʿanith* 6 b in which another portion of the text is given, from which we may see that the text was then well known. It is mentioned in *Pesaḥim* 118 a as the concluding portion of the Haggada. Some attribute it to a certain R. Šimʿōn ben Kēfa (כיפא), others to R. Šimʿōn b. Šētāḥ[3].

LXVII, יהללוך הלי וגו׳ is mentioned in Tr. *Pesaḥim* 118 a.

The Pizmon said by the Aškenazim on the 1st evening of Passover, commencing אָז רוֹב נִסִּים הִפְלָאתָ (vide p. IX) is based upon *Exod. Rabbah* Parasa 18. According to Zunz it was written about the 11th century[4]. Some, however, attribute it to Yannai a predecessor of Qalir, so that it would in that case have been composed during the first half of the VIIIth century. The Piut contained in the German Seder, commencing חסל סדור פסח (vide p. IX) was composed by R. Joseph Tob Elem[5].

With reference to the four insertions which are contained in

[1] Vide *Tanya Rabbathi* p. 102. col. b and *Khozari* Part 3, cp. XI end, ed. Hirschfeld, p. 160, where it is mentioned. [2] Vide *Berachoth* 59 b. [3] Vide S. Baer's *Abodath Israel*, Rödelheim 1868, p. 206 and Graetz, *History of the Jews*, London 1892, Vol. III, p. 117. [4] Zunz, *Gottesd. Vortr.*, l. c. [5] cf. *Tosephta Pesaḥim* 114 a.

§ XX לְצַד עֹדֶשׁ בְּאַחַב—צא ולמד originates from various sources: צא ולמד is a talmudical expression cf. *Ḥagiga* 9b "צא ולמד משוק של חמורין". In the Mišna *Pesaḥim* X. 4 we read ודורש מארמי אובד אבי עד שיגמור כל הפרשה כולה: The whole portion is a Midraš upon the Biblical text Deut. XXVI. 5—7, which Midraš the compiler of the Mišna may have already had before him.

§ XX מצוינין שם—וירד מצרימה occurs in *Sifré*[1] after which we read וירא את עניינו כמה שנאמר וראיתם על האבנים: ואת עמלינו כמה שנ' כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו וכו' אגדה, ר' יהודה היה נותן בהם סימנים לְצַד עֹדֶשׁ בְּאַחַב[1] from which we might infer that with some deviations, the whole of the text might have been formerly contained in the *Sifré*. The word אגדה alludes to some Agadic interpretation of the text, probably the explanation which the ordinary text gives for ואת עניינו : וירא את עמלינו (§ XXI) which is omitted in the above citation. (Vide *Yoma* 74b where the same explanation is given of the text וירא את עניינו as that of the Yemen, Spanish and German Haggadas). In the לקח טוב of R. Tobia (fol. 83a) we find the whole of the text (XX—p. 41) which Tobia himself acknowledged, was taken from the *Sifré*. A trace of the insertion which the Spanish and German, Bagdad and Tunis texts as well as *Sefer Kolbo* introduce immediately after § XXVI (ויציאנו ה' ממצרים) commencing . . . ועברתי בארץ מצרים (vide p. VIII. supra) is found in *Mechilta* 7b the end of which is amplified in *Exodus Rabbah* p. 8 end. The insertion of the Bagdad text commencing . . . אמרו רבותינו ז"ל כשירד (p. 12a Ed. Livorno 1879, vide also p. VIII. supra) is to be found in a somewhat more amplified form, in the *Maḥazor Vitry* (Ed. Hurwitz, Berlin 1890, P. 293).

§§ XXXV—XXXVII end ר' יוסי הגלילי . . . לקו חמשים ומתים מכות: originates from the *Mechilta* f. 33b where it is found in an abbreviated form; cf. also Midraš *Šocher Ṭob* Psalm 78 and Massecheth *Aboth* cp. V, verses 5—6.

[1] *Sifré* 128a. ed. M. Friedmann, Wien 1864.

at the end of Paraša בא and Raši Exod. XIII. 14 agree with the *Yerušalmi* in reading טיפש instead of תם.[1]

§ XIV יכול מראש חדש until מונחין (p. 20) is taken from the *Mechilta* fol. 21 a.

§§ XVII—XIX מתחלה—מצלינו מידם Rab mentions this in Yerušalmi *Pesaḥim* X. 5; vide Tr. *Pesaḥim* 116 a.

[1] The Torah speaks first of all of 3 children who are distinguished with regard to their different disposition and capabilities:

(1) Of a clever son חכם, (2) of one whose knowledge is very limited (טיפש, תם), (3) of one whose capacity is so small, that he is not able to put a question. The wicked one (רשע) does not come under this category since he may be just as well a חכם as a טיפש. He is distinguished from the other 3 in character only.

In connection with the Festival of Passover, in Exodus, 3 replies only are given viz Exod. XII. 26—27; XIII. 8; and XIII. 14—15; the 4th is to be found in Deut. VI. 20—25 but not in connection with the Passover. It is most probable that Exod. XIII. 8 which contains a reply only, without any question, refers to שאינו יודע לשאול but it is a disputed question which of the other 2 verses in Exod. refers to חכם and which to טיפש: (Vide Hoffmann, *Die Söhne der Pesach-Haggada* l. c.) Indeed all the questions seem to be very ambiguous since the meaning attached to each, depends greatly upon the tone in which it is asked. Hence it is doubtful whether either Exod. XII. 26—27 or XIII. 14—15 refers to חכם at all, and moreover whether on the contrary Deut. VI. 20—25 does not refer to the חכם. It seems most natural to assume, judging purely and simply from the wording of the questions, that (1) Exod. XII. 26—27 most probably refers to the רשע especially if the word עבודה is taken to signify טירחא (trouble) in which sense the *Mechilta* and *Jerušalmi* take it; since the question is put in a very unsympathic form; (2) that Exod. XIII. 14—15 from the exceedingly simple and childlike question must undoubtedly refer to תם (or טיפש); (3) that Deut. VI. 20—25 from the comparatively detailed form in which the question is put as well as from the knowledge it exhibits of a distinction existing between the terms עדות, חקים and משפטים most probably refers to the חכם. The *Maḥazor Vitry* describes this question as proceeding from one שיודע לדבר ולשאל בלשון חכמה who is capable of speaking and of interrogating wisely. And lastly (4) that Exod. XIII. 8 as before stated most probably refers to שאינו יודע לשאול from the very fact of the question being omitted. This explanation corresponds with the Texts of the Haggadah which we now use.

§ XII ... מעשה בר׳ אליעזר is quoted in Tosaphoth *'Aboda Zara* 45 a, also in *Ketuboth* 105 a, Tosaphoth where it is quoted from the Haggada [1]. A similar narration is found in the Tosephta at the end of *Pesaḥim*.

§ XIII אמר ר׳ אלעזר is based upon the Mišna *Beracoth* I. 5. It is found in Tosephta *Berachoth* I. Vide *Mechilta* fol. 18 b, 19 a [2] and *Sifré* 101 a [3] (פ׳ ראה).

§ XIV ברוך המקום — ברוך הוא according to Zunz seems to be of younger origin: Phrases similar to this are found in *Tana debe Eliyahu e. g.* Cp. XVIII fol. 103 b and several times in the *Tanhuma* [4].

§ XIV יכול מראש חדש—כנגד ארבעה בנים is taken from the *Mechilta* [5] fol. 22 b & 21 a and in the same order. It originates probably from a Baraitha in Talmud *Yerušal. Pesaḥim* X. 4 in which the text differs. I will quote here the recensions of the *Mechilta* and *Yerušalmi* as an instance of the variant readings.

Mechilta	Yerušalmi
חכם מה הוא אומר מה העדות והחקים והמשפטים אשר צוה יי אלהינו אותנו אף אתה פסח לו כהלכות הפסח אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן:	בן זכם מיהו אומר מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה יי אלהינו אותנו אף אתה אמר לו בחזק יד הוציאנו יי ממצ׳ מבית עבדים:
. . . . .	. . . . .
תם מה הוא אומר מה זאת ואמרת אליו בחוזק יד הוציאנו יי ממצרים מבית עבדים:	טיפש מה אומר מה זאת אף אתה למדו הלכות הפסח שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן שלא יהא עומד מחבורה זו ונכנס לחבורה אחרת:

The above recensions are probably corrected forms, revised after the destruction of the Temple. Dr. Hoffmann has suggested what might have been the original recensions [6]. *"Yalqut"*

[1] V. *Maḥazor Vitry* Ed. Hurwitz p. 295 note 20. [2] Ed. M. Friedmann Wien 1870. [3] Ed. M. Friedmann Wien 1864. [4] V. Zunz, *Gottesd. Vortr.* Berlin 1832 p. 126 and H. Edelmann's *Haggadah* p. 11a. [5] ed. Friedmann l. c. [6] V. D. Hoffmann, *Die Söhne in der Pesach-Haggada*, Israelit. Monatsschrift, Berlin, 19. April 1894, Nr. 4 and Edelmann, l. c. f. 11 b—13 a.

SECTION IV.

Sources of the Haggadah.

The word הגדה sometimes called אגדתא or אגדתא derives its origin from one of the precepts of the Torah in which it says והגדת לבנך ביום ההוא (Exod. XIII. 8) (Vide Tr. *Pesaḥim* 115b) which gave rise to the composition of this Haggadah. Its recital was made encumbent upon every Jew, and since it is considered praiseworthy to dilate upon the narrative of the Exodus, many agadic explanations have been written upon it. Hence the term אגדתא or אגדתא.

§ I. The origin of the blessing בורא פרי הגפן is to be found in Talmud Pesaḥim 105a, cf. 103a where the blessing is mentioned. Vide *"Siddur"* of R. ʿAmram "Seder of Pesaḥ" and Maimonides *Hilchoth Sabbath* Cp. 29, § 1 and Cp. 29, § 19 in the last quotation of which the whole text of the Qiddus̆ contained in § 1. is to be found.

§ I ומצוות טובים — תרומת and וידידיו — ויבחר בו I have not been able to discover the source.

§ IX הא לחמא probably composed immediately after the destruction of Jerusalem[1] (the first three words of § IX were added later, probably by Maimonides. Vide his text of the Haggadah, at the end of *"Hilch. Ḥames̆ ūmaṣah"*). — מדה נשתנה § X, from Mišna *Pesaḥim* X. 4 (Tr. *Pesaḥim* 116a) and was written before the destruction of the 2nd Temple. The sentence contained in the above Mišna viz. שבכל חלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל חלילה הזה כולו צלי was later on omitted, when the laws concerning offerings were no longer applicable.

The last sentence of § X שבכל חלילות אנו אוכלין בין יושבין וגו׳ must have been added later, since it is not contained in the Mišna.

§ XI ... עבדים הוינו is mentioned by Šemuel in Pesaḥim 116a.

[1] Vide סדר ההגדה לליל שמורים by Hirsch Edelmann, Danzig 1845 p. 8a and Zunz, *Gottesdienstliche Vortr. der Juden* Berlin 1832, p. 126.

and the custom of the Schools had ratified concerning prayer and divine service, so that the explanation of the Haggadah contained in it (pp. 37b—41b) is absolutely Halachic.

(2) *The Commentary of Raši* (1040—1105) MS. no. 162 Codex Montefiore, folio, in ספר הסדרים. It is a short one, and based, as Raši himself has said, upon the "*Mechilta*", so that it is of a midrashic character.

(3) "*Maḥazor Vitry*", attributed to R. Simha a pupil of Raši, about the beginning of XIIth Century[1]. The commentary on the Haggadah is almost equally divided into Halachic and Agadic explanations. The first portion deals entirely with Halacha, with one or two exceptions, while the last part is treated in a purely Agadic manner.

(4) "*Sefer Šibbole Halleqet*" by Zedekiah b. Abraham the physician of the XIIIth century; ed. Venice 1546; folio. The commentary contained in this book is preceded by a number of laws relating to the ceremony of the evening of passover, which correspond with MS. A (Cod. Gaster) and with most of the Yemen MSS. although they are described in much more detail in the "*Šibbole Halleqet*". The commentary is mainly Agadic, the explanations being supported by many references from the Talmud.

(5) *Sefer Kolbo* (by Gerson b. Jehuda) of XVIth Century. Ed. Venice 1572 contains a commentary (ff. 55a—57a) based upon the "*Mechilta*". The explanations which are Agadic are divided into paragraphs according to the Hebrew text.

(6) "*Sefer Abudarham*" by David b. Joseph Abudarham of Sevilla, written in 1340 Ed. 4° Warsaw 1877: The commentary contained in this book (pp. 115—127) is almost entirely of a Halachic character. R. 'Amram, Saadja and Maimonides are mentioned, in discussing the reading of the text of the Haggadah. The commentary is preceded by the customary laws relating to the ceremony of the evening of Passover and correspond with the laws given in Maimonides' "*Yad Haḥazaqah*".

[1] Ed. S. Hurwitz, Berlin 1890.

with a Piut in Arabic, printed in square characters with the Hebrew sublinear vocalisation.

It commences:—

כַּלִּינִי נְסַכָּר יַא יְהוּדִי פִּי פֶּסַח פָּרְחֶת גֻּדוּדִי:
אֶסְגִּיאוּ לְנָא יַא זוּלַאסִי[1] כַּאן וּכַּאיֶן וְיִכּוּן כְּלָאצִי:
בְּשֻׁרַאב אֶנְעֶמֶר[2] בַּאסִי וּנְבָרֶךְ לְלְאִלָאהּ גְּדוּדִי:
כַּלִּינִי:

The classical Arabic for this stanza is as follows.

أَكِّلْنِى نسكِر يا يهودى فى فسح فرحت جُدودى
اسگيو لَنَا يا جُلّاسى كان وكائِن ويكون خِلّاصى
بِشَرَابٍ انعمر كاسى ونُبَارك لالله جُدودى
أَكِّلْنِى

"*Give me to eat* (and) let us fill up our glasses, O Jew, on Passover (when) my ancestors rejoice: Exalt God, O my friends, who was, is, and will be my deliverance: My cup is brimming (?) with drink, let us bless the God of my ancestors. *Give me to eat.*"

SECTION III.

Ancient Commentaries.

The ancient Commentaries which have been written upon the Haggadah are the following (most of which have already been referred to in section II).

(1) *Siddur R. 'Amram Gaon* (IXth Century) 4^0, Ed. Warsaw 1865: It contains a collection of every thing that the Talmud

[1] זולאסי The sibilants in Jewish vulgar Arabic are promiscuously used, without any rule. Many instances of this are found: Thus here זולאסי pro جلّاسى: למוזוד pro الموجود vide "Poem in Arabic for the end of the Sabbath" Stanza 15 edited by Hirschfeld, "*Journal of the Royal Asiatic Society*" April 1891, p. 297 vide also p. 308, § 8.

[2] אנעמר In Jew. vulg. Arab. the VII conjugation is formed of any Verb as the passive of I regardless as to whether conjugation VII of any particular verb, is used in classical Arabic or not.

mentioned except that of Bagdad omit ומנין שנתן לנו את ממונם until זו בזת מצרים. Before § XLI the Bagdad text introduces a Pizmon of which the sīmōn (סימון) or the first letters of each verse forming the name of the author is: אַהֲרֹן כֹּהֵן, but who Ahron Kohen is supposed to be, is very doubtful. Each verse concludes with the refrain:—ואמרתם זבח פסח הוא לה׳: It commences:—אֲמוּנִים עָרְכוּ שֶׁבַח: לָאֵל וְטָבְחוּ טֶבַח: וַאֲמַרְתֶּם זֶבַח פֶּסַח הוּא לַה׳: The whole Pizmon corresponds with a Pizmon contained in the German text of the Haggada, and said on the 2nd night of Passover. It commences:—אוֹמֵץ גְּבוּרוֹתֶיךָ הִפְלֵאתָ בַּפֶּסַח: וג׳.

§ LI (אשר גאלנו) All the previously mentioned texts omit from אתה גאלת את אבותינו until פדויים לפני גואלם (P. 54, l. 1) just as MS. E. (Vide MS. A. p. 53, note 1).

Immediately after § LI the Bagdad text introduces another Pizmon, the first letters of each verse being in alphabetical order, until the last letter ת. It begins:—אתה גאלת את אבותינו מִמִּצְרַיִם: בְּיָד חֲזָקָה וּבְזְרוֹעַ נְטוּיָה: בְּהוֹת אֲבוֹתֵינוּ בְּתוֹךְ אֶרֶץ מִצְרַיִם: הִרּוּ מְעֻנִּים וּמְשֻׁעְבָּדִים תַּחַת יַד פַּרְעֹה מֶלֶךְ מִצְרַיִם:

On the first evening of Passover a Pizmon is inserted in the German and Byz. texts of the latter part of the Haggadah the first letters of each line of which are in alphabetical order. It commences:—

אָז רוֹב נִסִּים הִפְלֵאתָ בַּלַּיְלָה.

Byz. adds a short piut commencing כֵּן עֲשֵׂה בְּמִצְרַיִם עֲשֵׂה פֶּלֶא בַּצּוֹרְרִים every alternate verse ending with the refrain עושה פלא and מי כמוך.

A Piut consisting of 4 verses, and commencing חֲסַל סִדּוּר פֶּסַח כְּהִלְכָתוֹ is also introduced into the German text of the Haggadah, besides 4 other compositions, the beginnings of which are:—(1) כִּי לוֹ נָאֶה כִּי לוֹ יָאֶה (2) אַדִּיר הוּא יִבְנֶה בֵיתוֹ בְּקָרוֹב. (3) אֶחָד מִי יוֹדֵעַ אֶחָד אֲנִי יוֹדֵעַ. (4) חַד גַּדְיָא being all directly or indirectly praises unto God. With the last of these, the Haggadah (according to the German text) is concluded.

A Tunis text of the Haggadah (Ed. Livorno 1869) contains the last-mentioned composition, חד גדיא and concludes

§ XI (עבדים הדינו) The Spanish, German, and the other texts mentioned read ואלו לא גאל pro ואלו לא הוציא: The German texts read הרי אנו pro עדיין. Byz. כבר אנו. § XII Byz. reads קְרֵית as MSS.—§ XIII (אמר לחם ר׳ אלעזר) The other texts except Byz. omit לחם: *Tanya Rabbathi* alone agrees with the MSS. in reading לחבריא את ימות המשיח, the other texts including that of Maimonides read לחבריא לימות חמשיח.—§ XIV (ברוך חמקום) The Spanish Text, *Sefer Abudarham* and the text of R. ʿAmram are identical with the MSS. Maimonides omits the word עמו: The German, Tunis and Bagdad texts read: ברוך חמקום ברוך הוא ברוך שנתן תורה לעמו ישראל ברוך הוא. Byz. omits עמו. MS. A reads בחלכות differing from all the other MSS. which I have seen, and from the printed texts which read בחלכות.—The Spanish, German, Tunis . . . texts read אפיקומן pro אפרקומן. Byz. as MSS.—The MSS. and Byz. read וכפר בעקר with Vav, while all the other above-mentioned texts make it an apodosis by omitting Vav.—The MSS. and Byz. agree with Maimonides' text in not repeating the words בעבור זה: The German, Spanish, Tunis and Bagdad texts repeat them.—§ XVIII (ברוך שומר הבטחתו) Hirsch Edelmann's text[1] reads חִשֵּׁב pro מְחַשֵּׁב. § XXVI (ויצאנו ה׳ מ׳מ׳צ׳) Immediately after this paragraph the Spanish, German, Byz., Tunis and Bagdad texts, and *Sefer Kolbo,* insert the following:—וְעָבַרְתִּי בְאֶרֶץ מִצְרַיִם אֲנִי וְלֹא מַלְאָךְ וְהִכֵּיתִי כָּל בְּכוֹר אֲנִי וְלֹא שָׂרָף וּבְכָל אֱלֹהֵי מִצְרַיִם אֶעֱשֶׂה שְׁפָטִים אֲנִי וְלֹא שָׁלִיחַ אֲנִי יְיָ אֲנִי הוּא וְלֹא אַחֵר.

The Bagdad text here inserts a passage commencing: אמרו רבותינו ז״ל כשירד הקדוש ב״ה על המצריים במצרים ירדו עמו ששית אלפים רבבות מהם מלאכי אש ומהם מלאכי ברד ומהם מלאכי זיע וג׳. the gist of which is, that the angels entreat God to be permitted to descend and make war against those with whom He is angry; but He refuses, saying that his wrath will not be pacified unless He himself descend (אין דעתי מתקררת עד שארד אני בעצמי). All printed editions omit from § XXVII until the word ובמופתים.—§ XXXVIII All the texts previously

[1] סדר ההגדה לליל שמורים Danzig 1845.

R. ʿAmram, Raši, Maḥazor Vitri, Maimonides, Šibbole Halleqet, Tanya Rabbathi, Abudarham and Kolbo.

The Hebrew portion commencing the Haggadah (§ X מה נשתנה ....) is perhaps the oldest; next in point of age is the Aramaic introduction commencing בבהילו ... (§ IX) which in its present form was probably composed immediately after the destruction of Jerusalem.[1]

The Haggadah proper really ends with the portion which concludes (P. 48) ונאמר לפניו הללויה after which the Hallel (Pss. CXIII—CXVIII) is said, of which Pss. CXIII and CXIV are recited before the meal, and the remainder after the "grace after meals" (ברכת המזון) concluding with the benediction אשר גאלנו (§ LI). The second part embraces the portion commencing with the grace after meals, until the end, that is, according to the Yemen Haggadah with which the Spanish form of the Haggadah practically corresponds as well that of Maimonides, Bagdad, Tunis, Maḥazor Vitry, Tanya Rabbathi, Abudarham, and Kolbo. All the above-mentioned texts omit from תרומה (P. 1)—end of page, and ויבחר בו—לבני ידידיך (P. 2).

With reference to the text בבהילו וג׳ (§ IX) the Seder of Maimonides and that of Byz., are the only ones of the above-mentioned Sedarim which commence with the words בבהילו רצאנו ממצרים. The Byz. text reads מָאן דְּכָפֵין and מָאן דְּצָרִיךְ instead of כָּל דְּכָפֵין and כָּל דְּצָרִיךְ. Maimonides, *Tanya Rab.* in the name of the compiler of *"Šibbole Halleqet"* and Byz. read שתא דאתיא in agreement with the Yemen MSS. of the Seder, instead of לשנה הבאה the reading of the Spanish and German texts, the Seder of R. ʿAmram Gaon as well as those of Tunis, Bagdad, Maḥazor Vitry, Kolbo and Abudarham.

Maimonides agrees with the Yemen text in concluding this paragraph בני חורי instead of בני חורין which the other above-mentioned texts have. Byz. adds בארעא דישראל before בני חורין The 2nd and (3rd and 4th sentences) of § X (מה נשתנה) are read in the inverse order in the German and Byz. texts.—

[1] Vide Zunz, *Gottesdienst. Vorträge der Juden*, Berlin 1832, p. 126.

of the Bible, two of which, Lamentations and Esther nearly all of them contain; and these are written with the sublinear vocalisation although MS. 380 *Codex Montefiore* a Yemen octavo MS. is vocalised throughout with the sublinear punctuation. It contains however only the daily and Sabbath prayers with the usual preliminary Halachic directions in Hebrew, instead of in Arabic. This is the only octavo copy of the Yemen Siddur which I have seen, and moreover the only one which is vocalised throughout with the sublinear vocalisation. Most of them are folios and from their state of preservation, it is evident that great care must have been taken of them.

SECTION II.

Haggadah (Hebrew); *Comparison of the Yemen text with other texts.*

The series of works pertaining to historical Midraš *i. e.* Midraš based upon historical facts, written during the years 140—500 opens with a work which is properly called "Haggadah" or "The Haggadah of Pesaḥ" since it is recited in every family on the eve of that festival. It contains a short description of the Exodus from Egypt, in which there are several passages bearing upon that subject, culled from the Halachic writings.

The Yemen Haggadah presents peculiar features both as to the Text and to the commentary, which render it worthy of study and investigation. I have therefore examined it from a historical and philological point of view. In the first place I shall consider the Hebrew text itself, secondly the sources of the Text and in order to bring into prominence its peculiar form, I have compared it with the Spanish, German, Byzantine (known as the מחזור רומניא, xvith Cent. c. 1545), Tunis and Bagdad texts as well as with the ancient sources,

for quite recently a unique Yemen MS. of a Targum to the ʿAmidah has been discovered and edited by Dr. Gaster. In spite of all investigation it is very difficult to say with certainty when it was translated into Aramaic. But there is no doubt that it must have had a very early origin. The Hebrew text corresponds exactly neither with the Spanish nor with the German recension, nor is it quite identical with the ʿAmidah contained in the Yemen Siddur [1], which is by the way a proof of the antiquity of the Yemen ritual, anterior to Maimonides and the remodelling of the Siddur. However the very fact of an Aramaic translation existing proves almost conclusively that the Yemen Jews must have been well-versed in that language, since the purpose of the translation could only have been to enable the people to understand the text. There is of course no doubt that the early inhabitants of Yemen spoke the language fluently since that was the language which they continually spoke before they entered Yemen. But it is likely that later generations of the Yemen Jews cast off their mother-tongue to a great extent in favour of the language of the country in which they dwelt, although we know from history that in such places of exile where the Jews dwelt together they invariably spoke the language in which they had been reared. Arabic however seems to have been slowly taking the place of Aramaic in the liturgy, as the language with which they became better acquainted *e. g.* the Megillath Antiochus [2] and the Haggadah to both of which Arabic translations have been made for the popular use. This process was and is still going on, as it is natural, in all Arabic-speaking countries.

The Yemen Siddur has been preserved in the form of MSS. only, all of which are carefully written in a clear, bold, square type. The superlinear punctation is employed throughout the whole of the Siddurim with the exception of the books

[1] Vide: Gaster. "*Ein Targum zu der ʿAmidah*": Monatsschrift f. Gesch. u. Wissenschaft d. Judenthums, 1894, p. 79. [2] v. Hirschfeld, Arabic *Chrestomathy*, London 1892, p. 1.

recast, according to his teachings in spite of the many opponents who arose from many quarters to attack him. Zunz remarks that since 1200 the order of prayers of Maimonides prevailed in Egypt, Palestine, Magreb, chiefly among the Most-Arabian communities, who being natives of Egypt Syria, and Tripolis were thus called in contradistinction to those who came from Europe. (Vide Zunz's *Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, Berlin 1869, p. 55). From this it may be seen that his ritual spread rapidly over the East and probably reached Yemen about the same time or very soon afterwards.

The Yemen Liturgy is composed partly of Hebrew and partly of Aramaic though by far the greatest portion is written in Hebrew just as the Spanish and German rituals. The Aramaic portions consist chiefly of occasional prayers such as Azharoth and Selihoth and in some Siddurim the Megillath Antiochus.[1]

The Arabic and Aramaic languages seem to have held a prominent position in their prayer books. Formerly *i. e.* before the Jews entered into Arabic-speaking countries and some time after, the Aramaic language was employed as the language of interpretation for the people, a proof of which we have in the fact that most of the Yemen codices of the Pentateuch contain the Aramaic translation following each verse of the Hebrew besides containing the Arabic translation. From this we may rightly infer that they were undoubtedly acquainted with both languages; but whether they were equally conversant with both remains somewhat doubtful, *i. e.* the doubt would arise as to whether they were as conversant with the Aramaic as with the Arabic. It is probable that they were just as conversant with the one as with the other:

[1] Ed. M. Gaster, *Transactions of the ninth International Congress of Orientalists*, London 1893, II, p. 17. It used to be recited by the Portuguese during the festival of Ḥanuka, v. F. Delitzsch, *Zur Geschichte d. jüdischen Poësie*, Leipzig 1836, p. 122.

importance he found the means of putting a stop to the political oppression and bigoted persecution suffered by the Jews of Yemen. On account of this they became attached to him with enthusiastic love and veneration. They went as far says Sappir as mentioning his name in their Qaddiš in the words

ובחייו רבנא משה בר מיימון

and ever afterwards spoke of him as "Rabbenu".[1] The work upon which Maimonides' fame principally rests is his *"Mišneh Torah"* (1170—1180) an exposition of the whole of the Jewish Law. The Jewish mind was absorbed in it, old and young gathered together in order to master its contents. The reverence for the great master increased every day especially when it transpired that his private life corresponded with the ideal which he had delineated in his works.

His name rang from Spain to India, and from the sources of the Euphrates and the Tigris to South Arabia, and eclipsed all contemporary celebrities. The most learned men of all parts subordinated themselves to his judgement and solicited his instruction in the most humble manner; he was regarded as the chief authority for the whole Jewish community which revered him as its noble representative. In consequence of his favour with the vizier, Maimonides was officially appointed (c. 1190) supreme head of all the Egyptian congregations. He sought this position not for himself, but for the sake of his coreligionists, in order to avert injustice from them. It was through his means that the heavy yoke of persecution was removed from the congregations of Yemen. Hence it was that the Yemen Jews after having ascertained that his wisdom and his piety was truly great venerated him to such an extent and thought so highly of his productions, that they, almost to a man, decided to accept him for themselves and their posterity as their future guide and legislator in all matters of Halacha, and that their liturgy should be entirely

[1] *Eben Sappir*, Lyck 1866 I. 53 b.

The influence of Maimonides made itself felt far and wide. He became the prop of the unity of Judaism, the focus for all the communities in the East and West, a man whose decisions as a rabbinical authority were final, and this at a time, the last part of the 12th century, when Judaism appeared to have been losing its centre of gravity and to have inclined towards utter dissolution. The first work which created a vast amount of interest was his "Commentary on the Mišna" (1168). It was written in Arabic and was accessible to the Jews of Egypt and the East. His pupils to whom he gave lectures on the plan of his work succeeded in spreading his reputation abroad. One of his earliest disciples, Solomon Cohen, who travelled to Yemen, was full of his praise and impressed on the congregation there, that in time of need they should apply to Maimuni for consolation and support. It was not long after this, immediately after the fall of the Fatimide Caliphate and the subjection of the surrounding countries belonging to it, under the Abbasidan Caliphs of Bagdad, that the Jewish congregations of Yemen being troubled by Moslem fanatics and Pseudo-Messiahs, their chief Jacob al-Fayyumi turned to Maimuni for counsel and consolation, described to him their sufferings and apprehensions and begged him to send a reply. Maimuni thereupon sent the well-known letter of consolation to the congregations of Yemen[1] (1172, according to Dr. Neubauer c. 1160[2]) and exhorted Jacob al-Fayyumi to circulate it among the people that it might strengthen them in their faith. This interesting letter made so favourable an impression upon the Jews of South Arabia that they far from growing indifferent to their religion were strengthened in it and were moved to take an energetic share in all the proceedings relating to the whole Jewish community. In later times when Maimuni had attained still greater

[1] v. אגרת תימן in *Responsa of Maimonides* (תשובות הרמב"ם) ed. Lichtenberg, Leipzig 1859. [2] *Literature of the Jews in Yemen*, Jewish Quarterly Review, London 1891, Vol. III, p. 606.

INTRODUCTION.

SECTION I.

Liturgy of the Yemen Jews.

The liturgy of Yemen consists of a ritual which contains portions common in some cases to the Spanish and in others to the German ritual; agreeing entirely neither with the one nor with the other. The whole of their ritual is really centred in their Siddur. The earliest of these Liturgies which have come to our notice are not older than the 15th century, when the Spanish rite was already spread throughout the East. The question as to whether the Yemen Jews possessed a liturgy of their own, distinct from all other liturgies is extremely difficult to decide. It is however certain from the fact of their liturgy being identical in some portions with either the Spanish or the German liturgy, that even the present recension must be older than either of those liturgies since the Jews of Yemen must have used this order of the prayers before the formation of the Spanish and German rituals into distinctly different rites. It is therefore probable that they possessed also in more ancient times a distinct liturgy of their own unlike any other modern ritual. Before the time of Maimonides, that ritual was based directly upon the Talmud and Midraš but it was then not yet consolidated into a decided form and it is therefore likely that the MSS. differed from each other very considerably. After Maimonides the Prayer book was partly remodelled according to the decisions laid down by him, and made somewhat uniform and fixed.

as of the age of Yemen MSS., of the sources of the Commentary and of its philological characteristics (sec. V). Lastly a description has been given of the various MSS. consulted (sec. VI).

With a view to rendering this work more useful to students of Jewish-Arabic literature, I have endeavoured to translate the Commentary as literally as possible with special reference to the Arabic, and have added notes, mostly of a philological and critical character, which relate chiefly to the Arabic portions. The text (both of the Commentary and of the Hebrew) has been preserved precisely as it was found in the MS. which was chosen as the basis, but vowels and diacritical points have been added to the Arabic and here and there to the Hebrew and Aramaic portions, where it was thought necessary, in order to elucidate the meaning. Whatever emendations the text required have been placed in the notes. In order to facilitate reference, the whole of the text has been divided into paragraphs from paragraph five (V) of which the Commentary begins. Cod. Brit. Mus. Or. 2227 differs so widely from all the other MSS. consulted, that for the sake of completeness, certain Arabic portions of that MS. have been added at the end of the text as separate Appendices.

This is thus far the first publication of an important part of the Liturgy of the Jews in Arabia. Besides contributing to the scanty knowledge we possess of their intellectual life, it throws light upon the history of the most ancient portion of the liturgy, which I have endeavoured to study from a comparative point of view.

W. H. G.

PREFACE.

As the recently recovered Literature of the Jews in South Arabia is now occupying the attention of scholars of Semitic languages, the Rev. Dr. M. Gaster expressed the opinion to me that it would be rendering a service to Semitic philology and to the history of Jewish Liturgy, to edit the Haggadah with the Arabic-Hebrew Commentary. Acting upon this suggestion my original idea was to edit the text and the translation only of the *Arabic portions* of the Commentary, as that was then the chief object I had in view, but considering the fact that such a work would be of a fragmentary character, I therefore determined to edit the *whole* of the Commentary together with the Hebrew text, based upon the Yemen MSS. contained in the libraries of Dr. Gaster, the British Museum, Bodleian, and Montefiore College, and to translate the whole, in order to render the work complete in itself. In my Introduction I have first endeavoured to give a brief sketch of the Liturgy of the Yemen Jews (sec. I). The Yemen text of the Haggadah has then been compared with the Spanish, German, Byzantine, Tunis and Bagdad recensions, as well as with the ancient sources, *R. 'Amram, Maḥazor Vitri, Šibbole Halleqet* &c. (sec. II) and a short account of these ancient commentaries has been given (sec. III). I have investigated as far as I have been able the sources of the Hebrew text of the Haggadah (sec. IV) and have treated in outline, of the Arabic translations generally, and specifically of the literal and amplified translations, as well

DEDICATED

TO

MY REVERED TEACHER AND FRIEND

THE

Rev. Dr. M. Gaster

AS A SMALL MARK OF ESTEEM AND RESPECT.

W. DRUGULIN
LEIPZIG.

THE HAGGADAH

ACCORDING TO THE RITE OF YEMEN

TOGETHER WITH THE

ARABIC-HEBREW COMMENTARY

PUBLISHED FOR THE FIRST TIME FROM MSS. OF YEMEN

WITH

AN INTRODUCTION, TRANSLATION AND CRITICAL AND PHILOLOGICAL NOTES

BY

WILLIAM H. GREENBURG, PH. D.

LONDON 1896.
DAVID NUTT
270-271 STRAND.